

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

NECATİ İNCEOĞLU SİPER MEKTUPLARI

Renizi Kitabevi

NECATİ İNCEOĞLU 1937 yılında Denizli’de doğdu. İlk ve ortaöğrenimini. Denizli’de, yükseköğrenimini İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi’nde tamamladı. 1965 yılında İTÜ Mimarlık Fakültesi’ne asistan olarak atandı. 1971 yılında doçent, 1981 yılında profesör oldu. Aynı fakültede 1986-88 yılları arasında bölüm başkanlığı, Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi’nde 1988-94 yılları arasında dekanlık yaptı. 2004 yılında emekli oldu.

Çeşitli mimari proje ve kentsel tasarım yarışmalarında ödülleri almıştır. Özellikle mimarlık öğretimiyle ilgili alanlarda yayınları bulunmaktadır. *Bir Düşünme ve Tasarım Aracı Olarak Eskizler, Tasarımda Eskizler, Suluboya Resim Teknikleri* bunlardan birkaçıdır.

Turizm ve sürdürülebilirlik konularında DPT tarafından desteklenen araştırmaları vardır. 1981-1988 yılları arasında üç kişisel suluboya resim sergisi açmış ve ayrıca karma sergilere katılmıştır.

Evli ve üç çocuk babasıdır.

SİPER MEKTUPLARI / Necati İnceoğlu

© Remzi Kitabevi, 2015

Her hakkı saklıdır.

Bu yapının aynen ya da özet olarak
hiçbir bölümü, telif hakkı sahibinin
yazılı izni alınmadan kullanılamaz.

Editör: Eylül Duru

Kapak: Ömer Erduran

ISBN 978-975-14-1661-2

BİRİNCİ BASIM: Haziran 2001

DÖRDÜNCÜ BASIM (YENİLENMİŞ): Mart 2015

Remzi Kitabevi A.Ş., Akmerkez E3-14, 34337 Etiler-İstanbul

Sertifika no: 10705

Tel (212) 282 2080 Faks (212) 282 2090

www.remzi.com.tr post@remzi.com.tr

Baskı ve cilt: Remzi Kitabevi A.Ş. basım tesisleri

100. Yıl Matbaacılar Sitesi, 196, Bağcılar-İstanbul

Sertifika no: 10648

Teşekkür

Bu kitaptaki anı ve mektupların yazarlarına teşekkür borçluyum. Onlar bugün aramızda değiller. Bir kısmı o günkü savaşlarda, bir kısmı da daha sonra hayattan ayrıldılar. Türk askerlerinin anılarının bir bölümü, Cahit Önder'in 1981 yılında gazilerle yaptığı ve *Yaşayan Çanakkale Gazileri* söyleşi kitabından alındı. Asker anılarıyla ilgili olarak Türkiye'de yayınlanmış en değerli çalışmalardan biri olan bu yayından yararlanma olanağı verdiği için Cahit Önder'e teşekkür borçluyum. İbrahim Sorguç'un mektup ve anıları için, oğlu E. Sorguç'un *İbrahim Sorguç'un Anıları – Kaybolan Filistin* kitabından yararlandım. Bunların yanında, kitabın sonunda kaynaklarda belirtilen çok sayıda yayından alınan anı ve mektupların da kitabıma büyük katkısı oldu. Tavaslı isimsiz gazinin anılarını Muzaffer Öztürk, Galiçya'dan kurtulan esirin anısını İsmet Gürgey anlattı. Halkalı Ziraat Mektebi öğrencisiyken askere alınıp Bağdat cephesine gönderilen, orada esir olan, sonra Kurtuluş Savaşı'na katılan Rıfat Sey'in anılarını kendisinden dinlemiştim. Babamın yıllar önce anlattığı Çanakkale ve Filistin anılarının bir bölümünü hatırlıyordum, bir kısmını ise ağabeylerim naklettiler.

Çocukluğumda çevremde rastladığım orta yaşlı erkeklerin neredeyse tümü bu savaşlara katılmışlardı. Şimdi bir bölümünün isimlerini anımsayamadığım bu kişiler, ben ilkokuldayken 45-50 yaşlarındaydılar. İlkokul öğretmenimiz bir savaş gazisiydi; tarih dersinde I. Dünya Savaşı'nı anlatırken, birden kendi savaşını, yo-

ğun topçu ateşi sırasında siperlerin iç yüzüne nasıl yapıştıklarını anlatmaya başladılar. Bu anlatılanlardan çok duygulanır fakat masalla gerçeği ayıramazdık. Kitapta adı geçen Sotiri ailesinin 1893 yapımı evi ise hâlâ Denizli’de, bir zamanlar Rumların yaşadığı İstiklal Mahallesi’nde duruyor.

Anılar için Ankara’daki Milli Kitaplık’ta bulunan kitaplardan ve bu kitabın sonunda verilen çok sayıda kaynaktan yararlandım. 1914-1918 yılları arasında çıkan *İkdam* gazeteleri için Atatürk Kitaplığı’na başvurdum. Bunların okunmasında ve günümüz diline çevrilmelerinde Aras Neftçi’nin yardımlarını unutamam.

Anzak ve İngiliz askerlerinin anıları çeşitli yayınlardan alınmış ve hangi kaynaktan alındığı belirtilmiştir. I. Dünya Savaşı’nda Türklerle birlikte savaşmış Liman von Sanders, Kannengiesser gibi üst rütbeli Almanların anıları kitap olarak yayınlanmıştı. Sıradan askerlerin mektuplarını Alman askeri arşivlerinde ararken, yalnız iki Alman askerin mektuplarına ulaşabildim. Bunlar ilk defa bu kitapta yayınlanacak. Belki de bunlardan başkası günümüze ulaşmadı. Bu anı ve mektupları günümüze ve bana ulaştıran herkese sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Kitabı okuyarak eleştirileri ve görüşleriyle katkılarda bulunan Mine İnceoğlu’na, diğer arkadaşlarıma, dil düzeltmelerini yapan, kendisinden çok şey öğrendiğim Yurdanur Salman’a ve kitabı İngilizce’ye çeviren Virginia Saçlıoğlu’na özel teşekkür borçluyum.

Sunuş

Çanakkale Savaşı ve I. Dünya Savaşı'ndaki diğer Türk cephe-leri, Bağdat, Filistin ve Galiçya hakkında yazılanların büyük bir bölümü savaş tarihi niteliğindedir. Cephe yaşamının savaş dışında kalan diğer etkinlikleri, rütbesiz bir askerin savaşa bakışı ve onu yorumlayışı üzerine kaynaklarsa çok azdır.

Yıllar önce Gelibolu Barış Parkı planlaması için uluslararası bir yarışma açılmıştı. Bu yarışma beni Çanakkale'yle ilgili kaynaklara yöneltti. Savaşın süreci ve tekniğiyle ilgili Türkçe ve yabancı dilde kaynaklar boldu. Bunun yanında, İngiliz ve Avustralyalı yazarların, mektup ve anı gibi belgelere dayanan, savaşı ve günlük hayatı anlatan yayınlarına rastladım. Bu yayınlarda, herkes bu savaşken-di ülkesinin savaşı gibi bakıyordu. Bu nedenle İngiliz kaynaklar, Avustralyalıların ve Yeni Zelandalıların bu savaşı bir Türk-Anzak Savaşı olarak gösterip yorumlamalarını eleştirmektedirler.

Türk gazilerin yayınlanmış pek çok anı kitabı bulunmaktadır. Savaştan sonra onlarla yapılan görüşmelere dayanan yayınlar da değerli belgelerdir. Avustralya'nın çeşitli müzelerinde ve İngiltere'de Imperial War Museum'daki yüzlerce mektupla karşılaştırıldığında, o dönemden kalan Türk asker mektubu azdır. Türk askerlerinin savaşta yazılmış mektuplarına ulaşabilmek için, gazetelerde ve yerel televizyonlarda duyuru ve çağrı dahil çok çaba harcadığım halde, sınırlı sayıda mektuba ulaşabildim. Araştırmamın sonunda ortaya çıkan önemli ürünlerden biri, Koblenz-Freiburg'daki Bundesarchiv-Militärarchiv'de bulduğum, Filistin

cephesinde Türklerle birlikte savaşmış Alman askerlerinin cephe-
den yazılmış mektuplarıydı.

Asker mektupları incelendiğinde iki taraf insanların savaş-
şa, doğaya, dostlarına, yaşam ve ölüme bakışlarının farklı olduğu
görülür. Kökleri binlerce yıllık kültürel birikimlere uzanan, geç-
mişten gelen görgü, görenek, düşünce ve inanca dayalı bu farklar,
mektuplara ne ölçüde yansımıştı? Doğu'ya ve Batı'ya özgü dü-
şünce tarzları, siperlerin yanı sıra, bu mektuplar ve anılarda karşı
karşıya gelmişti. Örneğin Kasım 1915'teki müthiş sağanak, daha
sonraki kar fırtınası, bitlenme, açlık ve ölüm gibi paylaştıkları olay
ve kaderleri bu insanlar nasıl yorumlamışlardı?

Yaşadığımız coğrafyalar birkaç bin yıllık dönemde aynı ka-
lırken, bu coğrafyada yer alan olgular değişmekteydi. Çanakkale
Boğaz'ı bunu en yoğun biçimde yaşamış olan yerlerden biriydi. Bo-
ğazın coğrafyası son 3-5 bin yılda değişmemişken, ortak sahnesi-
mekânı olduğu tarihsel olaylar farklıydı. Çanakkale Boğazı Truva
Savaşları'na, Kserkses'in Yunanistan, İskender'in Doğu seferine,
Romalı Scipio'nun Anadolu'ya, Osmanlıların Trakya'ya geçişleri-
ne, Venedikliler'le 16. yüzyılda yapılan deniz savaşlarına, İngilizle-
rin 1807 saldırısına tanıklık etmiştir. 1915 Savaşları da bu tarihsel
zincire, aynı coğrafyada takılmış güçlü bir halkaydı.

Savaşınların, öncelikle rütbesiz askerlerin, olaylara bakış ve
yorumları, mektuplara ve anılara dayanarak araştırılabilir; bunlar,
tarihsel referanslarla da desteklenebilir. Böyle bir araştırma sonu-
cu Türklerle ilgili, kulaktan kulağa sözle aktarılan bilgilerin, en az
yazılı kaynaklara dayananlar kadar önemli ve ilginç olduğu görüle-
cektir. Belki de bu nedenle, yazılı olmayan bilgiler arttıkça, bu çalış-
ma bir belge araştırmasından, belgelere dayalı romana doğru kay-
maya başladı ve kaçınılmaz olarak hayal gücünün katkısı arttı.

Yazılı olmayan bilgilerin bir bölümü, Çanakkale, Kafkas ve
Filistin cephesinde savaşmış olan babamın anlattıklarından ak-

lîmda kalanlardı. Savaşları yaşamış pek çok kişi gibi babam da anlatmaya çok istekli değildi. Aradan uzun yıllar geçtikten sonra o günlerden söz etmeye başladı. Aynı gözlem Avustralyalı gazilerde de yapılmış; onlar da anılarını ancak bir hayli yaşlandıktan sonra açıkyüreklilikle, dürüstlkle ve yansız olarak ortaya koyabilmişler. Belki de savaşın şokundan ve duygusallıktan kurtulmak için bu zamanın geçmesi gerekiyordu.

Çanakkale Savaşları denince akla genellikle tek bir cephe gelir: Arıburnu Cephesi ve Anzaklar. Gerçekte çıkartma 25 Nisan 1915'te Arıburnu ve Gelibolu yarımadasının güney ucundaki Seddülbahir'de, iki yerde başlamış ve ağustos ayında buna üçüncü bir cephe, Anafartalar eklenmiştir. Tanıdığım ve sözlü anılarını topladığım kişilerin hangi cephede ve hangi birlikte savaştıklarını kısa bir inceleme sonucunda buldum. Onlar, seferberliğin ilanı ile birlikte Denizli'de kurulan 11. Tümen'dendiler. Bu tümen Çanakkale, Kafkas ve Filistin savaşlarına, daha sonra da Kurtuluş Savaşı'nın her evresine katılmıştı. Kitabımın kurgusu ve yapısı bu tümenin anıları çevresinde gelişti. Aynı yörenin görenek, alışkanlık ve aksanına sahip insanların dünyaya ve savaşa bakışları birbirine yakındı. Ayrıca savaş bu insanları ortak bir bilince kavuşturmuş ve ortak bir benliğe yöneltmişti. Bu nedenle, kitabın kahramanları 11. Tümen'in tüzel kişiliğiyle bütünleşti. Kitapta yer alan farklı kişilerin isimleri önemini yitirdi. Okuyucu belki bu kişileri tanıma çabasına düşecek; oysa bu önemli değil, onlar 11. Tümen'in askerleri.

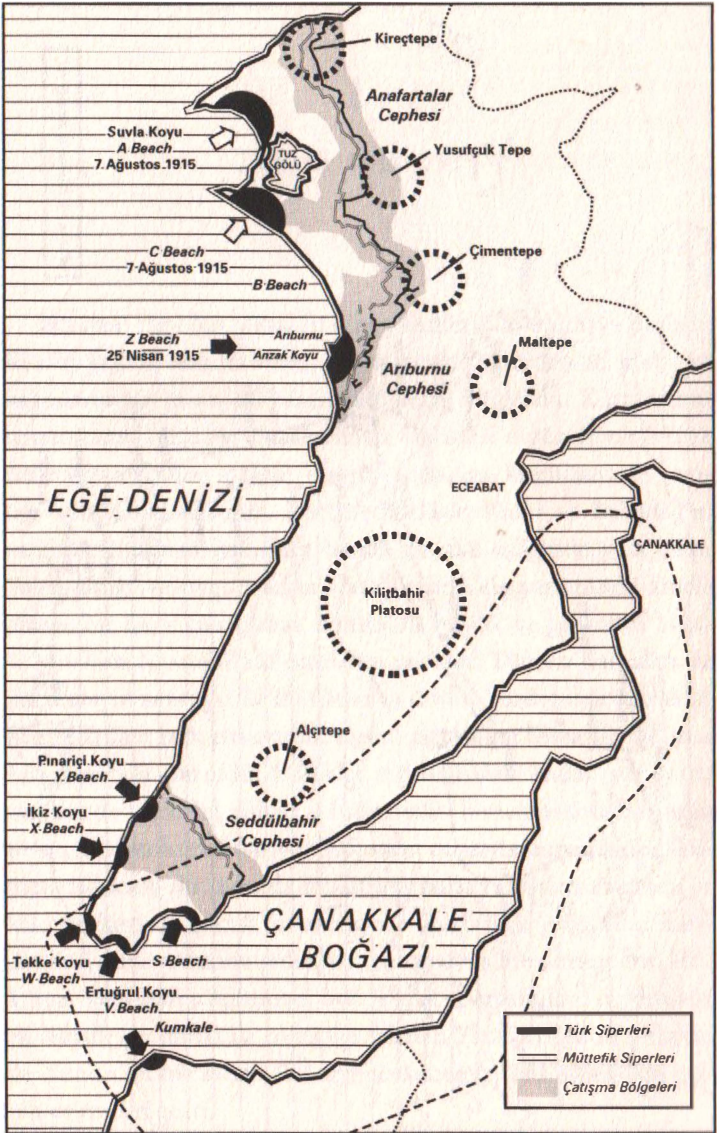
Kitaptaki anıların bir bölümü gerçeklerden yola çıkılarak sunulmuştur. Ancak bunlar bir roman tekniği içinde değiştirilmiş ve zenginleştirilmiştir; diğer bir kısmı bütünüyle hayal ürünüdür. İtalik olarak yazılanlar ise hiç değiştirilmeden aktarılmış olanlardır. Bu tür anılarda mektubun sonunda sahibinin adı belirtilmiştir. Mektupların bir bölümü 11. Tümen'e komşu birliklerde çarpışmış olanlarındır.

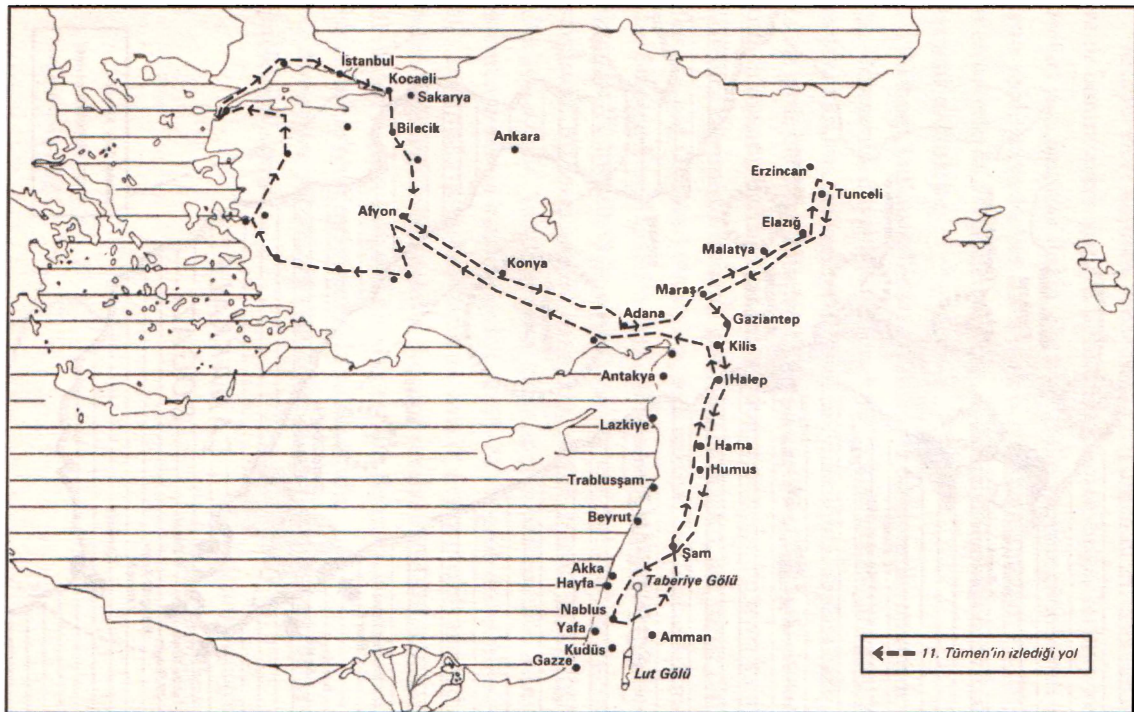
Kitapta dört katman izlenebilir: 11. Tümen'in tarihsel serüveni; bunun asker gözüyle ayrıntılarını veren belge, mektup ve anılar; yer olgusuna ilişkin olarak geçmişe yapılan göndermeler, aynı yerde geçmişte yer almış olan olayların anlatımları; 11. Tümen askerlerinin o günleri veya çocukluklarıyla ilgili hayal ürünü tematik anlatımlar.

Bu kitap, kuşkusuz bir savaş romanı ya da bir tarih romanı değil. Düşmanlık duyguları taşıyan, kırıp döken, ucuz kahramanlık taslayan anılara yer verilmedi; savaştan yıllar sonra olaylara barışçı bir gözle bakmayı amaçlıyor. Barışçı düşünce kitapta üç eksene oturtulmuştur. Bunlardan birincisi doğa temasıdır. Bu tema kitap boyunca işlenmiştir. Baharın gelişi, kuşların göçü, kar yağışı gibi. İkincisi, bağlı olunan kültür, yöre, kent ve köye, “yer”e olan özlemdir. Bu olgu hem Türklerin hem yabancıların mektuplarında belirgindir. Üçüncüsü, doğa sevgisi ve yer özlemiyle bütünleşen anne sevgisidir. Bu sevgi giderek artmakta, zaman zaman bağımlılığa dönüşmektedir. Ancak bir kısmı heyecanla ve isteyerek, bir kısmı istemeden savaşa katılmış gençlerin 18-24 yaş grubundan oldukları, aralarında yaşını büyüterek 16'dan 18'e çıkarmış olanların da bulunduğu unutulmamalıdır. Bu anne sevgisi ve özlemi, savaş ve ölümden kaçışın simgesel bir anlatımıdır. Bunu en iyi açıklayan, bir Anzak askerin mektubundaki şu satırlardır:

Anneciğim, sabahleyin uyandığımda siperimin önünde bir gelincik çiçek açmıştı...

*Necati İncoğlu
İstanbul, 2015*

1

Denizli, Eylül 1914

İstasyon meydanı sabahın erken saatlerinde dolmaya başladı. Kentin yukarı semtlerinden, yakın, uzak köylerden at, araba ve kağnılarla bir insan seli istasyona doğru akıyordu. Kuruluşunu tamamlamış olan 11. Tümen'in ilk birlikleri o gün İzmir'e sevk edilecekti. Tümen öğleye doğru, garnizon komutanının yaptığı konuşmadan sonra, kentin dışındaki Karcı ve Babadağ'ın eteğinde bulunan kışladan, bando mızıka eşliğinde yola çıktı. Yokuş aşağı ve uygun adım, kendilerinin de yapımında amele olarak bir hayli çalıştıkları, kentin en büyük ve görkemli binası Muallim Mektebi'nin önünden geçtiler. Tümen flamaları ve öncü alayın sancağı, Tarihi Çınar'ın önüne vardığında ağırlıklar henüz kışlayı terk etmemişti. Resmi uğurlama töreni için Çınar Meydanı'nda duruldu; bölükler sığabildikleri kadar, yan yana meydanda yerlerini aldılar. Mutasarrıfın konuşmasıyla başlayan tören, kesilen kurbanlar ve müftünün duasıyla tamamlandı. Tümen caddenin iki yanında toplanmış halkın alkışları arasında ve kaldırımlardaki çocuk kalabalığının gürültülü eşliğinde, meydandan çarşı yönünde giden yolda, yürüyüşüne devam etti. Hükümet konağının önünden, boş arsaların arasından, o yöredeki en büyük un fabrikası olduğu söylenen Pandozoplu Değirmeni ile Kimon'un bir sarayı andıran görkemli ve Batı tarzındaki evinin önünden geçti.

Tümen tabakhanenin önünden geçerken, tabakların yığılba-

(Resim 1) 11. Tümen'in kışladan çıkarak kente indiği yol

şısı^(*) bütün tabak esnafını arkasına almış olarak selama durdu. Esnaf örgütleri arasında 11. Tümen'e en çok asker veren onlardı. Peştamallarını bağlamış ustalar, askerlik çağına gelmemiş çıraklar, beli bükük ihtiyar babalar ve dedeler; tümendeki oğul, kardeş ve ağabeylerin geçişini sessizce izledi. Yaşlı bir adamın gözleri askerler arasında, kendi adını verdiği oğlunu aradı. Göğsünden boğazına doğru bir şey kabardı, kendini tuttu. Gözpınarında biriken ve yanğından sakalına süzülen damlayı kimse görmesin diye telaşla sildi. İhtiyar, Çatalca savunmasında Denizli Müfrezesi'nde bulunmuştu; savaşın ne olduğunu çok iyi biliyordu Balkan'dan. Yiğitbaşının işaretiyle tabakhane kavası^(**) havaya üç el ateş etti. Tümen, yeni açılmış istasyon caddesinin iki yanına sıralanmış anaların gözyaşları arasında uygun adım yürüyüşle istasyona geldi. Bando yerini aldı ve bildik marşını çalmaya başladı:

(*) Tabakhane esnafının seçimle işbaşına gelmiş başkanı.

(**) Yiğitbaşının buyruğundaki özel bekçi.

*Annem beni yetiştirdi bu illere yolladı, al sancağı teslim etti, Alla-
ha ısmarladı...^(*)*

Yoklamalar, sayımlar, çavuşların bağırmaları arasında otuzar, kırkar yük vagonlarına binildi. Yolculuk boyunca gerekecek erzak, savaş gereçleri, atlar, arabalar daha önce trene yüklenmişti. Başka tören yapılmadı.

Tek katlı taş istasyon binasının duvarına asılı tunç döküm kampana önce uzun, sonra üç kısa ve en sonra bir defa uzun çaldı. Uğurlayıcı kalabalığının yarattığı uğultu ile acı ve uzun uzun çalan düdüğün eşliğinde tren hareket etti; biraz sonra yeşillikler ve erken gelen sonbaharın sarılıkları arasında kayboldu. On-on beş dakika, düdük sesi duyulduğu sürece kalabalık dağılmadı ve istasyondan ayrılmadı. 11. Tümen'in taşınması için gerekli tren katarından ilki uğurlanmıştı.

Tren Denizli'den Goncalı'ya, yokuş aşağı hızla kayarak, tepelerden Büyük Menderes ovasına iniyordu. Burada, Çürüksu – Lykus, 2500 yıl önce Kserkses'in Yunanistan seferi zamanında olduğu gibi, yine Menderes'e karışıyor; yol Afyon'a ve İzmir'e doğru ikiye ayrılıyordu.

Yol ikiye ayrıldı, sol yan Karia'ya, sağ yan Sardes'e doğru; bu yol tutulursa Maindros'u aşmak gerekir ve oradan hünerli ustaların has buğday ve ilgin ağacı çiçeklerinden bal çıkardıkları Kallitebos kentine varılır, Kserkses bu yolu tuttu; bu yolda bir çınar ağacı gördü, o kadar güzeldi ki, dallarına bir altın taç astı. Kolassai'den çıkan ordu Phrigia ile Lydia'yı ayıran sınıra, Kydrara'ya geldi, burada toprağa çakılı bir dikme taş vardır, Kroisos tarafından diktilmiştir ve üzerindeki yazıt, sınırı göstermektedir.(34)

(*) *Alay Marşı*: Rıfat Bey (1821-1888), makamı: Rast, usulü: Nim sofyan.

Sarayköy'den sonra Menderes vadisinin tabanı, ancak kıvrılarak akan nehrin geçişine elverecek ölçüde daralıyor, Ege'nin ünlü incirleri burada, göz alabildiğince uzanan bahçelerde yetişiyordu. Yol kenarında koşan çocuklar, askere alınmış bir tanıdığı kısa duruşlarda görme umuduyla toplanan küçük kalabalıklar, verilen sepet sepet incirler her istasyonda tekrarlanan görüntülerdi. Tren vadide incir, portakal, zeytin ağaçları, pamuk tarlaları, yeşil ve sarının değişen tonları arasından akıp gidiyordu. Yanından geçtikleri köprü, yedi yüz elli yıl önce II. Haçlı ordusunun Kral Louis komutasında geçtiği köprüydü.

Fransız ordusu çok kıvrımlı Menderes vadisi boyunca yol almaktaydı. Noel'in kutlandığı Decervion'da Türkler görünerek, Haçlıları Pisidia Antiokheia'sı yanında nehrin üzerinde bulunan köprüye ulaşınca kadar rahatsız ederek izlediler. Burada iki taraf arasında bir savaş vuku buldu; Fransızlar köprüden zorla geçmeye muvaffak oldular. Türklerse, Antiokheia kalesinin surları gerisine çekildiler.(4)

Bu, bir coğrafyanın, mekânın ve bir tümenin, 1914 yılı Ağustos ayında, 1. Ordu, 4. Kolordu'ya bağlı olarak Denizli'de kurulan, Çanakkale Seddülbahir'de, Anafartalar'da, Kafkas cephesinde, Suriye-Filistin cephelerinde savaşan ve savaşın sonunda ilk askerlerinden ancak pek azı ayakta kalan 11. Tümen'in, oradaki insanların hikâyesi. Seferberlik ilan edildiğinde Osmanlı ordusunda bulunan 38 piyade tümeninden bir askerin hikâyesi. Bu tümen, 1912 ve 1913 Balkan Savaşları'nda von Lossow komutasında 9. Tümen'e bağlı olarak birinci ve ikinci Çatalca Muharebeleri'ne katılan Denizli Müfrezesi'nin devamıydı. (17)

Tümen Denizli'de kuruluşundan sonra hazırlıklarını 27 günde tamamlamış, önce trenle İzmir-Alsancak, sonra İzmir-Basmahane istasyonuna, oradan da Bandırma'ya gönderilmişti. 1915 yılı Şubat ayı sonuna doğru, yaklaşık dört günlük yürüyüşle Bandırma'dan Çanakkale Boğazı'nın güneyindeki Ezine'ye, beklenmekte olan, ancak yeri kestirilemeyen Müttefik çıkarmasına karşı sahilleri korumak üzere de Beşige Koyu'na^(*) gelip yerleşmişti.

Beşige Koyu antik Truva kentinin eteklerindedir. Ekin tarlaları, zeytin ağaçlarıyla örtülü ve az bir meyille denize doğru inen

(*) Beşige Koyu limanı, Çanakkale-Geyikli yolu üzerinde, Çamoba köyü yakınındaki sahildedir. Bu koy antik Truva Kenti'nin Ege Denizi'ndeki limanıydı. Truva'yı kuşatan Yunan donanmasının bir bölümü burada üslenmişti.

ovada, yağmurlardan sonra gölcükler oluşuyordu. Tümen'in korumak üzere gönderildiği koy, Agamemnon'un Helen'i kurtarmak, Truva'yı almak için gelen donanmasının demirlediği koydu. Trenle Bandırma'ya geldiğinden beri on gündür ayakta olan yorgun Tümen'in yürüyüşü, destanda anlatılan Truvalıların görkemli yürüyüşünden çok farklıydı.

Bütün ova insanlar ve atlarla dolmuş, tunç zırhların parıltısından alev alev olmuştu. Birbirine atılan yığınların ayakları altında yer çınılıyordu... Troyalılar yığınla hücum ediyorlardı; başlarında Hektor vardı. Gökten inen yağmurlarla beslenmiş bir ırmağın ağzında kuvvetle akan suyun, rüzgârla kabarmış denize çarpmasından gürleyişler işitilir; sahildeki sarp yalçın kayalara vuran dalgalardan tiz sesler çıkar. Yürüyüş halindeki Troyalılar'dan buna benzer bir uğultu yükseliyordu.(8)

11. Tümen soğuk, açlık, salgın hastalıklar ve yorgunluğun her türlüşünü Çanakkale'de savaşan diğer tümenlerle paylaştı. Ancak, çıkarmanın kendi bölgesi dışında olması, onu savaşın ilk ezici darbesinden kurtarmıştı. Müttefiklerin Anadolu sahillerine çıkarma yapma olasılığı azalınca, 11. Tümen bir gece sessizce Çanakkale Boğazı'nı geçti, Gelibolu yarımadasının ucundaki Seddülbahir cephesine yerleşti. 4 Haziran'da II. Kirte Savaşı'ndan sonra, cephenin sağına, batısına Zığındere'ye alındı. 29-30 Haziran gecesi şiddetlenen Müttefik saldırıları sonucunda ağır kayıplar verdi. 11. Tümen, temmuz ortasında tekrar Asya grubuna, Ezine'ye gönderildi. 7-8 Ağustos çıkarılmasından sonra da Anafartalar-Suvla cephesine...

1916 yılı başında Müttefikler sessizce Çanakkale'den çekip gince, 11. Tümen önce İstanbul'a, oradan da trenle Ulukışla'ya ve yürüyerek Adana, Malatya, Elazığ yoluyla Kafkas-Rus cephesine

gönderildi. Savaşı paylaştığı diğer Osmanlı piyade tümenleri gibi savaşın sonunu Suriye-Filistin cephesinde karşıladı. Kafkasya'dan gönderildiği Filistin cephesine ulaştığında bozgun başlamak üzereydi. 1918'de kutsal şehir Kudüs'ten başlayan çekilme, Şeria nehri üzerinden Şam'a kadar sürdü ve 11. Tümen mütarekeyle silah bıraktı.

Savaşların geçtiği yerler Çanakkale, Kafkas, Filistin ve Bağdat cepheleri. Bu dört büyük cepheden, özellikle Çanakkale ve Filistin, tarih boyunca çok sayıda olaya tanık olmuş coğrafyalardır. Bunların çoğu, Çanakkale'de Truva Savaşları, Kserkses'in Yunanistan Seferi, İskender'in Yürüyüşü, Suriye'de Kadeş Meydan Savaşı, Haçlı Seferleri, Moğol İşgali, Mercidabık Savaşı devletler kuran ya da yıkan boyutlardadır. Ancak tarih değişirken coğrafya aynı coğrafya olarak kalır. Bu arada, zafer kazanan büyük bir komutan değilse, kişiler unutulup gidecektir.

Siper savaşı, özgün teknolojisiyle I. Dünya Savaşı'nda geliştirilen bir savunma olgusuydu. Burada savaşımlar, savaş dışında çok şeye vakit bulmuş olmalılar: Çanakkale'de Müttefik askerlerinin yaptığı gibi, denizin topçu ateşinden korunmuş kısımlarında yüzmeye ve oyunlara, ahablıklara ve doğaldır ki uzun yaz geceleri yalnız kalındığında siperlerde yazılan mektuplara. Savaşta ordu ile bütünleşen kişi, bu mektuplarda kendine dönmekteydi. Savaşın getirdiği görüş açısını bir kenara bırakıp doğayı, insanları ve olup bitenleri kendi gözüyle görmekteydi. Bu, her iki taraf için de böyledir: bir Türk, bir İngiliz, bir Fransız ve bir Anzak için.

(...) gün ağarmak üzere, bir ağustosböceği uzaktan uzağa ötüyor. Biraz sonra onun sesi makineli tüfeklerin sesine karışacak...

Denizli, Delikli Çınar Meydanı... 3 Ağustos 1914.

Birkaç kişi davulcunun önünde, “Seferberlik, seferberlik!” diye bağırarak koşuyordu. Köşedeki Meserret Kahvesi’nde oturan ihtiyarlar onlara ters ters baktılar. Balkan’da savaşmış biri, bastonunun üzerinde yavaşça doğruldu ve herkesin duyabileceği yükseklikte bir sesle, “Salaklar,” dedi; diğerleri tavırlarıyla onu onayladıklarını belli ettiler. Davul, dünyadan habersiz Padişah Sultan Reşad’ın, “Savaşa hazır ol!” buyruğunu Delikli Çınar Meydanı’nda toplanmış şaşkın kalabalığa resmen duyuruyordu:

Berri ve bahri kuvayi askeriyemizin kısmen hali seferi berriye-ye vaz-ı hususuna irade-i seniye sadır olmuştur. Almanya Devleti Rusya’ya, Fransa Hükümeti Almanya’ya ilan-ı harp etmiştir. İstanbullu efraddan 99’dan 309’a, taşralı müslim efraddan 85 tevellüdünden 309 tevellüdüne, taşralı gayri müslim efraddan 96’dan 309 tevellüde kadar olanların, üç güne kadar bulundukları ahz-ı asker şubelerine beş günlük erzakını alarak gitmeleri... veyahut firar adıyla şediten tecziyeleri...(*)

Meydanda, Meserret Kahvesi’nde başlayan endişe dalga dalga bütün kente yayıldı. Rum Mahallesi’ni sessiz bir telaş sardı.

(*) *İkdam*, 3 Ağustos 1914.

Onlar da askere çağrılıyorlardı ve olacakların en çok kendilerini etkileyeceğinin farkındaydılar. Gerçi Yunanistan henüz savaşa girmemişti, ama Başbakan Venizelos'un İngiliz yanlısı olduğu biliniyordu. Osmanlıların ise hangi mantıkla Alman yanlısı olduğunu kimse bilmiyordu ve savaşa gireceğini düşünmüyordu. Gün görmüş ihtiyarlar başlarına gelecek olan ve evlerin barkların çöküşüyle sonuçlanacak felaketi sezdiler. Zaten sakin olan ve duygularını göstermeyen şehir halkı büsbütün içine kapandı; onlar, akli başında bir insanın savaş duyurusunu sevinçle karşılamayacağı öğrenmişlerdi.

Kaderin yan yana getirdiği bu iki topluluk, Türkler ve Rumlar, bir arada olmalarının nedenini fazla sorgulamadan iyi kötü yaşayıp gidiyorlardı. Birbirlerine sevgi duydukları söylenemezdi; karşılıklı saygılıydılar. Balkan Savaşları'ndan, savaşın sonunda bir felaketin de gelebileceğini biliyorlardı. Sokaklar boşaldı: sokaklar acıları yoğurmak, endişeyle hesaplaşmak için uygun yerler değildi. Çocuklar ise seferberliği anlayamadılar; ne demekti seferberlik? Ne demekti savaş? Çocukların sokak kavgalarından ne kadar farklıydı?

Gazeteler haftalardan beri Avrupa'daki savaşı yazmaktaydı. Osmanlı devletinin bunun dışında kalmasının güçlüğü de bilinmekteydi.

(...) heyecan günden güne artıyor, bazı gazeteler bir günde üç defa ilave neşrettiler. Bütün cihan medeniyeti pek nazik, pek tehlikeli ve hatta asırlardan beri görülmemiş derecede müthiş bir musibet bulutu altında... gayet korkulu bir buhran geçerken...(*)

(*) *İkdam*, 3 Ağustos 1914.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanlarla ittifak kurma kararı, İngiltere'nin 2 Ağustos 1914'te Almanya'ya savaş ultimatomu vermesinden önce alınmıştı. Kendilerini savaşa sürükleyecek bu karar verildiğinde, Osmanlı hükümetinin, Alman-Rus savaşının başladığını bilip bilmediği tartışılmıştır. Bunu kabine bilmese de, Sadrazam Sait Halim Paşa, Enver ve Talat paşalar ile İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Wangenheim biliyordu.

Osmanlıların Almanya yanında savaşa katılma kararına Türk kamuoyunun desteğini sağlayacak bir fırsatı da İngilizler sundular. Komşuları Rusya ve Yunanistan'ın deniz kuvvetleriyle kendi kuvvetleri arasında denge kurma çabasındaki Osmanlı yönetimi, İngiltere'ye iki savaş gemisi ısmarlamıştı. Yardım kampanyaları düzenlendi, gemiler için paralar toplandı. İngiltere'de gemiler kazağa konuldu. Bu iki gemiye, ülkenin geleceğinin ve güvenliğinin garantisiymiş gibi bakılıyordu. 1914 Ağustos ayı başında gemiler neredeyse teslim hazır. 3 Ağustos'ta, Amirallik Lordu Winston Churchill'in önerisiyle bu gemilerin Osmanlılara verilemeyeceği bildirildi. Paraları halktan toplanan yardımlarla ödenmiş olan bu gemileri, İngiliz donanması istiyordu. Bu haber kamuoyunda tam bir şaşkınlık ve düş kırıklığı yarattı. İngilizlerin güvenilmezliğini göstermek için İttihat ve Terakki'nin önde gelenlerinin ve orduyu eğitmek, ona çekidüzen vermek üzere İstanbul'da bulunan Liman von Sanders başkanlığındaki Alman Askeri Heyeti'nin eline bun-

dan iyi bir fırsat geçemezdi. Onlar da, özellikle Alman elçisi Wangerheim, bu olanağı sonuna kadar kullandılar.

Almanların daha sonra Osmanlı donanmasına katılacak olan *Goeben* ve *Breslau* gemileri, Akdeniz’de İngiliz donanması tarafından izlenmekteydi. İngiliz donanması tarafından kovalanan bu iki savaş gemisi, 9 Ağustos günü Çanakkale Boğazı önünde görüldü ve İngiliz donanması tarafından batırılma korkusuyla, geçiş izni için beklemeye başladı. İstanbul’daki İngiliz, Alman, Fransız ve Rus Elçilikleri ile Babıâli arasındaki koşuşturma ve savaş tehditleri, Osmanlı hükümetine zor günler yaşatmış olmalıdır. Wangerheim bütün ustalığını gösterdi, Enver Paşa da ülkeyi savaşa sürükleyecek olan geçiş iznini hükümetine danışmadan verdi. Enver Paşa’nın böylesine önemli bir kararı hangi duygular ve düşünceler içinde aldığını anlamak güçtür, ama bu kararda Alman Büyükelçisi Wangerheim’in beceri ve baskılarının etkisi tartışılmaz. Gazeteler bu haberi başlıklarında sevinçle verdiler.

Osmanlılar müjde, Almanya hükümetinin *Goeben* ve *Breslau* zırhlıları, hükümet-i Osmaniye tarafından 80 milyon marka alınmıştır. Yeni zırhlılarımız dün akşam Çanakkale’den girmiştir, bugün limanımıza geliyor. (*)

Müttefikler, Alman denizcilere fes giydirilmesine ve onların Osmanlı donanmasına katılmasına inanmış göründüler. Hiç olmazsa Alman yanlısı Osmanlı hükümeti savaş dışı tutulmalıydı. Bosna-Hersek’in Avusturya, Trablusgarp’ın İtalya tarafından işgal edilmesi, Rusların da doğudaki baskıları nedeniyle Osmanlı devleti çeşitli ittifaklar peşinde koşmuştu. Bosna-Hersek ve Trablusgarp’ın yarattığı, Avusturya’ya ve İtalyanlara yönelik kır-

(*) *İkdam*, 11 Ağustos 1914.

gınlık, bu ittifak önerilerinin öncelikle İngiltere ve Fransa'ya yöneltilmesine neden oldu. Bu önerileri kabul etmeyerek Osmanlı devletini Almanların yanına iten İngiliz politikası sonradan çok eleştirilmiştir.

Bu arada Osmanlı hükümeti savaşa girmekten kaçınıyor, zaman kazanmaya, seferberliğini tamamlamaya çalışıyordu.

İngiltere-Fransa-Rusya ittifakı, Ağustos içinde, savaş dışı kaldığı takdirde Osmanlı İmparatorluğu'nu her türlü saldırıya karşı koruyacağına ilişkin bir öneri getirdi. Birkaç ay önce gelse sevinçle kabul edilecek olan bu öneri, 17 Ağustos'ta kabinenin gündemine alındı. Tartışmalar devam ederken, Osmanlı hükümeti 9 Eylül'de kapitülasyonların kaldırıldığını tek yanlı olarak ilan etti; kapitülasyonların kaldırılması kamuoyunda sevinçle karşılandı.

Oh işte bu defa tam kurtuluyoruz. Biz öyle adamlara benziyorduk ki evi barkı iradı olur, fakat ne evine hakkıyla malik sayılır ve bağının bahçesinin tamamına sahiptir. (*)

İstanbul, tarihi boyunca gördüğü en yoğun diplomasi karmaşasına sahne olmuştu. Bu ortamda politik becerisi ve baskıcılığı tartışılmaz olan Wangenheim, savaşla ilgili girişimi ele almış görünüyordu. Bu, gazetelere de yansdı; eylül ayında çıkan İstanbul gazeteleri, Alman başarılarının abartılmış haberleriyle doluydu.

1914 Eylül ayının her günü, savaşa giden yolda yeni bir olayla yüklüydü. Sirkeci'deki görkemli istasyon binasına gelenlerle sayısı her gün artan Alman Askeri Heyeti'nin varlığı, uzun süreden beri İngilizler üzerinde tedirginlik yaratıyordu. Önce 9 Eylül'de, Osmanlı donanmasını eğitime işini üzerine almış olan Amiral Limpus komutasındaki İngiliz heyeti ülkeyi terk etti. Aynı gün

(*) *İkdam*, 10 Eylül 1914.

hükümet, kapitülasyonların kaldırılması kararını Batı ülkelerinin büyükelçilerine ilettili. Her iki olay, Almanlar için bulunmaz bir fırsattı. Almanlar, kapitülasyonların kaldırılmasına önce karşı çıktılar, ancak hemen sonra bu karara uyduklarını bildirdiler. Ödül olarak, Osmanlı kara ordusundan sonra donanmanın kontrolünü de ellerine aldılar. Soğuk savaş doruk noktasına ulaşmış olmakla birlikte, çatışma henüz başlamamıştı. Enver Paşa'nın savaşa katılma girişimleri Osmanlı hükümeti tarafından geciktirmeye çalışılıyordu.

Osmanlı genelkurmayının genç subayları, ülkeyi savaşa götüreceğ girişimlere karşı çıktılar. Mustafa Kemal bir yıl önce Enver Paşa'ya yazdığı mektubunda, Liman von Sanders ve Alman Askeri Heyeti hakkında ağır eleştirilerde bulunmuş ve Sofya'ya askeri ataşe olarak gönderilmiş, daha doğrusu İstanbul'dan uzaklaştırılmıştı.

26 Eylül'de Çanakkale Boğazı önünde Bozcaada açıklarında beklemekte olan İngiliz donanması, keşif için Boğaz dışına çıkan bir Türk torpidobotunu durdurdu. İngiliz donanma komutanı, Boğaz'dan çıkacak gemilere ateş etmek üzere emir aldığını ve torpidobotun geri dönmesini istedi. Türk torpidobotu geri döndü. Bu durum üzerine Çanakkale Boğazı savunmasından sorumlu Alman Weber Paşa, İngilizlerin saldırısının beklenebileceği düşüncesiyle, Boğaz'daki mayın hatları geçitlerini kapatmaya başladığını, 27 Eylül'den sonra Boğaz'ın tüm gemilere kapatılacağını İstanbul'a bildirdi. Alman Weber Paşa bu önemli ve can alıcı kararı İstanbul'daki hükümetin onayını almadan, kendiliğinden vermişti. Boğazlar'daki geçiş uluslararası bir anlaşmayla korunmuştu. Bunun engellenmesi savaş nedeni sayılıyordu.

Toplam dışsatımının yüzde ellisini, tahıl satımının ise yüzde doksanını Boğazlar yoluyla gerçekleştiren Rusya'nın, Müttefikleriyle ve dış dünyayla bağlantısı kesilmişti. Karadeniz'den

gelen çoğu buğday yüklü, sayıları yüzleri bulan gemiler İstanbul önlerinde yığıldı. Çanakkale Boğazı'nın kısa sürede açılmayacağı anlaşıncı bu gemiler geriye, ülkelerine döndüler. Osmanlı donanması komutanı Amiral Souchon, 12 ve 18 Ekim tarihlerinde Türk Başkomutanlığı'nın izni olmadan Karadeniz'e çıktı ve "geri dön" emriyle döndü. 27 Ekim günü, eğitim için yeniden Karadeniz'e çıkacağını bildirdi; kendisine koşullu olarak, "Talim için Karadeniz'e çıkabilirsiniz," izni verildi. 29 Ekim 1914 günü donanma komutanı Alman Amiral Souchon'dan bir telgraf alındı: ...Prut Rus harp gemisi ile son sistem üç muhrip ve bir kömür gemisi, düşmanca bir zihniyetle Boğaz önünde dolaşıyorlardı. Yavuz, bir mayın gemisini batırdı, kömür gemisini zapt etti, bir muhribi ağır surette hasara uğrattı, başarıyla Sivastopol'u bombardıman etti... deniyordu. Midilli savaş gemisi de Novorosiski limanında petrol tanklarını, 14 nakliye gemisini ve hububat depolarını yakmıştı. Osmanlı hükümetine, aylardan beri hazırlanan Alman oldu bittisini kabul etmekten başka çıkar yol kalmamıştı.

Bu olaylar üzerine Ruslar, 1 Kasım'da Kafkasya üzerinden saldırıya geçtiler. Alman Askeri Heyeti'nin, Donanma Komutanı Souchon'un ve Büyükelçi Wangenheim'in çabaları sonuç vermiş, istedikleri olmuştu. Aşağıdaki gazete manşetlerinde de görüldüğü gibi, da zaten buna hazırlanmıştı:

"Münasebet-ı Diplomatikeye ve Harp: Rus filosunun taarruzu ve harekâtı üzerine başlayan müsademenin..."

"Gaza-i Ekber!"

"Silah Başına!"

"Artık İşin Lamı Cimi Kalmadı!"

"Gaza yolu hak yolu..."(*)

(*) *İkdam*, 1, 2, 3 Kasım 1914.

Osmanlı İmparatorluğu I. Dünya Savaşı'na katılmadan, İngilizlerin Çanakkale'ye dikkatini ilk çeken Yunanistan Başbakanı Venizelos'tur. 27 Ağustos 1914'te Londra'ya ulaşan bir telgraf, Çanakkale'ye karşı yapılacak bir seferde Yunan kara ve deniz kuvvetlerinin Müttefikler emrine verileceğini bildirmektedir. Ödül, Kıbrıs adası olacaktı. Bu sırada Osmanlı İmparatorluğu tarafsızlığını koruyor, Rusya ise İstanbul üzerindeki emelleri açısından, Yunan kuvvetlerinin Boğazlar'a karşı kullanılmasını istemiyordu. Yunan Kralı da Boğazlar'a karşı bir girişimde bulunmak için Bulgaristan'ın tarafsızlığının sağlanmasını şart koşmuştu. Bu karmaşık koşullar, Venizelos'un önerisinin bir süre kenara itilmesine neden oldu.

Osmanlı devleti savaşa girdikten sonra İngiliz Deniz Kuvvetleri'nden sorumlu bakan Churchill, Çanakkale'ye saldırma düşüncesini savaş meclisine getirdi. Fransa'da, Batı cephesindeki öldürme yarışında, Müttefiklerin kayıpları savaşın ilk üç ayında bir milyona ulaşmıştı. Oradaki komutanlar, başka bir cepheye gönderilmek üzere buradan kuvvet çekilmesini kabul edemediler. Öneri reddedildi. Bu arada, Batı cephesinde siper savaşları başlamış, iki taraf toprağın olabildiğince derinine gömülmüş, savaş kilitlenmişti.

Batıdaki Alman seddini yıkmak için başka bir yer aramak gereği üzerinde hem politikacılar hem de askerler birleştiler. Fakat bu işin Türkiye'den ya da Dalmaçya'dan yapılması anlaşmazlık

konusu oldu. Fransızların önerisi, Yunanistan'la birlikte Sırbistan üzerinden Avusturya'ya saldırmaktı. Bu arada Osmanlı ordusu Mısır'daki İngiliz güçlerine karşı Sina Çölü'nde ilerliyordu.

Rus ordusu 1914 sonbaharında Tannenberg ve Masurian'da Almanlardan büyük bir darbe yedi. Bu cephelerde Rusların bir milyondan fazla kayıp verdikleri söyleniyordu. Cephane stokları da tükenmek üzereydi. Ruslar 1914 yılı sonunda destek için İngiltere'ye başvurdular. Rusya, Osmanlılara karşı geniş çaplı bir savaştan çok, sahillere yanılma saldırıları yapılmasını istiyordu. Böylece Kafkas cephesi üzerindeki baskı azalacaktı. O sırada İngiltere'nin elinde büyük bir saldırıya girişmek için yeterli güç yoktu. Yine de Rusya'ya, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı gösteri niteliğinde bir saldırı yapılacağı bildirildi.

Churchill, Çanakkale önündeki filonun komutanı Amiral Carden'e, Boğaz'ın savaş gemileriyle zorlanması hakkındaki fikrini sordu. Amiral, Boğaz'ın denizden yapılacak bir saldırıyla hemen geçilebileceği görüşünde olmadığını, ancak çok sayıda gemi ve sürekli baskıyla zorlanabileceğini bildirdi. İngiliz Savaş Meclisi'nde, denizden yapılacak bir saldırıya takviye olarak kara ordusunun desteğinin gerekli olduğu kararına varıldı. Ama Savaş Bakanı Lord Kitchener, bu hareket için gereken 150 bin kişinin Batı cephesinden alınamayacağı görüşündeydi. Çanakkale Boğazı'nın yalnızca deniz kuvvetleriyle zorlanmasına karar verildi ve karar amirallığe iletili.

Amirallik, şubat ayında Gelibolu yarımadasını bombalayıp almak ve kesin hedef İstanbul olmak üzere bir sefer hazırlığı yapacaktır.(1)

Fransa da, bir filoyla Çanakkale saldırısına katılacaktı. Rusya'nın bu saldırıya İstanbul Boğazı yönünden katılması bekleniyordu. İngiliz ve Fransızlar, Çanakkale Boğazı'na denizden saldır-

maya karar verdikleri zaman, Rusya Sarıkamış Savaşı'nı henüz kazanmış, İngilizlerin Çanakkale'ye yapacakları saldırıdan endişe duymaya başlamıştı. Boğazlar üzerindeki isteklerini tekrar öne sürdü. Rusya, Osmanlı donanmasına yeni katılan *Goeben* ve *Breslau* savaş gemileri nedeniyle Karadeniz'de üstünlük kuramamıştı. Beklentisi, İngiliz donanmasının Marmara'ya girip Osmanlı donanmasını ortadan kaldırmasıydı. Daha sonra, İngilizlerin yeterli kara gücü olmamasından yararlanarak İstanbul'u kendisi işgal edecekti.

Kış aylarında, Enver Paşa'nın düşüncesi olan Sarıkamış harekâtı başarılı olamamış, 3. Ordu, mevcudunun yarısından fazlasını kaybetmişti. Osmanlı ordusu Sarıkamış Savaşı'na 150 bin kişiyle katıldığı halde, ilkbahara girerken savaş gücü 60 bin kişiye inmişti. Şubat ayında, Süveyş Kanalı'na karşı Suriye ve Filistin üzerinden Mısır'a yapılan seferin de başarısızlıkla sonuçlanması ve ordunun geriye çekilmesi İngilizleri rahatlattı. Rusları Kafkasya'da, İngilizleri Mısır'da tutmak amacıyla düzenlenen Sarıkamış ve Kanal Seferleri'nin başarısızlığı, İngilizlere, Çanakkale'de bir kara harekâtına girişmenin olanaklarını sağlamıştı.

Goeben ve *Breslau* savaş gemilerinin Boğaz'dan tartışmalı ve oldubittiye getirilerek geçişlerinden beri, bir Müttefik filosu Çanakkale Boğazı önünde bulunuyordu. 1 Kasım 1914'te Türkiye ile Rusya arasında savaş başladıktan sonra, İngiliz ve Fransız gemilerinden kurulu bu filo 13 Kasım 1914 günü Seddülbahir ve Kumkale'de, Boğaz girişinde bulunan savunmaları 17 dakikalık bir süreyle bombaladı. Bombardıman ağır bir yıkıma neden oldu ve Seddülbahir'deki merkez cephaneliğini havaya uçurdu.

Mermiler uzakta Hisarlık Burnu hizalarında denize düşerken kademe halinde bize yaklaşmaya başladı; ikincisi daha kısa, üçüncüsü Seddülbahir iskelesine, dördüncü mermi de tam yanımızdaki

bataryanın üzerine düştü. Bu tabyanın toz duman içinde kaldığını gören düşman, ateşini bizim tarafımıza topladı. Bir aralık müthiş ve kulakları sağır eden bir patlama oldu. Her yer sarsıldı... Bir anda nefesim tılandı, soluk alamaz oldum. Kolumdan bacağımdan ılık bir şeylerin aktığını duyarken, müthiş bir acı ile, yaralandığımı anlamıştım. Bu halde kendimi kaybetmişim. Sonrasını bilmiyorum. Gözlerimi açıp kendime geldiğim zaman bombardıman durmuş, etrafı bir ölüm sessizliği sarmıştı... Benim altına sığındığım kemere düştüğünü sandığım büyük düşman obüsü, bizim merkez cephaneliğe isabet etmiş. O benim işittiğim müthiş patlama, havaya uçan cephanemizin sesi. (*Yüzbaşı Şemsettin Bey [Çamoğlu]*) (37)

19 Şubat 1915'te bombardıman tekrar başladı. Çıkan fırtına üzerine durdurulan bombardıman 25 Şubat'ta Amiral de Robeck'in Boğaz'ın ağzına yaptığı bir saldırıyla tekrarlandı. Çanakkale Boğazı'nın girişinde, Seddülbahir'deki Türk topçuları kuzeye doğru çekildi. Küçük bir İngiliz deniz piyade birliği karaya çıkarıldı. İngiliz piyadeleri terk edilmiş topları parçalayıp az sayıdaki ısıldakları kırdılar.

O sırada, Gelibolu yarımadasının burnunda, Seddülbahir'de çok az sayıda asker bulunuyordu. Karaya çıkarılan İngiliz birliği geri çekilirken, küçük bir çarpışma dışında kayda değer bir şey olmadı. İngilizlerin küçük ölçekli bu çıkarması, gerçek çıkarmanın olası yeri konusunda Türk Başkomutanlığı'nı uyarması açısından büyük önem taşıyordu. Bunun üzerine, Edirne'deki 5. Tümen Saros sahiline, Bandırma'daki 11. Tümen Ezine'ye, Tekirdağ'da kuruluşunu tamamlayan ve Mustafa Kemal'in emrinde bulunan 19. Tümen de Maydos-Eceabat'a gönderildi. Şubat sonunda sahil savunmasını üstlenen 3. Kolordu'nun gücü, dört tümene çıkarılmıştı.

Seferberlikten sonra Boğaz savunması, Edirne Kalesi'nden getirilen ve donanmadan sökülen toplarla desteklenmiş, *Mesudiye*

zırhlısı da Kepez sahiline demirlemişti. Gemi, sağdaki topları ile boğaz savunmasına katılacaktı. *Mesudiye*'nin sabit bir batarya gibi kullanılması tasarlandı, ancak bir İngiliz denizaltısının bu zırhlıyı Kepez burnunda torpillemesi sonucunda gemi battı. Bu olay üzerine Nara'da denizaltılara karşı bir ağ kuruldu, ama bu ağ akıntıdan ve fırtınadan dolayı sık sık kopuyordu.

13 Kasım 1914'te başlayan ve devam eden İngiliz bombardımanı, Seddülbahir ve Kumkale'ye çıkarılan birliklerin herhangi bir direnişle karşılaşmamaları Londra'da heyecan yarattı. Amiral Carden, Londra'ya gönderdiği telgrafta havalar iyi giderse on dört gün içinde İstanbul'da olacağını yazıyordu. Boğazların açılması durumunda Rusya'nın tekrar buğday dışsatımına başlayabileceği umuyla, Şikago borsasında buğday fiyatları düşmeye başlamıştı.

İngilizler, daha önce Türk Deniz Kuvvetleri'nde görev yapan askerlerinden dolayı, seferberlik sonrası yapılanlar dışında, Boğaz savunmasını ayrıntılarıyla biliyorlardı. Fakat son aylarda olup bitenlerden haberdar değillerdi. Bombardımanın başladığı günlerde Londra'daki yaygın kanı, savaş başlar başlamaz Türklerin yarımadaı boşaltacağı yönündeydi. Olaya, boşaltılmış bir yarımadaının kaç askerle ele geçirileceği sorunu olarak bakılıyordu. Belki de bu nedenle, 1906'da İstanbul'da İngiliz askeri ataşesi olarak bulunmuş ve Boğaz savunmasını görmüş olan Charles Wood'un danışmanlığına başvurmak gereği bile duyulmamıştı. Charles Wood'a göre 1915 yılı Şubat ve Nisan ayları arasında Türkler, Boğaz'ı, ele geçirilemeyecek ölçüde güçlendirmişlerdi.(41)

Avustralya birliğinde operatör olarak görev yapan "Türk Çarlı", Yarbay Charles Ryan da Türkleri tanıyordu. İki yıl Türk ordusunda cerrah olarak çalışmış, 1877'de Plevne'de Rus güçlerine karşı verilen inatçı savunmayı görmüştü. Ona göre de, özellikle siper savaşında başarılı olan Türk askerinin kalitesi yüksekti. Yarımadaı yapılan çıkarmanın hemen öncesinde bir arkadaşına,

Hamilton kuvvetleri askerlik tarihinin en tehlikeli işlerinden birine giriştiler, demişti.(42)

32

Boğaz'ı girişinde savunmak ilk akla gelen çözümdü. Ancak atış hızları düşük, menzilleri kısa olan Türk toplarıyla bunu yapmak mümkün değildi. Bu nedenle Boğaz savunması Boğaz'ın yukarısında, dar yerinde düzenlenmişti. Girişteki tabyaların görevi, oyalama olacaktı. Yine de Türkler terk edilmiş olan Kumkale ve Seddülbahir savunmalarına geri döndüler. Rusların Trabzon limanına döktükleri, ayrıca İstanbul Boğazı'na dökülmüş olan mayınlar toplanıp Çanakkale'ye getirilmişti.

27 Şubat'ta mayın tarayıcı gemiler muhriplerin korumasında Boğaz'a girdiler. Boğaz'a dökülmüş olan mayınların temizlenmesi Müttefik donanmasının geçişi için büyük önem taşıyordu. Türkler havan topları ve hareketli bataryalarıyla mayınların toplanmasını engellemede başarılı olmaya başladılar. Muhriplerin bombardımanı bitinceye kadar sessizce bekliyorlar, mayın tarayıcılar ortaya çıkınca ateşe başlıyorlardı. Geceye kaydırılan mayın tarama işi de sonuç vermedi. Tarayıcılar mayın tarlalarına yaklaşıp ateş alanına girince ışıldaklar yanıyor, tarayıcıların üzerine bir ateş yağmuru iniyordu.

Önce kruvazörü ele alan her iki kıyıdaki küçük bataryalarımız kısa zamanda onu duman ve ateşler içinde daha küçük toplarımıza devrettikten sonra, mayın tarama gemilerini ele aldılar. Öndeki dört gemiden üçü derhal batırıldı. Biri de ağır isabetler alarak, yitip giden bir muhribin yardımıyla Boğaz'dan çıktı. (*Yüzbaşı Şemsettin Bey [Çamoğlu]*)(37)

Bunu izleyen günlerde İngiltere'deki balıkçı limanlarından getirilen sivil mayın tarayıcılarla yapılan mayın tarama işlemi de başarılı olamadı. Bu görev donanmadan gelen gönüllülere ve-

rildi. 11 Mart gecesi bir kruvazör ve iki torpido eşliğinde mayın tarayıcılar Boğaz'a girerek, bir mayın hattını topladılar. Müttefik donanması komutanlığı Kepez burnuna kadar olan bölgeyi temizlediğini sanıyordu. Halbuki Erenköy koyuna 26 mayın dö-külmüştü ve Kepez ile Çanakkale arasında dokunulmamış mayın hatları kalmıştı.

Çanakkale'de bir Alman muhabiri Berlin'e keşide eylediği telgrafta diyor ki: İki gün sükûndan sonra, çarşamba günü akşamı, perşembe gecesi mühim bir gece muharebesi olmuştur. Gece yarısından bir saat evvel bir İngiliz kruvazörü refakatinde birkaç torpido gemisi bulunduğu halde bir projektörü hedef seçerek, bir Osmanlı bataryasına şiddetli surette ateş etmeye başlamıştır. Kahraman Osmanlı topçuları derhal şiddetle mukabele etmişlerdir, o derece ki Osmanlıların obüslerinden bütün ufuklar alevler içinde kaldı. (*)

Sahil bataryaları susturulmadan mayın tarayıcılarının ilerlemesinin güç olacağı anlaşılmıştı. Karadaki Türk toplarını susturmak için de bir kara çıkarmasına gereksinim vardı. General Hamilton, Akdeniz Kuvvetleri Komutanlığı'na atanarak 13 Mart'ta Londra'dan hareket etti. Kendisine verilen yönerge şöyleydi:

Büyük ölçüde bir çıkarma yapılması ancak donanmanın muvaffak olamayacağı anlaşıldıktan sonra düşünülecektir. Esas nokta siyasal ve stratejik muvaffakiyet; ümitlerimizi kıracak başarısızlıktan sakınmaktır.(1)

Müttefiklerin yolda olan kara kuvvetlerini beklemeden Boğaz'a saldırıyı öngören kararlarının gerisinde, İstanbul'u bir an önce ele

(*) *İkdam*, 14 Mart 1915.

geçirme telaşı yatıyordu. Anzak kolordu komutanının, kara ve deniz kuvvetlerinin birlikte hareket etmesi yönündeki önerisi ise benimsenmedi. İngiliz Savaş Kabinesi, Boğaz'ın kara ve hava güçlerinin katılımı olmadan yalnız donanmayla zorlanması yolunda, kendileri için felaketle sonuçlanacak olan kararında diretti.

Çanakkale Boğazı tarih boyunca yeni işgallerin başlangıcı, Anadolu'dan Avrupa'ya, Avrupa'dan Anadolu'ya geçişlerin kapısı olmuştur. I. Dünya Savaşı'ndan 258 yıl önce de, 1657'de Venedik donanması Boğaz'ı zorlamış, burada yapılan deniz savaşında topçu Mehmet Ağa tarafından atılan bir gülle Venedik amiral gemisini batırmıştı.

M. Ö. 190'da da Anadolu'yu ele geçirmek üzere Suriye Kralı Antiokhos'a karşı sefere çıkan Romalı Scipio'nun komutasındaki Roma ordusu da, Friedrich komutasında Üçüncü Haçlı Seferleri'ne katılan Alman ordusu da aynı yolu kullanmıştı.

(...) uzun yürüyüşlerle Trakya'ya gelen ve Çanakkale Boğazı'na yaklaşan Roma ordusunun Anadolu'ya geçmesi için, burada savunma hattını yarması gerekiyordu. Çanakkale Boğazı karadan ve denizden savunuluyor, ayrıca destek için o sıralarda Hannibal'in Fenike'den getirmekte olduğu donanma bekleniyordu. (3)

(...) Alman ordusu Balkanlar'ı gayet yavaş geçmiş olup Friedrich, Anadolu'yu kış ortasında kat etmeyi düşünmeyecek kadar ihtiyatlı idi. İstanbul ahalisi onun, şehirleri üzerine yürüyeceği endişesiyle tiril tiril titrerken, Friedrich kış aylarını Edirne'de geçirdi. Nihayet 1190 Martı'nda bütün ordusuyla Çanakkale Boğazı'ndaki Gelibolu'ya gitti... ve Bizans yük gemilerinin yardımıyla Anadolu'ya geçti.(4)

Bir varmış bir yokmuş, Çanakkale Boğazı'nın en dar olduğu yerde biri Sestos, diğeri Abydos diye iki şehir varmış. Abydos Anadolu topraklarında, Sestos da karşıda Trakya kıyısındaymış... Abydos'ta bir kral oğlu yaşarmış, adı Leandros. Sestos'ta aşk tanrıçası Aphrodite'in bir rahibesi varmış, adı Hero. Hero ile Leandros gönül vermişler birbirlerine... Leandros, Hero'yu törenlerden birinde tepeden tırnağa kırmızı güllerle donanmış olarak görmüş belki... Abydoslu kral oğlu Sestoslu rahibeye ne pahasına olursa olsun kavuşmak istedi. Ne yapsın ki Hero rahibeydi, bir erkeğe varamazdı... Leandros Anadolu kıyısından Sestos'a geçmek için yanıp tutuşuyordu. Bir gece dalgalara bakarken Sestos'taki bir kulenin tepesinden bir ateşin yandığını gördü, Hero kuleye çıkmış, sevgilisine gel diye meşale sallıyordu. Deniz durgundu... Leandros dayanıklı bir yüzücüydü. Karşı kıyıya Hero'ya varan ılık yolu ise kısa görünüyordu.

Leandros suya daldı, var gücüyle yüzdü... Son bir kulaçla karaya ayak bastı, soluk bile almadan kumsaldan yukarı koştu... Bir gece, bir gece daha her gece Leandros sallanan meşaleye doğru yüzüyor, her gece Hero'ya kavuşuyor ve her sabah dönüş yolunu tutuyordu. Yaz geçmiş, Boğaz'da dondurucu poyrazlar esmeye başlamıştı. Ne var ki, Sestos kulesinde meşalenin yandığını gördü mü, ne rüzgâr ne dalga durdurabiliyordu Leandros'u. Hero korkmaya başlamıştı, hızla esen bora meşalesini söndürecek gibi oluyordu ba-

zı geceler. Yine de gelme diyemiyordu Leandros'a... Bir gece fırtına daha sert esti, Hero'nun elindeki meşaleyi söndürdü, dağ gibi yükselen dalgalar, Leandros'un çırpınan gövdesini döve döve Sestos'tan çok ötelere sürükledi. Delikanlı bütün gücüyle karşı koymaya çalıştı ama kulenin tepesindeki meşaleyi görmüyordu. Ne olduğunu bilmeden bıraktı kendini denize. Hero sönen meşalesini yine yakmış, bitkin ellerinde tutuyordu.(15)

İngiliz Amiral de Robeck, 18 Mart 1915 günü şafakla birlikte, o yörede, o mevsimde az bulunan güzel ve sakin bir havada hareket emrini verdi. Gemiler üslenmiş oldukları Bozcaada'dan, Leandros ile Hero'nun ölümsüz aşkına sahne olan Çanakkale Boğazı girişine yöneldiler. Bu olay Türk Sahil Koruması'nda görevli Alman pilotlar tarafından saptandı.

(...) Binbaşı Scheider ve kıdemli yüzbaşı Zernov Bozcaada yönünde havalandılar. 1600 metreye yükselen uçaktan, önce Boğaz'ın ağzında bekleyen iki zırhlı, dört muhrip görüldü. Biraz sonra Bozcaada'ya yönelen pilot, binbaşıya adanın arkasından çıkan gemileri gösterdi. 5 büyük 3 küçük harp gemisi Boğaz'a doğru geliyordu. Az sonra daha soldan Fransız harp gemileri çıktı. Başta rengârenk işaret flamalarıyla donanma amiral gemisi, onu takiben 3 zırhlı, 5 muhrip İngiliz filosuna katıldılar. Zernov uçağı düşman filosunun üzerinden geçirdi. Filo da küçük toplarıyla uçağa ateş açtı. (37, s. 118)

Bu habersiz bir saldırı değildi. Donanmanın ve Limni adasına gelmeye başlayan birliklerin hareketleri Türkler tarafından yakından izleniyordu. Müttefikler de Türklerin sayısal gücünü biliyorlar, ama bunu küçümsüyorlardı. Türk donanması karşılığın çıkmayacaktı. Bu nedenle saldırı, Müttefik donanmanın karadaki

Türk güçlerine karşı giriştiği bir harekâttı. Boğaz'ın, duvarı anımsatan yüksek ve dik yarlarla sınırlanmış mekânı, bir deniz savaşı için alışılmamış ölçüde dardı. İki tarafın askerlerine savaşı baştan sona izleme olanağı veren bu sahnede, antik dönem savaşlarında görülen meydan okumaya benzeyen bir hava vardı.

Hektor ile Odysseus dövüş meydanını ölçmeye başladılar. Sonra kuralar seçerek bir tunç tolga içinde salladılar. En önce kimin tunç mızrağı atacağını bilmek için. O ara insanlar, Troyalı olsun Ahaylı olsun, herkes ellerini göğe kaldırarak dua etti(...) ve tolgası pırıl pırıl, büyük Hektor, başını çevirerek kuraları salladı. Paris'inki çabucak dışarı fırladı. O ara insanlar sıra sıra oturdular, herkes yel ayaklı küheylanlarının yanı başında; pırıl pırıl silahlar da yerlerde. Bu ara, güzel saçlı Helene'nin kocası Aleksandros, güzel silahlarını omuzlarının etrafına sarmaya bakıyor. Önce bacaklarına dolaklarını geçirdi, bunların da gümüşten topuk kapakları vardı. Sonra kardeşi Lykaon'un kendi ölçüsüne uydurulmuş tunç zırhıyla göğsünü örttü. Omuzlarına gümüş çivili bir tunç kılıç, sonra da büyük ve kuvvetli bir kalkan astı. Mağrur başına güzel bir tolga koydu. At kılından sorgucu havada sallanıyordu. Bu ara ateşli Menelas da zırhını giydi... Her biri bir yandan, kalabalıktan uzak, silahlandıktan sonra, Troyalıların ve Ahaylıların cephe hatları arasına dizildiler. Ölçülen meydana gelerek birbirinin yanında durdular: gönülleri kin dolu, mızraklarını sallıyorlardı. Önce Aleksandros uzun mızrağını attı, Atreoğlu'nun denk yapılı kalkanına değdi; fakat onu yırtmadı.(8)

Saat 10.30'da Türk toplarının ateşiyle karşılanan Müttefik donanmasının birinci grubu Boğaz'dan içeriye girdi ve baraj ateşi altında bir saat kadar ilerledi. Gemiler, Türk tahkimatlarındaki ağır topların menzilleri dışında kaldığı için Türk topları birkaç

deneme atışından sonra ateşi kesti ve beklemeye başladılar. Tepelerdeki havan toplarının, hareketli bataryaların ve küçük topların ateşi ise Müttefik zırhlıları üzerinde etkili olmuyordu. Turgut Reis zırhlısı, demirli olduğu Çamburnu'ndan aşkırtma ateşıyla savaşı katılmaktaydı.

(...) Kabatepe'nin oralardan dış denizden düşman zırhlıları başladılar üzerimize mermi yağdırmaya. 15'lik mermi atıyorlar. Biz de demirliyiz, demire bir varyoz. Top başı aldık. Top başında 5 mermiyle bekliyoruz. Hazırız. Düşman zırhlılarına ateş edeceğiz. Gözetleme yerimiz de Alçıtepe'de. Gözetleme yerinden bize bildiriyorlar hedefi, biz de aşkırtma ateşi yapıyoruz düşman gemilerine. Yakınlarımıza çok mermi düştü o gece. Fakat hiçbir tanesi gemimize rastlamadı. O geceki atışlarımızda namluyu koparttık işte. Mermi yatağına mı tam oturmadı, gaz mı kaçırdı, topta mı bir arıza oldu? Bilmiyorum. Namluyu koparttık. (Ali Yalçın) (7)

Saat 12'de Fransız savaş gemileri, birinci grubu oluşturan İngiliz zırhlılarının arasından geçerek, onların yarım mil önüne kadar ilerledi. Bu öğle saatinde, savaşı o anda katılan gemilerin topları, tepelerden ateş eden havan toplarının ve hareketli bataryaların gürültüleri, bunların karşı yamaçlardaki yankıları, denizde patlayan mermilerin oluşturduğu göğe yükselen sular, Çanakkale ve Kilitbahir'de çıkan yangınlar, ortalığı tam bir cehenneme çevirdi. *Gaulois* ve *Inflexible* gemileri yara almışlardı. Yoğun ateş altında kalan Agamemnon ise daha güvenli bir yere doğru çekilmekteydi.

Günümüzden yaklaşık 120 yıl önce İngilizler, donanmalarıyla Boğaz'ı yine zorlamışlardı. 1807'de Napolyon savaşları sırasında, Ruslar Türklere karşı İngilizler'den yardım istemiş, İngilizler de Çanakkale'ye bir filo göndermişti. Sefer çok iyi başlamış, Ami-

ral Duckworth beyaz yelkenlerini açmış, yelkenlerini dolduran rüzgârı arkasına almış, 7 gemisiyle pupa seyri Boğaz'dan içeriye süzülmüştü. Sahildeki Türk topçusunun ateşinden olabildiğince hızlı kurtulabilmek için, 2500 yıl önce Truva'yı işgale gelen Agamemnon'un filosunun yaptığı gibi Bozcaada önünde günlerden beri uygun rüzgârı beklemekteydi. Dockworth'un gemisi, Amiral Nelson'un Trafalgar'da savaştan, dört güvertesinde 100 top taşıyan 3 direkli, 12 yelkenli, güverte boyu 57 metreyi bulan gemisine benziyor, Boğaz'ın iki yanına sıralanmış Türk toplarından üzerlerine açılan ateş etkili olmuyordu. Seddülbahir Kalesi'nin, Kilitbahir toplarının önünden geçtiler. Nara Burnu önlerinde son Türk gülleleri üzerlerine fırlatıldı. Amiral Duckworth, 7 gemisiyle Boğaz'ın iki yanındaki topçuların ateşi arasından geçerek güneş batarken Marmara'ya çıkmıştı. İstanbul'a sekiz mil kaldığında yelkenler pırpırlamaya başlamış, rüzgâr kesilmişti. Bir hafta beklemiş, toplarını kentin üzerine boşaltmadan, hafif poyrazı arkasına alıp akıntının da yardımıyla geri çekilmeye karar vermişti. Dönüş daha güç olmuştu. Gemi kaybetmese de, Boğaz'daki Türk topları 150 kişinin kaybına neden olmuştu.

18 Mart 1915'e dönersek, bu seferki gemiler, 1807'nin narin, yelkenli, ahşap tekneleri değildi. Türk tabyalarında topların bir bölümü parçalanmış, yoğun atıştan sıkışma yapmış ya da yıkıntılar altında kalmıştı. Kiminin cephanesi tükenmişti, bir bölümünün de tükenmek üzereydi. Topçularla atış gözlemcileri arasındaki bağlantılar kopmuş, atışlar denetlenemez duruma gelmişti. Öğleden sonra, sahildeki Türk bataryalarının ateşi neredeyse durmuştu. Öğlen saat ikiye doğru de Robeck üçüncü grup gemiyi savaşa sürmeye karar verdi. Bundan hemen önce Fransız savaş gemisi *Bouvet* bir patlamayla sarsıldı, hızla yana yattı ve suların içinde bir anda gözden kayboldu. Bir görgü tanığına göre:

(...) Suda kayıp giden bir tabak gibi gemi kayboldu... *Bouvet*'in cephane deposuna bir mermi rastlamış olmalıydı...(26)

Bu olay Türkleri ve onlarla birlikte savaşan Alman topçuları yüreklendirmiş olmalıydı. Üçüncü grup gemiler, Türk toplarının atış alanına girdiğinde tekrar şiddetli bir ateş başladı. Bu ateş, iki saat sonra Türk sahil topları bütünüyle susturuluncaya kadar devam etti.

(...) Fahri Bey çok kıymetli bir topçu idi. Hani kabil olsa koca topla bir kuşu bile vurabilirdi. Yanımıza geldi, "Dikkat hedef değiştiriyoruz çocuklar. Önümüzdeki sağdaki en yakın gemiye nişan al. Mesafe 9400 tahrip danesi. Hazırol!" "Hazır," cevabı alınca:

"Ateş!" kumandasını verdi. Dürbünümle bakıyorum. Mermilerimizin üçü bu gemiye yapıştı. İkisi güvertede patlayan mermilerimizden üçüncüsü arka bacaya isabet ederek devirdi. Beyaz bir duman çıkmaya başladı. Ben kendimi tutamadım. "Vurduk, vurduk!" diye bağırıyor, bir taraftan da "Yaz Ahmet çavuş, 1+3 diye kaydet," diyordum. Gemi olduğu yerde kaldı, etrafına küçük gemiler toplandı. (*Tarassut Çavuşu Mehmet*) (37, s. 143)

Saat 16.00'da bir mayına çarpan *Inflexible* yana yattı ve savaş alanından çekildi. Ondan az sonra da *Irresistible* torpillendiğini bildirdi. Türk topçuları Asya kıyısına yakın olan gemiyi dövmeye başladılar. Amiral de Robeck, *Irresistible*'in yedeğe alınması ve bütün filonun çekilmesi emrini verdiği sırada *Ocean* güçlü bir patlamanın ardından yana yattı ve tabyaların ateşiyle batırıldı. İngiliz donanması, yüzyıl içinde ikinci defa Boğazlar'dan geriye dönüyordu. Ertesi gün İstanbul gazeteleri haberi büyük başlıklarla ve *Bouvet*'in resmiyle verdiler.

Osmanlı tarihi muvaffakiyatına şan veren müdafilerimizin mermileriyle gark olmuş bir cesim Fransız zırhlısı *Bouvet*...(*)

Oysa aynı gün Londra sokaklarında gazeteci çocuklar, “İstanbul düştü! Ruslarla birleştik!” diye bağırarak koşuyorlardı. Zafere kesin gözüyle bakan gazeteler, sonucu beklemeden umutlarını baskıya vermişlerdi.

Tarih yorumcuları Müttefik donanmasının uğradığı yenilgi-den komutanları değil, strateji kurallarını dikkate almayan devlet adamlarını sorumlu tutarlar. Onlara göre Boğazlar ve Trakya bölgesinde 6 Türk tümeni bulunurken, donanmayı iyi korunan Boğaz’dan geçirme ve Boğaz sahilleri işgal edilmeden 5 tümenlik bir Müttefik kara gücünü İstanbul’a getirme planının başarılı olma şansı çok azdı. De Robeck, anılarında aynı görüşü paylaşır:

Müttefik donanmasının Boğaz önünde aylar önce görülmesi, olası bir hücum konusunda Türkleri uyarmıştı. Sadece 3 Alman subayı ve 160 Alman askerinin desteğiyle topları bilimsel yöntemlerle doğru yere koymak, toprak tabyaları, Müttefik donanmasının mermilerine dayanıklı eski kaleyi onarmak mümkün olmuştu. Bunun ötesinde kaledeki toplar ve hareketli bataryalar tarafından korunan mayın tarlaları, Müttefik mayın tarayıcılarının bunları temizlemesine elvermeyecek ölçüde ustaca döşenmişti. (40, s. 57)

18 Mart’tan önce her gün heyecanla gemilerin Boğaz’a girmesini bekleyen, gemiler atış alanına girince hırsla çılgın bir ateşe başlayan Türk topçuları, bir müttefik askerin ailesine yazdığı gibi başarılıydı.

(*) *İkdam*, 19 Mart 1915.

Sevgili Anneciğim, Babacığım, Sevgili Leila,

18 Mart'ın o denli ürkütücü yanları var ki korkarım bunları yansıtmak elimden gelmeyecek. Yine de elimden geleni yapmaya çalışacağım. Defterime şöyle notlar düşmüşüm:

9.15'te diğer gemilerle birlikte birinci filo gelip Çanakkale sularında ilerlemeye başladı. Nöbeti devralmak için Fransız gemilerini beklerken ilk trajik olay meydana geldi. *Bouvet*'in sancak tarafına yattığı görüldü, ağır ağır alabora oldu. Süratle batarak gözden kayboldu. Saat 13.56'ydı, her şey iki dakika içinde olup bitti. İşte şimdi en heyecanlı bölüme geliyoruz... Denizcilerin nasıl büyük bir sükûnetle gemilerinin batmasını beklediklerinin öyküsünü okumuşsunuzdur. Bu çok farklı bir şeydi. Bataryalar menzil hesaplamışlar, isabetli atışlarıyla onu her defasında sarsıyorlardı.

Personel ise güvertede toplanmış muhriplerin gelip kendilerini kurtarmasını sükûnetle bekliyordu. Arka güverteye düşen bir mermi büyük hasar yaptı. Panik çıkmadı, kimse yerini terk etmiyor, emir bekliyordu...

Çizdiğim krokiler bu bahtsız gemilerin son durumunu gösteriyor. Filomuzun aldığı diğer kayıplardan söz etmek istemiyorum. Şurası açık ki zafer günü çok uzaktaydı. Toplarımızın kimisi yanmış, kimisi susmuş, Türkler ise geçici bir süre için ortadan kaybolmuşlardı. Umarım sonu iyi gelir.

Sevgiler

Leslie (26)

İngiliz kaynakları, donanmanın 18 Mart'tan sonra, hemen ertesi gün Boğaz'ı zorlamaya devam etmemesini kaçırılmış bir fırsat ve savaşı uzatan bir neden olarak görürler. Zira, Müttefikler tarafından tam bilinmese de Kilitbahir ve Çanakkale'deki Türk ve Hamidiye Bataryası'ndaki Alman topçuları, olanaklarını tüketmekteydiler. Cephanenin yarısı harcanmış, tabyaların bir bölümü çökmüş ve topların bazıları kullanılmaz hale gelmişti.

Çanakkale'ye yapılan bu saldırının öncesinde Osmanlı ordusu güven veren bir konumda değildi. Süveyş Kanalı seferi başarısızlıkla sonuçlanmış, Irak'ta Basra kenti düşmüş, Enver Paşa'nın planlayıp komuta ettiği 3. Ordu'nun Ruslara karşı yaptığı Sarıkamış seferi tam bir felaketle sonuçlanmıştı. Çanakkale'de Müttefik donanmasının bombardımanının başlamasıyla birlikte, İstanbul'da da bir telaş başladı. Yenilmez bilinen donanmanın Boğaz'ı aşip İstanbul'a gelmesine gün meselesi olarak bakılıyordu. İstanbul'daki Amerikan Büyükelçisi Morgenthau bu ortamı şöyle açıklar:

(...) Şimdi garip gelebilir, fakat o gün, Müttefik donanmasının Çanakkale seferinin başarısını kaçınılmaz ve İstanbul'un ele geçirilmesini ise birkaç gün meselesi olarak görüyorduk...

Devlet arşivleri ve hazinenin Anadolu'ya taşınmasına başlanmıştı. Olanağı olan varlıklı kimseler de İstanbul'dan ayrıldılar.

Hükümet, işgal tehlikesine karşı biri padişah ve saray erkânının, diğeri kendilerinin kaçabilmeleri için iki treni Haydarpaşa'da hazır tutuyordu. Kara ordusunu ve donanmayı yöneten Alman komutanlar da durumu çok umutlu görmüyorlardı. Liman von Sanders anılarında şöyle der: *Türk Genelkurmayı donanmanın Boğaz'dan geçeceğine inanıyordu*. Yabancılar arasında dolaşan bir söylentiye göre, İttihatçılar bir işgal durumunda kentin önemli bölümlerini ve birçok tarihi binayı havaya uçurmak üzere önlem almışlardı. Bunun için karakollara dinamit depolandığı söyleniyordu ki, bu doğru olabilirdi. Halkın ise günlük yaşamı karaborsa, yokluklar, sıkıntılar ve endişeler içinde sürüyordu.

O sırada inancı yerinde olanların yalnızca, tabyalarda çılgın bir savaşa tutuşmuş, mandalarla çekilen hareketli bataryaların, havan toplarının peşinde, siperden sipere, tepeden tepeye koşan askerler olduğu söylenir. Yabancı kaynaklar, Türk askerlerinin, subayların, ellerinde *Kuran*, dualar okuyarak siperden sipere koşan tabur imamlarının coşku ve cesaretinden övgüyle söz ederler.

Savaşın başarısızlıkla sonuçlanması Müttefik donanma komutanı de Robeck'in cesaretini kırmamıştı. Havalara uygun giderse Boğaz'ı tekrar zorlayacaktı. Bunun yanında, Hamilton, Boğaz'ın gemilerle zorlanmasının başarı sağlayamayacağını bildirmiş, Savaş Bakanı Kitchener'in bu konudaki güveni sarsılmıştı. Belki de 18 Mart akşamı Türkler batırdıkları gemilerin Londra'da yarattığı şoku, Müttefikler de 18 Mart öncesi İstanbul'daki korku ve endişeyi değerlendirecek durumda değildiler. Hamilton, Londra'dan o gün gelmiş ve savaşı izlemişti. Gözü önünde batan gemiler, yaralı olarak Bozcaada'ya kaçmaya çalışan *Inflexible*, Hamilton'un güvenini sarsmış olmalıdır. Sonunda Amiral de Robeck de Hamilton'un fikrine katıldı. Çanakkale Boğazı'nın donanmayla zorlanmasından vazgeçildi. Kara ve deniz kuvvetlerinin birlikte hareket etmelerine karar verildi. Türkler de beklenen çıkarmanın olabileceği üç böl-

geyi, Saros körfezini, Gelibolu yarımadasını ve Asya tarafında da Beşige sahillerini güçlendirmeye devam ettiler. Bu gerilimli bir bekle-yiş dönemi-ydi.

Valideciğim,

45

Dört asker doğurmakla müftehir (gururlu) şanlı Türk annesi, Nasihat-âmiz mektubunu, Divrin ovası gibi güzel, yeşillik bir ovacığın ortasından geçen derenin kenarındaki armut ağacının gölgesinde otururken aldım... tekrar okudum, şöyle güzel ve mukaddes bir vazifenin içinde bulunduğumdan sevindim...

Oğlun Hasan Ethem, 17 Nisan 1915 (27)

Müttefiklerin Anafartalar ve Seddülbahir çıkarmasının başladığı 25 Nisan 1915'te, 11. Tümen Anadolu yakasında, Ezine'de, Beşige kıyılarındaydı. Beşige ovası, denize uzanan burunları, kumsalları, küçük tepeleriyle Truva önlerine kadar geliyordu.

Beşige Koyu antik Truva kentinin Ege Denizi'ndeki limanıydı. 2500 yıl önce Truva'yı fethetmek için gelen Agamemnon'un gemileri buraya yanaşmış olmalıydı. Sürekli kuzey rüzgârı esmekteydi. Çırpıntılı, koyu mavi, lacivert, yeşil tonlardaki pırlıl pırlıl denizin üzerindeki Müttefik gemilerinin gri silüeti, Bozcaada'nın yalnız nisan ve mayısta yeşil olan görüntüsü üzerine düşmekteydi. *HMS Queen Elizabeth* çok sayıda yük gemisinden oluşan bir filonun arasından geçerek Bozcaada önünde demirledi. Hamilton savaşı buradan yönetecekti.

İki ay önce Bandırma'dan yürüyerek, yorgun geldiklerinde 11. Tümen askerlerine birkaç gün dinlenme verilmiş, daha sonra uzun yürüyüşler, karanlık basınca siper kazmalar başlamıştı. 18 Mart deniz savaşından sonra, Marmara Denizi'ne geçmeye çalışırken Türkler tarafından yakalanan bir İngiliz denizaltısının batırılması ve Eceabat'ın uçaklarla bombalanması dışında önemli bir olay yaşanmamıştı. Fakat tam karşısındaki Bozcaada'ya her gün gidip gelen gemiler, adada yeni yapılan havaalanına inip kalkan uçaklar bir şeylerin hazırlandığını gösteriyordu. Kaldı ki, bir çıkarma yapılacağı Londra'da sokaklarda konuşuluyor, bu çı-

karma coşkuyla bekleniyordu. Londra sosyetesindeki gençler, gizemli bir duyguyla “Doğunun fethi” İstanbul’un ele geçirilmesi için gönüllü yazılıyorlardı. Genç ve yakışıklı şair Rupert Brooke bunlardan biriydi. Bir şiirinde şöyle diyordu:

47

(...)

*bu kadar şanslı olacağımı düşünemezdim
Galata Kulesi 15 inçlik toplarımızla parçalanacak
Deniz koyu bir şarap gibi kara ve kokuşmuş
Ayasofya’nın mozaiklerini, Türk lokumlarını, halıları
yağmalayacak mıyım?
Bizler tarihte bir dönüm noktası mı olacağız?
Tanrım, hayatımda hiç bu kadar mutlu olmamıştım,
bir sona doğru akan bir nehir gibi
Birden fark ettim ki hayatımdaki en büyük istek
İstanbul’a karşı bir askeri sefere katılmaktı. (1)*

Her gün karşıdan, birkaç kilometre öteden, bir yüzme mesafesi uzaklıktaki Bozcaada’dan gelecek işgalcileri bekleyen, yer-yurt, can derdindeki 11. Tümen erlerinin yaşamları, böylesine gösterişli bir hayalcilikten uzaktı. Bir çıkarmanın yapılacağı biliniyordu. Bilinmeyen, çıkarmanın nereye olacağıydı. Donanmanın bir bölümünün üslenmiş olduğu Bozcaada’nın tam karşısında olmaları, çıkarma için en büyük olasılığın onların bulunduğu bölge olduğunu düşündürüyordu. Ordu karargâhı da aynı kanıdaydı.

(...) 24 Nisan’da Çanakkale’nin Anadolu yakasında 11. Tümenle büyük bir manevra düzenledim. Burada esas mesele düşmanın küçük Beşiğe limanına yaptığı bir çıkarmayı önlemektir... 25 Nisan sabahı 5’ten itibaren de Gelibolu’daki ordu karargâhına

düşman çıkarmasının yapıldığı veya yapılacağı konusunda raporlar yağmaya başladı. 11. Tümen bölgesindeki küçük ve büyük Beşiçe limanları önünde, önemli sayıda harp ve nakliyat gemisinin toplandığı ve çıkarmanın başlamak üzere olduğu bildiriliyordu... Sekiz buçuk ay sürecek olan ve iki taraftan 750 bin insanın katıldığı Çanakkale muharebeleri, Gelibolu yarımadasında işte böylece başlamış bulunuyordu. (L. von Sanders) (25, s. 83)

11. Tümen, bu kumsalın ve yağmurlarda küçük bir göle dönüşen bataklıkların gerisinde siper kazmaya başladı. Önde gözetleme ve geride birkaç kat savunma siperleri. Siper kazmak için yeterli malzemesi olmayanlara sahil boyunca uzun yürüyüşler yaptırılıyordu. Bu uzun yürüyüşlerinde askerler, tepelerin gerisinde binlerce yıldan kalmış, terk edilmiş, taş yığınının dönmüş antik kentler gördüler.

Konstantinus, Romalıların masalımsı kökenlerini aldıklarını ileri sürdükleri bu ünlü yerde, imparatorluğun başkentini kurmayı tasarlıyordu. Yeni devlet merkezini meydana getirmek için Rheta burnundaki eski Truva'nın altına dek yayılan geniş ovayı seçti. Bu girişimden kısa sürede vazgeçildiyse de yarım kalmış kule ve duvarların heybetli görüntüsü uzun süreler gelip geçen gemicilerin dikkatini çekmiştir. (M. S. 324) (5)

25 Nisan günü sabaha karşı nöbetten dönen bir asker, Bozcaada'dan ardı ardına hareket eden savaş gemilerini nöbetçi subayına bildirdi; kaputunu başına çekti. Çıkarma haberini veren ilk kişinin kendisi olduğunu nereden bilecekti. Ay, Müttefik zırhlılarının arasından batmak üzereydi. İlk defa görüyordu denizin üzerinden Ay'ın batışını; denizi de ilk defa görmüştü bir ay önce İzmir'de. Uykusu kaçmıştı, eski günlere dalıp gitti:

Seferberlik arkasından oraların deyimiyle “koca savaş” başladı-
ğında, birkaç gün içinde askerlik şubesine başvurması istenmişti.
Bağlı olduğu tümen 30-40 gün içinde hazırlıklarını tamamlamış,
ayrılık günü gelmişti. Annesi evlerinin bahçe kapısında durmuş,
gözlerini ona dikmiş bakıyordu. Saçları çoktan ağarmış, gözleri-
nin kenarına oturan kırışıklar daha da artmış gibiydi. Ayağında
kendisine büyük gelen şalvarı, sırtında yaz-kış çıkarmadığı hırka-
sı, kapı eşiğinde dikilmiş, gözlerini yüzünde gezdiriyor, sanki bir
şey arıyor, bir şeyler öğrenmek istiyordu. Annesinin bu bakışını
daha önce görmemişti. Daha sonraları kimse ona böylesine uzun,
şaşkın ve sevgiyle bakmayacaktı. Tutabilsin diye başını eğmişti,
annesi kollarını öne doğru uzatmış, başını elleri arasına almış,
durmadan gözlerini öpüyordu. Hemen döneceğini söylemişti,
bilmeden, inanmadan. Hafifçe iterek başını annesinin elleri ara-
sından kurtardı. Bir yandan kendisini bekleyen arkadaşlarından
utanıyor, bir yandan da bu sarılmanın bitmesini istemiyordu.

Çıkarmanın başlangıcında Müttefiklerin gücü 75 bin kişiyi buluyordu. İlk olarak Kabatepe'ye Avustralya 1. Tümeni çıkacak, bunu 2. Tümen izleyecekti. Seddülbahir'e, Kitchener'in zorlukla verdiği, iyi eğitilmiş seçkin 29. İngiliz Tümeni, Kumkale'ye de Fransız Müfrezesi çıkacaktı. Fransız Müfrezesi ile İngiliz Deniz Tümeni, önce Beşige Koyu ve Saros sahillerinde yanılmak için gösteri yapacaktı.

(...) Türk uçakları Limni adası üzerinde uçuyor ve gözlüyorlardı. Biz birkaç arkadaş, limanda 110 çıkarma aracı saydık. Türkler Limni'ye eğlence için gelmediğimizi biliyorlardı. (*Bill de Saxe*) (16, s. 36)

(...) Savaşta en önemli olgulardan biri sürprizdir. Fakat biz çıkarmadan altı hafta önce orada, Limni adasındaydık. Donanma botları Gelibolu yarımadası sahillerinde aşağı yukarı dolaşıp duruyorlardı. Bütün dünya bizim oralarda bir yere çıkacağımızı biliyordu. Bu nedenle çıkmamız Türklere sürpriz olmadı. (*Victor Cromwell*) (16, s. 37)

Hamilton karargâhı Türk sahil bataryaları konusunda ayrıntılı bilgi sahibiydi. Ama bir kara çıkarması için gerekli bilgileri eksikti. Elllerinde iyi bir harita olmadığı gibi, yollar ve su kaynakları hakkında yeterli bilgileri de yoktu. Çıkarma yapacakları noktalarda

kıyının durumunu ve denizin derinliğini, Türklerin kara gücünü bilmiyorlardı. Türklerin Balkan ve Sarıkamış'ta uğradıkları bozgunların olumsuz etkisinde kalıyorlar, bir bilinmeze doğru gidiyorlardı. Elleriindeki en önemli bilgi, Bozcaada'daki hava üssünden kalkan uçakların çektikleri Türk siperlerinin fotoğraflarıydı.

Hazırlık üssü olarak seçilmiş olan İskenderiye'den yüklenen gemiler çıkarma üssü Limni adasının Mondros limanına doğru açılıyorlardı. Sakin Mondros limanı birdenbire, 200 çeşitli geminin yığıldığı işlek bir yer olmuştu. Müttefiklerin bütün hazırlıkları, Mısır'da ve adalarda bulunan Türk ve Alman haber alma örgütü tarafından, Türk Genelkurmayı'na ve Liman von Sanders'in Gelibolu'daki karargâhına iletiliyordu.

25 Nisan 1915 sabahı, güzel bir havada, Saros körfezinden Beşige mevkiine kadar 120 km'lik bir sahil boyunca, çıkarma ve yanıltma gösterisi başladı.

(...) Düşleyebileceğiniz en muhteşem sabahtı, çıkarma yaptığımız sabah kadar mükemmel bir sabah düşünemezsiniz. (*Bill de Saxe*) (16, s. 38)

Anadolu bölgesindeki kolordunun komutanı Weber Paşa, Kumkale'ye çıkarmanın başladığını, bir kafilenin de Beşige limanı önüne geldiğini sabaha karşı öğrendi. Ay batmıştı. Alman komutan çıkarmayı Anadolu sahillerinden beklediği için Beşige sahillerine yapılan yanıltma gösterisi kendisini çok etkiledi. Liman von Sanders de bu nedenle, Arıburnu ve Seddülbahir'den çıkarmanın başladığı konusunda haberler aldıktan sonra bile yedekleri kullanmakta kararsız kalmıştı.

Seddülbahir'de, yarımadaının ucundaki çıkarma, beş ayrı küçük kumsalda başladı. Müttefiklerin dev savaş makinesi başlangıçta kusursuz çalıştı. Askerler geceden gemilere bindirilmiş, ay

battıktan sonra, sabaha karşı ip merdivenlerle çıkarma mavnalarına ve filikalarına inmişlerdi. Deniz üzerindeki sis aralanınca, çıkacakları kıyı ve tepeler belirmeye başladı. Önce bir ses duyulmadı ve bir hareket olmadı. Sahiller Türkler tarafından küçük gözlem birlikleriyle korunuyor, esas Türk birlikleri plan gereği içerilerde bulunuyordu. Bu nedenle Müttefik çıkarma birlikleri Ertuğrul koyu ve Teke koyu dışında güçlü bir savunmayla karşılaşmadılar. Sabahın erken saatlerinde *Albion* savaş gemisinin açtığı şiddetli baraj ateşinden sonra Türk siperlerinde canlı kimse kalmadığı düşünülüyordu, ama Seddülbahir iskelesi ve Ertuğrul koyuna ilerleyen çıkarma birlikleri saat 6.30'da sahile yaklaştıkları zaman şiddetli bir ateşle karşılandılar.

Gâvur da askerini çıkarıyor deniz kıyısından. İki yere iskele etmiş. Boyuna askerini boşaltıyor... "Şiddetli ateş!" diye bağırdı yüzbaşımız. Mevzilerdeyiz. At bakalım, at bakalım. Gâvur bizi görmüyor. Biz gâvuru görüyoruz, mevzilerimizden. Biz hep ateş ediyoruz... Ben bu sırada mevzide vuruldum. Bacaklarım tutmuyor. Kurşun delmiş iki ayağımı da dizlerimin bir karış altından. Sol kulağımın dibinden de bir kurşun geçti. Kafama bir de parça denk geldi. Şarapnel gibi bir şey. (Mustafa Aksoy) (7)

Müttefik askerleri, pazar günü sabahın erken saatlerinde, Seddülbahir kalesinin hemen altında, karaya oturtulmuş olan *River Clyde* kömür gemisinin yanında açılmış olan delikten dışarıya fırladılar. Ve daha sandala atlarken, Türklerin açtığı makineli tüfek ateşiyle biçilip denize döküldüler. Yaralı olarak suya düşenler de sırtlarındaki yükün ağırlığıyla boğuluyordu. Denize atlayıp sonra karaya çıkarak bir tümseğin arkasına sığınan pek azı dışında diğerleri silahlarını hiç kullanma fırsatı bulamadılar. Zira, *Albion*'un ateşi üzerine geriye çekilmiş olan küçük Türk birliği siperlerine

(Resim 2-3) Seddülbahır önünde çıkarma anı

geri dönmüş, İngiliz birlikleri karaya yaklaşırken, içleri tıklım tıklım asker dolu filikaları yayılım ateşine tutuyordu. İçinde 2000 kişilik çıkarma birliği bulunan *River Clyde* kömür taşıma gemisiyle kara arasında kurulması tasarlanan ve mavnalardan oluşan iskele de akıntıya kapıldı. İngilizler, Seddülbahir cephesindeki savaşlarda en büyük kayıplarından birini o gün, orada verdi. Bu sahili yalnız bir Türk bölüğü savunuyordu.

(...) Saat sekizde çıkarma botlarına bindirildik. Seddülbahir'in her yeri ateş altındaydı. Çıkacağımız yerin ateş altında olması bizi ürkütmüştü. İngiliz birliklerinin yüzde doksana yakın kayıp verdikleri V plajına –Seddülbahir kalesi altı– doğru gidiyorduk. Saat ona doğru oraya daha fazla birlik çıkarmamaya karar verildi. Şanslıydık, çünkü birdenbire denizin ortasında beliren bir istimbote bize yaklaştı, “Oraya çıkamazsınız, Türkler orayı hâlâ ellerinde tutuyorlar,” dedi. İyi ki geriye döndük, W plajı denen, daha kuzeydeki bir yere çıktık. (*Bert Billings*) (16, s. 63)

(...) Nihayet sahile çıktım ve bizden iki saat önce sahile çıkmış bulunan levazım subaylarıyla buluştum. Beni emir erim karşıladı ve o gece nerede yatacağımı sordu. Ne soru, benden nasıl bir cevap bekliyor, birinci katta 44 nolu oda dememi mi? Ona kumsalda bir yer göstererek eşyalarımı şurada bir yere fırlat, dedim. Beş dakika sonra tekrar geldi, ürkmüş bir sesle:

— Efendim orası ceset dolu, orada uyuyamazsınız, dedi...

Tugay karargâhına koştum, rastladığım bir subaya tugay komutanını sordum.

— Vuruldu efendim. Birkaç dakika konuşamadım.

— Ya komutan yardımcısı?

— O da vuruldu efendim.

Bu beni bitirdi. Dostum olan kişileri kaybetmek, bu savaşın gerçek dehşetiyle ilk tanışmamdı. (*John Graham Gillam*) (20, s. 37)

Çıkarmayı izlemekte olan Hamilton'un içinde bulunduğu *Queen Elizabeth*, öğleden sonra 6 sularında Kabatepe önlerinden yarımada'nın burnuna yöneldi. Zığındere'de sahile çıkan birlikler kendisini heyecanlandırmıştı. Hamilton, Ertuğrul koyunda, Seddülbahir kalesinin altında olup bitenlerin farkında değildi.

(...) Kirte köyü karşısında büyük bir olay yaşanıyor. Bu bir gerçek, bunu defalarca tekrarlamam gerekli, gerçek, gerçek, gerçek. Dürbünümle gördüğüm adamların canlı, benim de uykuda olmadığımı emin olabilirim. İnanılacak gibi değil, sanki bir gemide değil, sanki rüyadayım... dürbünümüzle çok sayıda askerimizin tepeye tırmandığını görüyoruz. Bir direnmeyle karşılaşmadılar. Sigara içiyorlar, dinleniyorlar. Mısır'daki gazetelere ve İstanbul'un casus şebekesine rağmen, düşmanı şaşırttık. Taktiğimiz başarılı oldu. Kabatepe'de büyük bir Türk gücü yok, burada Y plajında (Pınarıçi koyu) ise hiç kimse yok. (*Hamilton*) (23, s. 129)

Hamilton'un, dürbünüyle sevinçle gözlediği gibi Zığındere yakınına çıkan birlikler herhangi bir direnmeyle karşılaşmadılar. Ama zırhlı gemisi, burnu dönüp Ertuğrul koyu önüne, Seddülbahir kalesi eteklerine gelince Hamilton başka bir gerçekle karşı karşıya kaldı. Gördüğü manzara ürkütücüydü:

(...) Güven içinde, bir zırhlının güvertesinden, ölmekte olan bu kahramanlara bakmak dayanılır gibi değil. Roger Keyes buna dayanamadığını söyledi. Bir komutanın trajedilere güvenli bir yerden bakması normal, fakat bir geminin güvertesinde olayların çok dışındasınız. Her şey canavarca olmaya başlıyor. Soğukkanlılıkla söylemek gerekirse, şeref locasından bir gladyatöre bakar gibi... (*Hamilton*) (23, s. 131)

Zığındere yakınına çıkan İngiliz birliği 2000 kişilikti. Yalnız bu birlikteki asker sayısı bile, yarımadanın güneyindeki bütün Türk askerlerinin sayısından fazlaydı. Müttefik birlikleri arasındaki bilgi iletişiminin eksikliği, İngilizlerin en seçme birliği 29. Tümen öncülerine ağır kayıp verdiren Türk bölüğünün arkadan çevrilmesini önlemişti. 26 Nisan günü sahildeki küçük Türk birliğinin direnci kırıldı.

Diğer taraftan, 25 Nisan 1915 sabahı, aynı gün, aynı saatlerde, Anzak Kolordusu'nun birinci kafilesini taşıyan gemiler çıkarmasının diğer noktası Arıburnu sahillerine yaklaştı.

Gelibolu yarımadasını gördüğümde, ateş eden tüfeklerin ve makineli tüfeklerin sesleri ve donanma toplarının gürlemesi duyuluyordu. Kendi kendime, işte şimdi bunlar manevra atışları değil, dedim. Anladım ki orada beni öldürmek isteyen birileri vardı. Bu düşünce pek hoşuma gitmedi. Savaşarak tepelere tırmanmaya çalışan Avustralyalılar'ı görünce savaşın ciddi bir iş olduğunun farkına vardım. (*Tony Fagan*) (44, s. 18)

Anzakların, Kabatepe'nin yakınına, plajlara çıkarılması planlanmıştı, ama planlanan yerden daha kuzeyde dik bir yarın altına çıktılar. Yapılan hata konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Akıntının çıkarma filikalarını Arıburnu'na kadar sürüklemiş olması olasılığı üzerinde durulmuş, ancak öylesine sakın bir günde akıntı olamayacağı düşünülmüştür.

(...) Çıkarma botları doğru yönde gitmedi; doğuya doğru gideceklerine sola kaydılar ve çıkmaları gereken yerden bir mil daha kuzeyde bir yere çıktılar. Farklı bir yere çıktık, sanırım birlikler karanlıkta yön duygusunu kaybettiler. (*General Birdwood*) (16, s. 41)

(...) Kabatepe'ye keşif koluna gittik. İngiliz gemileri geldiler, şamandıra bırakıldılar. Bizimkiler şamandıraları topladılar. Bir hafta sonra İngilizler geldiler. Ben nöbet yerindeydim, sabaha karşıydı, haber verdim, nöbetçi onbaşısına. Çavuşlar, subaylar hepsi geldiler. İngilizler (Anzaklar) asker çıkarmaya başladılar, şamandıraları bıraktıkları yerlere. Mavnalara dolduruyorlar askerleri, karaya çıkarıyorlar. Harp gemileri de denizde. Arıburnu taraflarına çıkıyorlar. Bizim 4. Bölük Arıburnu'ndaydı, çiğnemiş gâvur onları. Biz Kabatepe'deyiz, bakıyoruz... Bizim toplanımız vardı yanımızda, dört tane top. Gâvurun mavnaları karaya çıkarken ortadan bölüverirken gördüm. Dik yarlar var. Böyle bir yarın kenarından görüyorum. (Halil Koç) (7)

Savaş sonrası yapılan araştırmalar, yukarıda sözü edilen şamandıraların yerlerinin değiştirilmiş olması olasılığını dikkate almamaktadır. Zira böyle bir şamandıranın varlığı bile kuşkuludur.

Kafiler saat 4.25'te Arıburnu'na 50 metre kadar yaklaştığı zaman, Türk piyadeleri tarafından ateş açıldı. Burada 4. Bölük'ün sadece bir takımı bulunuyordu. Bu takım birkaç kişi kalıncaya kadar dayandı. İstenen ve beklenen yerde değil de ondan bir kilometre kadar kuzeyde gerçekleştirilen çıkarma, iki taraf için de hoş olmayan sürprizler içeriyordu: Anzak birlikleri karşılarında geniş bir kumsal bulacaklarını umarken dik bir yarla karşılaştılar. Türkler ise çıkarmaya uygun olmayan bu bölge için yalnızca bir takım ayırmışlardı.

(...) Bizim bölük Kabatepe'deydi. Düşmanın çıktığı sabah, 1. ve 3. taburlar Maydos'taydılar (Eceabat). Biz yalnız 2. Tabur vardık. Arkadan 1. ve 3. taburlar da yetiştiler. Düşman bizim üzerimize çıktı. Bütün alayca hücum ettik düşmana. Bizim bölükte bütün

subaylar vuruldu. Lapsekili Eyüp Sabri kaldı bölüğün başında... başçavuştu. (*Ali Demirel*) (7)

(...) Çıktığımız yer hakkında en ufak bir bilgimiz yoktu. Şunu biliyorduk ki çıkılabilecek en kötü yere çıkmıştık. Biraz aşağıya bakıyorduk; niçin öylesine uygun ve açık bir düzlüğe çıkmadığımıza şaşıyorduk. (*Victor Cromwell*) (16, s. 48)

(...) Boğazımıza kadar suyun içindeydik, pek çok kişi taşıdıkları yükün ağırlığıyla suya batıp boğuldu. Bir an önce sahile çıkıp olabildiğince korunacak bir yer bulmak gerekiyordu. Yalnız kendinizi düşünüyordunuz, başkasını düşünecek haliniz olmuyordu. Silah başınızın üzerinde, onu ıslatmadan sahile çıkmak gerekiyordu. (*Tom Usher*) (16, s. 49)

Küçük Türk savunması kırılınca, Avustralyalı bazı birlikler tepelere kadar tırmandılar. İlk gün için saptanan hedefleri ele geçirmek üzereydiler. Anzak askerleri, yabancı bir ülkede, karanlıkta, beklenmeyen bir araziye çıkmış olmanın şaşkınlığını üzerlerinden atmışlardı; sabahki düzensizlik yerini düzene bırakmaya başlamıştı.

19. Tümen Komutanı Mustafa Kemal, ordu karargâhından durum hakkında bir bilgi alamamıştı. Top sesleri, çıkarmanın başladığını gösteriyordu. Mustafa Kemal, savaşın bu kritik noktasında emir almadan, Bigalı'da bulunan 57. Piyade Alayı'nı ve bir dağ bataryasını alarak Kocaçimen tepesi yönünde ilerledi. Piyade alayının öncü taburu Conkbayırı'na vardığı zaman, sahil savunması için orada bulunan, ancak cephanesi bittiği için çekilen bir takım tepeye yaklaşmıştı. Bir Anzak birliği bunları izliyordu. Mustafa Kemal, çekilmekte olan takıma, yere yatıp mevzi almasını emretti; öncü taburunu, arkasından 57. Alay'ı düşmanın üzerine gönderdi. Tarihçiler bu anı, Mustafa Kemal'in tarih sahnesine çıkmaya başladığı an olarak nitelerler.

O günkü çarpışmalarda Türklere göre üç defa güçlü olan Anzak kuvvetleri 2000'den fazla kayıp vererek sahile yığılmaya başladı. Gece dağılıp kaybolanlar da sahile akıyordu. Tepelerdeki Türkler tarafından üç tarafı çevrilmiş küçük kumsalda, yağmur altında ve karanlıkta, bilmedikleri dalgalı bir arazide, bir kısmı yaralı 15 bin Anzak askeri toplandı. Her şey onlara karşı gibiydi: yağmur, rüzgâr, karanlık ve tepelerinde patlayan top mermileri.

(...) Onların topçuları cevap vermeye başladı, mermiler üze-
rimize yağmur gibi yağıyor. Şimdi yara yaklaşıyorlar, destek si-

perlerini ateş altına aldılar. İnsanlar düşmeye başladı. Howitzer mermileri 25-30 metre önümüze düşüyor ve düştüğü yerde büyük çukurlar açıyor. Duman boğucu, şarapneller her tarafta patlıyor ve çok can alıyor. Burada beklemek cehennem... umalım kurtuluruz. (C. A. McAnulty) (14, s. 69)

Gece, Anzak kolordusunun iki tümen komutanı çekilmeyi, sahili boşaltmayı önerdi. Kolordu komutanı da onlara katıldı. General Hamilton'un karargâhında uzun süren kararsız anlardan sonra çekilme kararı verilmek üzereyken, bir Avustralya denizaltısının Boğaz'daki sualtı engellerinin altından geçip Marmara'ya açıldığı haberi geldi. Amiral Thursby de çekilmenin en az iki gün süreceğini belirtiyordu. Ümit veren ve ümit kıran bu iki olay sonucu etkiledi. Askerlere yerlerinde kalmaları ve kendilerine, olabildiğince derin bir çukur kazmaları söylendi. Kararsızlık anı geçmişti; onlar da söyleneni yaptılar, tepelerden biraz geri çekilip siper kazmaya başladılar.

(...) İki gün böyle geçti. Geri çekilmemiz söylendi. Tanrı biliyor, geri çekildik, çekilirken beni izleyen mermilerden daha hızlı koşuyordum. Birliğimizin 1000 mevcudundan 715'ini kaybetmiştik. Ne biçim bir felaketti anlırsınız. Hiç unutamam, yaşlı bir binbaşı, "Tanrım adamlarım nerede?" diye ağlıyordu. O gün bize içkiyi kaşık yerine mataramızla verdiler. (Frank Parker) (16, s. 70)

O günkü savaşlarda Türkler de yıpranmış, bir gece saldırısı için güçleri kalmamıştı. Bu gece Arıburnu savaşlarında bir dönüm noktasıydı. İki tarafın niyeti açıklığa kavuşmuş, kararsızlık ortadan kalkmıştı. Hamilton kalmaya, Liman von Sanders de bütün gücüyle Arıburnu ve Seddülbahir'e yüklenmeye karar vermişti.

Bu durum karşı taraf için de bir yarış, bir ölüm kalım sorunu-
nuydu.

(...) Yorgun olalım, olmayalım, yarın tekrar hücum etmemiz
gerekli. Türkler İstanbul'dan veya Asya yakasından takviye getir-
meden, avuç içi kadar yerimizi genişletmemiz gerekli. (*Hamilton*)
(23, s. 164)

(...) Nasıl olduğunu tahmin edersin. Gerçekten yazılamayacak
kadar korkunç. Seninle aylarca beraber olmuş arkadaşların, dost-
ların teker teker düşüyor. En acıklısı da yoklama idi. Yaklaşık 550
kişiden, ismi okunan 47 kişi cevap verebildi. Sonucu duyduğumda
bir çocuk gibi ağladım. (*C. D. St. Pinnock*) (14, s. 75)

Bundan sonra burada geçecek sekiz ay boyunca Müttefikler,
her iki cepheyi yarabileceklerine, Türkler de onları denize dök-
ebileceklerine inanmayı sürdürdüler. Toplam savaş kayıpları 250
bin kişiye ulaşana ve bir taraf haklı çıkana kadar. Savaş, resmi
bildirilerin gerçeği yansıtmayan soğuk diliyle, gazeteler yoluyla
halka duyuruldu.

Karargâhı Umumi'den 14 Nisan sene 331 tarihiyle (26 Nisan
1915) tebliğ olunmuştur: 1. Seddülbahir'in garbında Zığındere ci-
varı düşmandan temizlenmiştir. 2. Kabatepe civarına çıkan düşma-
nın gemi ateşleri himayesinde sebat etmeye çalıştığı müdafaa mev-
zii, bu sabah inayet-i hakla kıtaatımızın taarruzu ile zapt edilmiş
ve düşman bütün cephe üzerinde fevkalade zayıyla ricata mecbur
edilmiştir...(*)

(*) *İkdam*, 14 Nisan 1915.

Müttefik denizaltılarının geçişini engellemek için Çanakkale Boğazı'na çelik bir ağ gerilmişti. Çıkarma gecesi bu ağların altından bir Avustralya denizaltısının geçmeyi başarması diğerlerini yüreklendirmişti. Ama hepsi onun kadar şanslı değildi.

(...) ağlar yaptık karada. Sonra da denize şamandıralar döküp, aralarına ağlar gerdik. Düşman denizaltılarının Marmara Denizi'ne geçmelerini önlemek için. Çelik ağlardı bunlar. Bir denizaltı takılmıştı bu ağlara. Dinamit atarak suyun yüzüne çıkardılar. İçinden 28 kişi aldık. Sonra battı gitti. Bir diğer denizaltı da Akbaş Feneri'nin yanında karaya bindiriyor. Ondan da 16 kişi aldık. Bizim topçunun biri, bir mermiyle periskopunun aynasını parçalıyor... (Ali Yalçın)
(7)

26 Nisan gecesine kadar 29. İngiliz Tümeni'nin tüm piyadele-ri Seddülbahir'e çıkarıldı. Bu tümen büyük kayıplar vererek çok sarsılmıştı. Karşısındaki 5-6 bölüklük Türk kuvveti 26 Nisan günü, saat 14.30'da çekilmeye başladığı zaman İngiliz birlikleri onu takip edemedi.

...Gâvur, Zığındere tarafından çevirmiş. Yüzbaşı: "Geri çekilelim, esir olacağı yoksa," dedi. Ben o sırada mevzide vuruldum. Birçok arkadaş şehit oldu gözlerimin önünde, yaralananlar oldu. Geri çekiliyoruz. Ana baba günü. Kanlı Dere'nin içine indik. Kattırları, atları da derenin içine indirmişler. Onlar da titreşip duruyorlar. Sıhhiye filan yok. Bacaklarım sogudu kaldı. Yavaş yavaş hayvanların saklandığımız bacaklarının arasından yukarıya doğru, Kırte'ye çıktık. Kırte'de kaldım gidemedim. Takviyeye gelen birliklerden birinin zabiti geldi yanıma, eliyle işaret etti.

— Otur, otur, dedi. Sıhhiye yok, bir şey yok. Götürecek insan da yok beni, bayırın başı. Baktı bana zabıt:

— Ne oldu, dedi.

— Yaralandım efendim, dedim. Atından indi, yanıma geldi, çöktü. Bana düşmanın nerelerde olduğunu sordu. Ben de gördüklerimi, düşmanın nerelerde bulunduğunu olduğu gibi söyledim. O zabıt geriden kendisine yetişen askerlerine silah çattırdı. İki askere emir verdi:

— Bunu Maydos’a (*Eceabat*) götüreceksiniz. Hastaneye teslim edeceksiniz. Bir de teslim kâğıdı alıp getireceksiniz bana, dedi.

— Oh... hele yarabbi şükür, dedim... (*Mustafa Aksoy*) (7)

Bu arada Müttefikler tarafında, yaralıların gemilere taşınması ulaştırma araçlarını oyalıyor, topçunun çıkarılmasını ve destek işlerini yavaşlatıyordu. Hamilton bugünü Londra’ya şöyle bildirir:

(...) Tanrıya şükür deniz sakinleşti, kraliyet donanması erleri birbiriyle yarışmasına, askerlerimizi kıyıya çıkardı. Güçlü bir karşı koymaya karşın, 29 bin asker, altı plajda karaya çıkartıldı... şükürler olsun, havalar iyi gidiyor, birliklerin morali yerinde ve her şey yolunda... (*Hamilton*) (23, s. 148)

İstanbul ve Berlin gazeteleri de savaşın acılarına değinmiyorlardı. Onlar da Hamilton’unkine benzer iyimser haberlerle doluydu.

Çanakkale Muzafferiyeti-Müttefiklerimizin Takdiratı: Berlin 28 Nisan 1915. Asakiri Osmaniye tarafından Çanakkale’de ihraz olunan muvaffakiyeti azime dolayısıyla gazeteler fevkalade bir surette izhar-ı surur (neşe) ve minnetdari eyliyorlar.^(*)

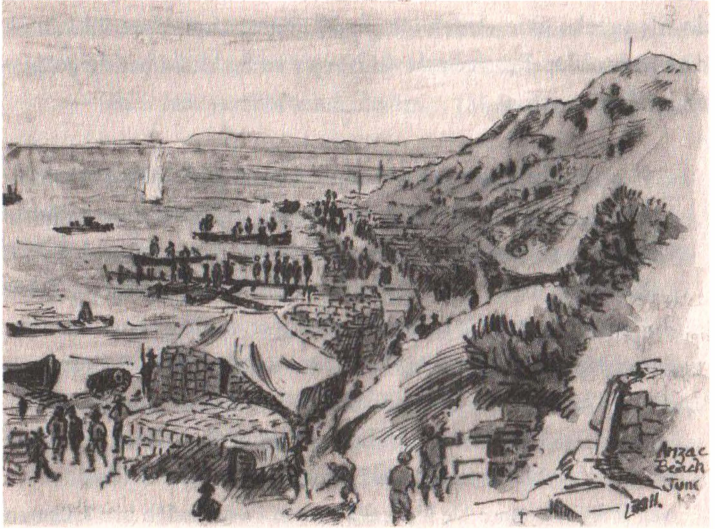
Türkler çekilerek Seddülbahir’den, 7-8 km uzaklıkta Kerevizdere-Zığındere hattını tuttular. İngilizler ilerledikten sonra iki tarafın cephesi birbirine 500-600 metre yaklaşmış bulunuyordu. Türk ordusu komutanı, geriden gelen kuvvetlere yakınlığı nedeniyle Arıburnu’ndaki Anzak kolordusuna, İngiliz ordu komutanı

(*) *İkdam*, 30 Nisan 1915.

da Alçitepe'yi elde etmek için Seddülbahir cephesine saldırmak niyetindeydiler. Bu nedenle Arıburnu ve Seddülbahir'de çarpışmalar devam etti.

(...) Yatacaktım artık, setreyi filan çıkardım. Başladı Seddülbahir burnu yanmaya. Alay kumandanı toplan borusu çaldırdı. Kilerde üç günlük peksimet varmış, bölük emini çabucak dağıttı peksimetleri askere. Hadi bakalım, Seddülbahir'e. Bizim 3. Tabur Zığındere'ye yürüdü; bulunduğumuz yer açıklık, gâvur bir nefer görse yağdırıyor mermiyi, kavuruyor ortalığı kâfir... düşmanın karşısında üç gün dayanabildik. Bir de seyyar jandarma alayı vardı. Onlar da bizlerle beraber eridiler gittiler. Mahvoldular. Orada bir burunda kaldık bir akşamüzeri. Bizim üzerimize çeviriverdi makineli tüfeği düşman. Üç kişi kaldık bir koca taburdan biz. Düşman makineliyle doğradı bizi. Bir jandarma neferi vardı yaralıları arasında, şarapnel bacağına kırmış. Bir jandarma yüzbaşı gördüm, yedi yerinden yaralanmış. Bir mermi çukuruna çektik yaralıları. Biz de o çukura gizlendik. Karşımızda düşmanın makineli tüfeği üç olmuş. Biz çukurda akşamı yaptık. Ben, Balıkesirli bir başçavuş ve Ahmet Pehlivan diye bir arkadaş, üç kişiydik. Yaralı yüzbaşı ve asker de yanımızda. Biz buradayız. Düşman sağdan ve soldan ilerledi. Karanlık basmaya başladı. Yaralı jandarma askerini 200 metre kadar geriye götürdük. Alçitepe yanına doğru götürüyoruz. (Şerif Ali Aslan) (7)

Bu arada Seddülbahir Kalesi yanındaki ve altındaki kumsallar yük tekneleriyle doluydu. Müttefik askerlerinin korunması için, acele kurulmuş derme çatma iskelelerden, kereste, kum torbası, dikenli tel, galvanizli sac, çeşitli büyüklükteki çadırlar kıyıya taşınıyordu. Bu işlere adalardan gelen sivil Rumlar da yardım ediyordu. Bir defasında bunlardan biri, bir tekne dolusu portakal

(Resim 4) Anzak birlikleri Arıburnu önünde
(Bir Anzak askerinin suluboya resmi)

getirip askerlere sattı. Sahilde, güvenli yerlere çadırlar kuruluyor, çukurlar kazılıyordu. Cephenin ön hattına uzanan Seddülbahir-Alçıtepe (*Krithia*) yolu motorlu taşıtların geçmesine uygun değildi. Buna yol bile denemezdi. Bu iz onarılıyor, taşıtların geçişine elverişli duruma getiriliyor, bu arada ön siperlere taşıma işi sırtta ve katırlarla yapılıyordu. Başlangıçta patlamalardan ürküp sağa sola kaçışan hayvanlar zamanla buna alıştılar.

Sahilde, cepheden birkaç kilometre geride, yük boşaltmaya, taşımaya yardım eden, siper kazan, çadır kuran Müttefik askerlerinin neşesi yerindeydi. Anadolu sahillerinden atılan ve yaralanmalara sebep olan mermilere rağmen dudaklarında ısıklık, oradan oraya koşuyorlar, ölümü kendilerinin değil arkadaşlarının başına gelebilecek bir felaket olarak düşünüyorlardı. Korkuyu henüz öğrenmemişlerdi.

Cephede siper kazma işi hızla devam ediyordu. Fransızlar, Senegalliler, İngilizler, herkes kendi geleneğine uygun olarak siperini kazdı ve destekledi. Gurkalar'ın her biri kendisi için siperin duvarına kozayı andıran küçük bir yuva yaptı. Hintliler siperlerini, şarapnel serpintilerini ve kurşunu engelleyen kerpiç duvarlarla desteklediler. Kısa zamanda bir merminin sesinden, kendilerine doğru geldiğini veya uzaklaştığını anlamaya başladılar.

Karanlık çökünce Çanakkale önlerindeki Türk projektörleri yanıyor, Boğaz'ın sularını bir baştan diğerine yalıyor, geçmeye kalkışacak Müttefik gemilerini arıyordu. Mayıs'ın 3'ünde dolunay vardı; ışıkları Boğaz'ın sularında parlıyor, bir yandan Truva ovasına kadar tepeleri, öte yandan Bozcaada ile Gökçeada'ya kadar denizi aydınlatıyordu. Mayıs'ın ilk günlerinden sonra Türk tarafından kalkan bir uçak Müttefik siperleri üzerinde keşif uçuşları yapmaya başladı. Bu uçakların siperlere ve gemilere bomba fırlattıkları da oluyordu. Bir süre sonra Bozcaada'dan kalkan Müttefik uçakları da uçuşlara ve bombalamaya katıldı. Her iki taraftan makineli tüfekler uçakların üzerine doğrultulup ateşe başlayınca, uçaklar askerlerin cıgıllıkları ve alkışları arasında kaçıp gidiyorlardı.

Türkler Seddülbahir'den çekilirken ağaçlara, çalılıklara, kuytu yerlere çok sayıda keskin nişancı yerleştirdiler. Yanlarına birkaç gün yetecek yiyecek ve mermi bırakılan bu askerler, henüz düzenli hale gelmemiş karmakarışık ve kimsenin kimseyi tanımadığı Müttefik cephe gerisinde büyük kayıplar verdi.

(...) Essex Tümeni'nden Albay Godfrey Faussett'in vurulduğunu işittim. Bu, beni her yanımda olan ölüm tehlikesinden daha çok sarstı. İngiltere'den tanıdığım bir arkadaşımın konuşurken, onu bir daha göreceğim miyim sorusunu zihnimden çıkaramıyorum. Bu benim için bir kâbusa dönüşüyor... (*John Graham Gillam*) (20, s. 68)

Zamanla, Türklerin çalılıklara yerleştirdikleri keskin nişancılar yakalandı. Yakalandıklarında yorgunluk ve açlıktan perişandılar.

Asya grubunda bulunan 11. Tümen'in 33. Alay'ı, 19. Tümen'e destek olarak gönderilmişti. Bu alayın askerleri 27 Nisan Türk hücumlarında komutanları dahil büyük kayıplara uğradı. Alay tekrar 11. Tümen'e Seddülbahir cephesine döndü. 27 Nisan'dan sonra, iki taraf cephedeki güçlerini artırmaya başladı. Arıburnu cephesinde Mustafa Kemal komutasında dokuz alay, Seddülbahir cephesinde de beş alay toplandı. İstanbul'dan iki tümen daha cepheye gelmekteydi. Ancak, İngiliz denizaltı gemilerinin Marmara'ya geçmeleri deniz ulaşımını güçleştirmişti, İstanbul'dan Uzunköprü'ye kadar demiryoluyla, oradan da yaya olarak Çanakkale cephesine yapılan ulaşım ise çok uzun sürüyordu. Piyade cephanesi yeteri kadar sağlanabiliyordu. Ordunun en büyük sıkıntısı topçu mermisiydi.

(...) Türk topçusu cephane harcamaktan kaçınıyordu. Karşı tarafın alabildiğince ve hesapsız harcamasına karşın, Türklerin bu yoksunluğunun nasıl güçlük yarattığı kolayca anlaşılır. Yılbaşında İstanbul'da Yüzbaşı Piepen yönetiminde, topçu cephanesi yapan bir fabrika kuruldu. Fakat bunun yardımı sınırlıydı. Zira ne makineler ne de malzeme yeterliydi. İngilizlerin bu yeni Türk cephane sine pek önem vermediklerini anlıyorduk. Alınan bazı esirler, yirmi kırmızı mermiden ancak birinin patladığını söylüyordu. Buna rağmen biz bu yardımdan bile memnunduk. Zira daha önceleri, piyademiz, topçuların kendilerini himaye ettiğine inansın diye, bazı topların manevra mermileri atmasına dahi müsaade ediyorduk. (L. von Sanders) (25)

Mayıs başında günler uzadı; gün erken ağarmaya başladı. Nisan başından beri ovayı kaplayan gelincikler yerlerini sarı kır çiçeklerine bıraktılar. Seddülbahir ovasına bakan Alçıtepe, yassı ve tırmanmaya bile gerek kalmadan yürüyerek kolayca çıkılabilecek bir eğimdeydi. Önündeki topraklar dalgalanarak yarımadanın burnuna doğru iniyordu. Buradaki cephe çizgisi yoğun savaşların geçtiği iki vadiyi birleştiriyordu. Sol taraftaki Kerevizdere vadisi, Boğaz'a açılan, fazla uzun olmayan, derin, yamaçları dik ve yeşil bir vadiyken, sağdaki Zığındere vadisi daha sık ve kıyıya paralel gidiyor, Ege Denizi'ne açılıyordu.

Türkler Seddülbahir ve Anzak cephelerinde Müttefik donanmasının sürekli ateşi altındaydı. Gemiler bazen sahile o denli yaklaşıyorlardı ki, gemidekiler karadaki Türkleri, Türkler de gemi güvertesindeki askerleri görüp ateş ediyorlardı. Bunu dikkate alan Türk komutanlığı, donanmanın ateşinden gizlenebilmek için Seddülbahir cephesinde gece hücumu yapmaya karar verdi. Türk ordusunun amacı Müttefikler yerleşmeden onları denize dökmekti. 1 Mayıs'ı 2 Mayıs'a bağlayan gece, saat 22.00'de 7. ve 9. tümenler gece hücumuna başladı. Saldırı süngüyle yapılacak, başlangıçta ateş edilmeyecekti. Bu iki tümenin başına, daha önce Almanya'da yalnızca bir tabura komuta etmiş deneyimsiz bir subay, Yarbay Zodenstern getirilmişti. Zodenstern'den, bilmediği bir arazide, bilmediği bir dille, tanımadığı birlikleri yönetmesi

(Resim 5) Seddülbahir önünde İngiliz birlikleri

(Resim 6) Seddülbahir köyü yıkıntıları

bekleniyordu. Türk süngü hücumunun başlamasından bir saat sonra Müttefik ateşi başladı.

Ay ışığı, gemilerin projektörleri ve aydınlatma fişekleri, Müttefik donanmasının destek ateşi için yeterli aydınlığı sağladı. Türk birlikleri, başlangıçta hızla ilerlediler, ancak çoğu Müttefik birliklerinin gerisine düşmüş, aralarındaki bağlantılar ve haberleşme kaybolmuştu...

(...) Bir ateş açtılar üzerimize 26. Alay'ı toprağa gömüverdiler. Biz de 25 kişi, bir sıçan yolu bulup çıktık... Bir de baktık Seddülbahir önlerindeyiz... Gökyüzünde bir mermi patlıyor. Lapır lapır, dolu gibi kurşun yağıyor üzerimize. Bir binbaşı bizi orada bir derenin içine götürdü. "Arkadaşlar vatan elden gidiyor, namus gidiyor, ırz gidiyor," diye konuştu. Binbaşıyla 26 kişi olmuştuk... Soğandere'de hücumla kalktık. Denizden gâvurun makineli tüfek ateşi geliyordu. Biz ateş ediyoruz. Gâvur da askerini kılıçla döve döve üzerimize yürütüyor. Ama askeri yürümüyor gâvurun... Yatsı namazı vaktine kadar ateş ettik. Sonra 25. Alay imdadımıza yetişti... Soğandere'de belimden ve bacağımdan yaralandım. Kurşunla yaralandım... Çalı dibinde doktor yaralarımı sardı, sipere geldim gene.

*Çanakkale içinde bir dolu sandık
Alayların içinde dört asker kaldık
Çanakkale içinde bir top kestane
Kalan gazilere çalı dibi hastane*

Bir akşam Soğandere'ye asker gelir, sabaha kadar erirdi... Ben hiç "babam" diyen duymadım. Herkes "anacığım" diye inliyordu. (Mehmet Yavaş) (7)

Kötü yönetim nedeniyle ağır kayıplar veren Türk birlikleri eski mevzilerine döndüler. İstanbul'dan henüz gelmiş olan

15. Tümen'le gece hücumu 4 Mayıs'ta tekrarlandı. Birlikler Seddülbahir'e yaklaştılar. Destek alamayan Türk birlikleri sabah olunca denizden ve karadan Müttefik ateşi altında kaldı, erimeye başladı. Müttefiklerin saldırısı, öğleye doğru, başladığı noktada, şehit ve yaralı olarak 16 bin Türk askerinin kaybıyla sonuçlandı. Zodenstern görevden alındı.

(...) Her iki tarafın ölümlerini görebilmeleri için kısa süreli bir ateşkes yapıldığını işittim. Bu sırada iki tarafın askerleri siperlerin üzerine çıkmış, bu alışılmadık ortamda merakla birbirlerine bakıyorlar, görevliler de işlerini yapıyorlardı. Bir Türk askeri bizim siperlere yakın bir yerden, kendilerinin attıkları fakat kısa düşmüş ve patlamamış iki el bombasını aldı ve siperlerine döndü. Onu gözlemekte olan subayı kendisini azarladı ve bombaların bizim bölgeden alındığını ve bizim askerlere verilmesi gerektiğini söyledi... Yemekte, Türkler Almanların değil bizim müttefikimiz olacaktı, dedim. Bizim askerler ve onlarınkiler bu sabah birbirlerine öyle yakındılar ki, Tanrım bunlar karşı karşıya değil yan yana olmalıydılar dedim. Türkiye, yanında olan için büyük bir servet. Eğer bizim yanımızda olsalardı Almanlar bir yıl içinde çökerlerdi. Düşmanımız olarak savaşı ne kadar uzatacaklarını ise Tanrı bilir. (*John Graham Gillam*) (20, s. 72)

Mayıs başında, 11. Tümen'in Asya yakasında üstlenmiş alayları, Seddülbahir cephesini desteklemek için yola çıktı. 3 ve 4 Mayıs geceleri, rüzgârlı ve soğuk bir havada, mavnalarla sessizce Çanak-kale Boğazı'nı geçtiler. Burası 2500 yıl önce Kserkses'in, ordusunu Avrupa yakasına geçirdiği yeri.

Abydos'tan başlayarak, kıyının bu noktasına doğru köprü kurmakla görevli olan işçiler iki köprü yapıyorlardı: Biri için Fe-

nikeliler beyaz keten kenevir lifi, diğeri için Mısırlılar papirüs lifi kullanıyordu. Abydos'dan karşı kıyı yedi statür. O büyük fırtına çıktığı zaman iki kıyı artık birleşmişti, bütün halatlar koptu, sonuna gelmiş olan iş mahvoldu.(34)

Müttefiklerin Seddülbahir çıkarmasının ilk günü, çıkarma gemisi *River Clyde*'ın yanındaki salı sahile bağlayan halatlar da kopmuş, sal fırtınalı bir havada üzerindikilerle birlikte açık denize sürüklenmişti.

Bunu duyan Kserkses fena öfkelen-di; Hellespontos'a üç yüz sopa çekilmesini ve bir çift bukağı takılmasını emretti, denize uyguladığı cezalar bunlardı; köprü yapımıyla görevli olanlara gelince, onların da kafalarını kestirdi. Büyük işler yapan adamlar nankör işlerinin kurbanı oldular, yeni mühendisler geçti işin başına. Yeni köprü tamamlandı ve geçiş başladı. Köprülerden birinden yayalar ve atlılar geçiyordu. Ege Denizi yönünde olandan ise yük hayvanları ve diğer ordu servisleri. Başta on bin kişilik Pers ordusu yürüyordu, hepsinin başında çelenkler vardı; bunları öbür uluslardan derlenmiş olan karışık birlikler izliyordu. Sonra kutsal atlar ve kutsal arabalar; hemen arkasından Kserkses, mızraklılar, bin atlı ve en son ordunun bütün geri kalan bölümü. Geçiş aralıksız olarak yedi gün-yedi gece sürdü, bir an duraksama olmadı.(34)

Biri kazıyor, arkasından diğeri kürekle toprağı siperden dışarıya atıyordu. Önceleri acemi ellerden gelişigüzel fırlatılan toprak, sonraları özenle siperin önüne yığılmaya başladı. Bu yolla siperler derinleşip alçalırken öndeki set yükseliyordu. İki günde bir yağın yağmur toprağı yumuşatıyor, çalışmayı güçleştiriyordu. Kurak geçen bir ilkbaharda, sabah babası ile gittiğı yağmur duasını anımsadı. Kale Kapısı'nın karşısındaki ahşap camide toplanan kalabalık, hocanın önderliğinde dua etmişti. Bağırmaya başlayan hayvanlar geldi gözünün önüne. Ürkmüş olmalıydılar; çocuk aklı, sözü edilen "mahşer günü böyle olmalı" diyordu... Sonra koca mezarlığa mı gidilmişti? Hayal meyal resimler... Sessiz sedasız dolaşın insan kalabalığı; neden konuşmuyorlar?

Meydandan bir deve kervanı geçiyordu... Kürek saplanıp kaldı balçığı; çamur ayağından ayakkabılarını söküyor. Develer geçiyor yanlarından, çamurlara bata çıka. Tümen'in develeri, beylik develer. Onlar olmasa nasıl taşınır bunca cephane, yiyecek, yol yok, iz yok... Çavuşun gözü üzerlerinde, patlamaya hazır, surat-sızın biri; bir de hemşerisi olacak... Birden babasının elinden fırlayıp sallana sallana giden develerden birinin bacakları arasından karşıya geçmişti. Beş, belki altı yaşlarında olmalıydı. Bütün mahalle çocuklarının yaptığı bu işe cesaret edememişti bir türlü. İşte tam zamanıydı. Babası kızmış mıydı? Ağabeyi olsa tokatı patlatırdı, ya baba?

Neredeyse onbaşılar girişecek, çavuşun eli ise hep enselerinde... Bizim oralardan böyle adam çıkmazdı ya! Ne okuması ne yazması var, iki lafı bir araya getiremez, boyuna posuna göre rütbe. Kendisi bu bodurluğuyla ömür boyu nefer kalacak, küreğin sapı bile kendisinden uzun... Bir kazma bir kürek, bu iş uyumlu olmalı; bakırcılar gibi, nasıl dövüyorlardı bakırı, karşılıklı iki kişi, boylu poslu, bir biri, bir diğeri, tan tan tan tan. Biri biraz şaşırса birbirine girecekler, hiç olmuş muydu böyle bir şey? Çavuşa sormalı, o her şeyi bildiğini sanır! İstanbullu, okullu zabıt efendi olmasa bu adam iyice azar. Bir karış daha kazsalar yeter, içine adam gömecek değiller ya!

Çavuş bağıırıyordu:

— Bu toprak sizin hayatınızı kurtaracak!...

Ömrü toprakla uğraşmakla geçmişti; tarla sür, ağaç dik, şimdi de siper kaz. Her gün biraz daha kazılan ve giderek derinleşen siperde çalışırken bunları ve ilkgençlik günlerini düşündü; aklı o

(Resim 7) Türk siperleri

(Resim 8) Bir süngü savaşı sonrası

günlere gitti, her şeye güldüğü o gamsız günlere... İki cılız öküzün çektiği sabanın peşinden giderken gözünü topraktan ayıramamıştı. Toprak önce yarıyor, derinleşiyor, sonra kalkıp bir yana devriliyor. Su gibi; sıra sıra toprak akıp gidiyordu. Arkasında bir leylek sürüsü, sürülmüş toprakla ortaya çıkan solucanları, böcekleri topluyor. Leyleklerden biri arada bir havalanıp gidiyor, sonra tekrar geliyor. Sabanı toprağa iyice gömmek gerekli, yoksa toprağı çizer, yüzeyde kayıp gider... Öküzler de yorulmuştu; bir ara ver-se, uzansa ceviz ağacının altına... Sapana gene bir taş takılmıştı; yalnız sökemeyeceği kadar büyük, komşunun kağnısını getirmeli, yıllardan beri bitirememişlerdi ören yerinin bu düzgün yontulmuş taşlarını... Burada bir şehir varmış bir zamanlar, masal gibi. Ninesinin onu dizine oturtup anlattığı masallardaki gibi bir şehir olmalıydı bu.

Mayıs ayı başında büyük kayıplara mal olan Türk hücumu sonuçlanmak üzereydi ve bir karşı saldırı bekleniyordu; bu da gecikmedi. Saldırı sırası Hamilton'daydı. Fransız general d'Amade... *Davullar ve borazanlar saldırı için çalacak*,⁽¹⁾ diyordu. Müttefik saldırısı, II. Kirte Savaşı, 6 Mayıs günü güçlü bir topçu ateşinden sonra başladı. Amaç, stratejik bir önemi olan Alçıtepe'nin ele geçirilmesiydi. 11. Tümen'in iki taburu cepheye sürüldü; diğerleri Alçıtepe gerisinde yedekte kaldı.

(...) Bu kez Denizli 52. Alay'a düştüm. 10. Bölük'te kıta çavuşyudum. Önce Korudağ eteklerinde Yerlisu'da bulunduk. Oradan Çanakkale cephesine imdat geldik. Gece Kilitbahir'e, oradan da Soğandere'ye... (*Mustafa Tamkan*) (7)

Çarpışmalar 7 ve 8 Mayıs günleri umutsuzluk ile çılgınlık arasında sürüp gitti, yine başladığı yerde, bu defa Müttefiklerin Seddülbahir cephesindeki tüm güçlerinin üçte birini, Türk kaynaklarına göre 8500, İngiliz kaynaklarına göre 6500 kişi kaybetmeleriyle sonuçlandı. İngiliz, Fransız ve Anzak birliklerinin bu zamana kadar toplam kayıpları ise 20.000'i aşıyordu. Hamilton için umutsuz günler başlamıştı. Türkleri sürüp atmak mümkün değildi. Bu ümitsizlik onun Londra'ya, Kitchener'e gönderdiği telgraflara da yansır.

(...) Eğer bana iki tümenli bir kolordu verebilerseniz, Kabatepe ve Cape Helles'te^(*) başarı ümidim olacaktır, yoksa her şey yoz bir siper savaşına dönüşecektir. (*Hamilton*) (23)

78

Hamilton'un dediğı oldu. Her iki taraf, bazı yerlerde birbirinin 20 metre, bir el bombası atma mesafesi kadar yakın olan siperlerine girdiler, Seddülbahir'de siper savaşları başlamıştı. Topçu ve piyade ateşleriyle her gün yüzlerce kayıp verilmekteydi.

(...) Çıkarmanın ikinci haftasında bütün arkadaşlarım vurulmuştu. En iyi arkadaşımı karaya çıkar çıkmaz kaybettim. Yakın dosttuk. Wellington'dan bir kızla nişanlıydı. Mısır'da iken bana onun mektuplarını okurdu. Onu istihkâma ayırdılar, takımlarını aldı, birliğine yöneldi. Keskin nişancıların görüş alanındaki bir sırtı geçmesi gerekiyordu. Ona son söylediğim, "Nişancılara dikkat et, sürünerek geç," oldu. Orada oturmuş ona bakıyordum, nefis güneşli bir gün. Ayakta dimdik yürüdü. Tanrım... Hemen bağırdım, yat, yat... Çok geçti. (*Henry Lewis*) (44, s. 24)

Ön siperlerde hırpalanan birlikler yedeklerle değiştiriliyordu. İstanbul gazeteleri ise moral dağıtmayı sürdürüyordu.

(*) Seddülbahir.

Seddülbahir Cephesi, Haziran 1915

Zıgındere’de bulunan 11. Tümen’e her gün üç, bazen dört sefer su taşıyordu. Geceleri aşağıdaki köyde kalmasına izin verilmişti. Kendisi de, katırlar da yola ve onu olabildiğince savaşın dışında tutan bu işe alıştılar. Karşı taraftakiler başkalarıydı, yabancıları. O ana kadar bu yabancılardan hiçbiriyle yüz yüze gelmediğini, onlara silah doğrultmadığını düşündü. Karşılaşsa ne yapardı? Zaten bu, keskin nişancıların işiydi; içinde bir öldürme isteği veya güdüsü olmadığını fark etti. Sakalık yapması istendiğinde, birkaç katırdan oluşan küçük kervanıyla aşağıdaki köyden su taşımaya koyuldu. İçgüdülerini ona olabildiğince bu gürültü patırtının dışında kalmasını söylüyordu. Ön siperlerden uzaktaydı, geldiğini yırtılan bir paçavra veya buhar bırakan lokomotif gibi ses çıkarak belli eden top mermilerinin menzili dışında, güvendedi. Patlamadan önceki güçlü ısıklık veya çığlık sesini duyunca kendini yolun kenarına atıyor, öğretildiği gibi başını elleri arasına alıp bekliyordu. Yalnız ve yardımsız geçen birkaç saniyede patlamayı beklerken, belki de, yaşamın sonuna geldiğini düşünmüyordu. Sonra yeri göğü inleyen patlama ve hayatta olduğunu gösteren, barutun güzel kokusu.

Cephedekilerin çoğu gibi duyguları körelmiş, heyecanları kaybolmuştu. Bu savaşı anlamıyordu. Aklına bu savaşı sorgulamak da gelmiyordu. Her şey onun dışında geliyordu. Hayatta kalmaya çalışıyor; aklı ona, yaşamın çok değerli olduğunu söylüyordu.

Katırların arkasında yaptığı uzun yürüyüşler boyunca evini düşünürdü. Tek katlı, önü hayatlı, önünden, içinden içilecek kadar temiz su akan bir arık geçen evini. Rüzgârsız, serin yaz sabahlarını, ceviz ağacının gölgesini ve kendi eliyle diktiği yıldız çiçeklerini.

Ulukışla'da amele taburlarında çavuş olan ağabeyine yazdığı mektuplar da yaşamı ve düşünceleri gibi sadeydi. Mektupların evin büyüğüne yazılması gerekirdi. O evli değildi; evli olanlar bile eşlerine doğrudan yazamazlar, babaya yazılan mektupta ...*eşi-me selam ederim...* derlerdi kısaca. Sık mektup yazmaz, yanıt da beklemezdi. Seyrek olarak yazdığı mektubuna ...*anacığım*, diye başlar, söyleyecek bir şey bulamaz... *ona selam, buna selam* diye bitirirdi. Bütün savaş boyunca yalnızca birkaç mektup aldı. Annesinin okuma yazması yoktu. Başkasına yazdırsa göndermeyi beceremezdi. Kaldı ki bu mektupların, yorulup yıprandıkça Seddülbahir ile Anadolu yakasındaki Beşiğe sahilleri arasında gidip gelen 11. Tümen'i bulma şansı da azdı.

Memleket özlemi duyuyordu. Fakat memleketli özlemi duymasına gerek yoktu. 11. Tümen'in tümü hemşerisi, o yörenin insanları idi. Bir kısmı yakın dostları, hısımlar, komşular ve akrabalar. Aralarında, başkalarının güç anladığı yöresel aksanı konuşuyorlar, subayların İstanbul şivesiyle alay ediyorlardı. Hele onların "n" harfini kendileri gibi genizden "ng" gibi söyleyememelerine şaşıyorlardı. Uzun süre tabur komutanın haftalık konuşmalarındaki bilâ-istisna'nın ne anlama geldiğini anlamadılar. Birbirlerine "bilais tisnaaaa" diye takılıyorlardı. Burada subaylar başka bir dil konuşuyorlardı: "Turuk-u muvasala"nın (*ulaşım yolu*), "rah-ı mestur"un (*gizli yol*), "takarrüb yolu"nın (*yaklaşma yolu*), "tarassud mahalli"nin (*gözlem yeri*) anlamına geldiğini uzun bir süre sonra öğrendiler.

Sudan dönüşte tarla ortaklarının oğluna rastladı. Arkadaşı ona babasından gelen mektubu okuttu.

(...) Oğlum, tarladan kalkan buğdayı orduya verdik, biz de ekmeği, bulunursa fırından almaya başladık, annen buna üzülüyor... bundan sonra hep böyle mi kalacak diyor. (28)

Birbirlerine usulünce hal hatır sordular. Alışılmış sözler söylendi. Tümendekilerin çoğu gibi arkadaşının da okuma yazması yoktu. Ondan bir mektup yazmasını istedi. Hiçbir şeye üşenmeyen o, nedense buna üşendi; arkadaşına bir hazır asker mektubu^(*) alıp göndermesini söyledi. Sonraları bu yaptığına çok üzüldü, kendi kendine söylendi durdu. Özellikle de arkadaşı Filistin cephesinde esir düşüp Mısır'a sürülünce.

(*) Önceden basılmış ve herkese uyabilecek mektuplar.

Mayısın birinci ve ikinci günü Arıburnu'nda, düşman topçusunun yan ateşinden korunmak için merkezden yapılan saldırılar, Anzakların makineli tüfeklerinin yalayıcı ateşleriyle karşılaşmış ve büyük kayıplarla sonuçlanmıştı. Bu saldırıda Anzak siperlerine 10 metreye kadar yaklaşmıştı.

(...) Saat dokuzda hücum yaptırdılar Kanlı Sırt'a. Kanlı Sırt'a bir de varmıştık ki, ortalık hasır gibi insan ölüsü. Onların aralarından sürünerek aştık öteki yüze. Gâvurun süngüleri görünüyör istihkâmlarında. Orada ateş ederken yanımdaki bütün arkadaşlar şehit oldular. Bir ben kaldım. Ben de vurulurum burada, diye düşündüm hep. Kafamı kaldırmışım biraz herhalde. Kafama küttek bir taş vurdu. Yüzbaşım geldi:

— Gidebileceksen git, dedi.

Bıraktım tüfeğimi, elden ele beni geçirdiler... Gittim. Benim başıma taş değil şarapnel parçası gelmiş. (*Halil Koç*) (7)

(...) Bir gün mevzilerden ateş ediyoruz, Arıburnu'nda düşmana doğru... çekiyorum tetiği... çekiyorum... tüfek patlamıyor... ateş etmiyor. Tüfek bozuldu herhalde, dedim. Bir arkadaş vardı yanımda, ona:

— Bak hele benim tüfek bozulmuş, ateşlemiyor. Arkadaş bir baktı, benden yana:

— Ne bozulmuşu, senin parmak gitmiş, dedi. Ben o zaman acısını duydum işte. Cız etti içim, bir kurşun gelmiş, tetiği çektiğim parmağı alıp götürmüş. (*Halil Helvacı*) (7)

(...) Bu gece büyük bir saldırı düzenliyoruz. Eğer bana bir şey olursa, bu mektup size ulaşmadan siz onu duymuş olacaksınız. İnsan bir tehlike düşünemiyor. Heyecanlı bir ava veya ona benzer bir şeye gidiyormuşuz gibi. Yapılan iş çok büyük ve biz kazanacağımızdan eminiz . (*L. Cotton*) (14, s. 68)

Türklerin gece taarruzundan da bir sonuç alınamadı. Birlikler bulundukları hatlarda kalarak çılgınca siper kazmaya devam ettiler, mevzilerini sağlamlaştırdılar ve siperden sipere fırlatılan bomba savaşlarını başlattılar.

(...) Bir bombanın patlaması yere düştükten 1 ila 5 saniye içinde oluyor. Eğer hemen yanınıza düştüyse yapılacak en iyi şey alıp onu geri fırlatmak... Geçen gün bizimkilerden biri onlardan üç tanesini geri fırlattı. Fakat dördüncüsü elinde patladı ve iki kişiyi daha yaraladı. (*L. Semple*) (14, s. 71)

Enver Paşa, 11 Mayıs'ta Çanakkale cephesini denetledikten sonra, Arıburnu cephesinden saldırıya geçip Anzakların denize dökülmesine karar verdi. 5. Ordu komutanı Liman von Sanders de aynı görüşü paylaşıyordu. Kuzey grubu komutanı Esat Paşa, orduya verdiği raporda, *bir cebri hücumun yapılması için, ancak siper içine gizlenerek canını muhafaza kaygusuna düşmemiş olan, taze kuvvete lazım olduğunu* bildirerek yeni bir tümen istedi. İstanbul'dan gönderilen 2. Tümen 16 Mayıs'ta Akbaş limanına geldi, Sarafım Çiftliği'ne yerleştirildi. 18 Mayıs akşamı da Kuzey Grubu cephesinin gerisine yaklaştırıldı. Birlikler gece saat 4'te mevziye girdiler.

(Resim 9) Anzak Cephesi (Bir Anzak askerin suluboya resmi)

Fakat dört alayın mevzi değiştirmesi sırasında sessizlik korunamadı. Artık baskında başarı şansı azalmıştı. 19. ve 5. tümenler ilk önce sınırlı bir başarı sağladılar. 2. Tümen de düşman hatlarına kadar yaklaştı fakat çok ağır kayıplara uğradı. Tümenlerden saldırıya devam etmeleri istendi. Ancak, bunun kayıpları artırmaktan başka bir şeye yaramayacağı anlaşılarak saldırı durduruldu.

(...) Çok hücum yaptık. İstihkâmdan çıkarıyorlar dışarı. Hadi bakalım hücum... hücum. Süngü hücumu. Süngüleri takıyorum. İstihkâmdan çıkıyoruz. Gâvurun istihkâmı yirmi adım. Onların istihkâmlarına varmadan gâvur öldürüyor seni. Nereye gideceksin? Enver Paşa hücum yaptırıyor zorla. (Halil Koç) (7)

İki tarafın siperleri arasında binlerce ölü ve yaralı kalmıştı. Bunların çoğu Türklere aitti. Bir ateşkes yapıp kaldırılmaları

için üç acı gün geçti. Parlamento üyesi olarak orduya katılmış ve bu ateşkes sırasında arabuluculuk yapmış olan Herbert'in bu konudaki anıları ilginçtir. Günün sonunda, ateşkesin bitiminde, orada bulunan Türk askerlerine veda etmek için gitmişti. Onlara, ertesi gün belki kendisini de vurabileceklerini söylediğinde, karşılığında:

— *Allah korusun, Allah korusun*, yanıtını aldı; bir grup Avustralyalı da gelmiş, Türklerin elini sıkarak vedalaşmıştı. Türkler:

— *Güle güle gidin, güle güle gelin*, diyerek onları uğurlamışlardı.(1)

(...) Ölülerini görebilmeleri için Türklere sekiz saatlik bir ateşkes verdik. Bizim siperlerimizin önünde üç bin kişi kadar olduğu hesaplandı. Bu sırada adamlarımızın çoğu sahile yüzmeye gittiler. Fakat büyük çoğunluk cephenin önüne geldi. İki cephe arasındaki bölgenin ortasına kadar ilerlememize izin verildi. Türklerin bazıları İngilizce biliyordu ve gelip bizimkilerin elini sıktılar, daha doğrusu ellerini tutup uzun uzun salladılar. Hayret, çok garip, bunu anlamak da güç, dört aydan beri birbirini vuran askerler, uzun uzun el sıkışıyorlar. Muhteşem bir örnek verdiler. Bizimkilerin Türklerle ilgili iyi anıları var... Kumsal, St Kilda plajı bir tatil gününü andırıyor, yalnız burada denize giren askerler çıplak. (*Cyrill Lawrence*) (19, s. 23)

Anzaklar, daha önce tanımadıkları, kendilerini öldürmek için tepelerinden ateş eden bir düşman olarak gördükleri Türkleri o günden sonra tanımaya, savaş töresini öğrenmeye başladılar.

(...) Yeni Zelandalılar'dan Russel's Top'u (Yüksek Sırt) devraldığımızda eski bir asker şöyle dedi: "Savaşı tek başınıza kazanmaya çalışmayın." Gelibolu yarımadasına çıktuktan kısa bir süre sonra

hızla, hayatta kalmayı sağlayan önemli şeyleri öğrenmeye başladık.
(*Bert Wishart*) (47, s. 56)

(...) Hâlâ hayattayım... fakat bunun, bu kırımdan kaçmaya çalışmanın ne kadar güç olduğunu size anlatamam... bu korkunç savaş bittiğinde ne kadar mutlu olacağımı size içtenlikle söyleyebilirim... yanınızda vurulup düşen arkadaşlarınız, 15 inçlik topların gürültüsü, kendi toplarımızın sesi, sürekli ateş eden tüfekler insanı deli ediyor. Son on dokuz gündür hiçbir yerde güvende değiliz, size bu mektubu yazarken de güvende değilim... fakat gene de burada olduğuma göre şanslı doğmuşum. İlk gece birkaç saat uyumak istedim. Olduğum yerde kımıldayamıyordum ve bir ölünün bacağı yastığımdı. (*E. Antill*) (47, s. 82)

Bu çarpışmada Türkler 3000 şehit ve 6000 yaralı olarak toplam 9000 kayıp verdi. Siperlerinde kalan ve kuvvetli topçu ateşi altında olmayan Anzakların kaybı ise çok azdı. Kuzey grubu komutanı Esat Paşa'nın sözünü ettiği, *Can kaygısına düşmemiş taze kuvvet*, İstanbul'dan gönderilen, hemen hiç bilmedikleri, tanımadıkları bir cepheye sürülen, çoğunu tıp ve diğer yüksekokul öğrencilerinin oluşturduğu birlikti. Liman von Sanders anılarında bu saldırıyı kendisinin planladığını yazar. Karşı tarafın kuvvetini iyi tahmin edemediğini, güçlü bir topçu desteği olmaksızın başarı şansının olmadığını kabul eder, hatanın sorumluluğunu üstlenir. Ancak, bu başarısız saldırıda Enver Paşa'nın, Sarıkamış'takine benzeyen savurgan, dikkatsiz ve plansız davranışlarının belirtileri vardı.

Her iki cephede, hem Seddülbahir’de İngiliz ve Fransız askerlerinin hem de Arıburnu cephesinde Anzak askerlerinin mektuplarına sansür uygulanıyordu ama günümüze ulaşan çok sayıda mektuptan, bu sansürün çok sıkı olmadığı anlaşılıyor. Askerler cephe güvenliğini sarsacak bilgileri yazmıyorlardı, fakat çektikleri kişisel sıkıntıların yazılması sansür dışı kalmış olmalı. Avustralyalı gazeteci Murdoch, *Askerler mektuplarına hayatları kadar önem veriyorlar*, demektedir.

D. W. Caldwell, birkaç haftalık bir aradan sonra Russel’s Top’tan yazılan mektubuna, *Sevgili anneciğim, gördüğün gibi henüz ölmedim*, diye başlıyordu. Gunner Burgess da mektubunda, *...Sevgili baba ve anne, burada posta günlerini ne büyük bir özlemle beklediğimizi anlamanıza imkân yok, bu sizi görebilmenin tek yolu ve bu mektuplar beni sevgili Geelong ve Melbourne’a götürüyor...* demektedir. (40, s. 172)

Mektuplar subaylar tarafından okunuyor, fakat asıl sansürün askerlerin kendilerince yapılması bekleniyordu. Türklere yararlı haber ve bilgi vermemek için uygulanan diğer bir yol, mektupları geciktirerek göndermekti. Bu yolla bilgiler güncelliğini kaybetmekteydi. Bunun yanında pek çok önemli bilgi günlük gazetelere bile geçmekteydi. 25 Nisan çıkarmasından önce Mısır’da toplanan Müttefik güçlerinin Çanakkale’ye yöneleceği, gazete haberleri arasındaydı. Çıkarmanın ilk günü, özellikle Seddülbahir’de

verilen Müttefik kayıpları gazetelerde yayınlandı. Müttefik askerlerin yarımadayı boşaltacağı haberleri de yine gazetelere yansıdı. Bu haberlerin çokluğu ve çeşitliliği, haberlere olan güveni azaltmış olmalıydı.

Türk askerlerinin cepheden yazdığı mektuplardan çok azı günümüze ulaşabilmiştir. Askerlerin cephedeki günlük yaşamlarıyla ilgili bilgiler daha çok savaş sırasında yazılmış günlüklerden ve daha sonra savaş gazileriyle yapılan konuşmalardan elde edilmiştir. Zaten büyük bir kısmı okuma yazma bilmeyen Türk askerlerinin mektup yazma alışkanlıklarının güçlü olmadığı anlaşılmaktadır. Gönderilen mektupların büyük bölümü de hazır asker mektubu veya buna benzer basmakalıp mektuplardı. Hazır asker mektuplarının varlıkları ve içerikleri o günleri yaşamış kişilerin anlattıklarından bilinmektedir. Hazır asker mektupları, önceden basılmış ve herkese uyabilecek genel sözleri içeren birkaç tip mektuptu. Bunlar hal hatır sormakla başlar, yaşlılardan başlayarak gençlere doğru giden selamlamalarla biterdi. Nasıl olsa her askerin köyünde bir ninesi, dedesi ve yeğeni vardı. Mektubu gönderecek olan, kendi durumuna uygun bir mektubu seçip postaya verirdi. Günümüze ulaşan, daha doğrusu yayınlanma olanağı bulan mektupların hepsi, yedeksubay ve subay mektuplarıdır. Büyük olasılıkla yalnız bunlar saklanarak ve korunarak günümüze kadar geldi. Hepsi o günün görgü ve saygı kuralları içinde yazılmış, belirli bir kalıba uygun, duygusal mektuplardı.

Valideciğim,

Dört asker doğurmakla müftehir şanlı Türk annesi.

Gözlerimi açtım, uzaklara doğru baktım, yeşil yeşil ekinlerin rüzgâra mukavemet edemeyerek eğilmesi, bana annemden gelen mektubu selamlıyor gibi geldi... Fakat valideciğim sen yine müteessir olma... Gayet güzel sesli biri ezan okuyordu. Ey Allahım bu

ovada onun sesi ne kadar güzeldi... Ey benim yarabbim. Şu kahraman askerlerin bütün dilekleri: ism-i celâlini İngilizler'e ve Fransızlara tanıtmaktır... valideciğim, evdeki senet vesaireyi kimselere kat'iyen verme ve sorarlarsa... çamaşır falan istemem, paralarım duruyor, Allah razı olsun.

Oğlun Hasan Ethem, 17 Nisan 1915 (İhtiyat zabıt namzedi), (yedeksubay adayı) (İstanbul Hukuk Fakültesi son sınıf öğrencisi, Beyazıt Numune son sınıf öğretmeni) (27)

Cephenin, birbirine karşı iki tarafında savaşmakta olan bu insanların savaşa bakışları da farklıydı. Müttefik askerlerin savaşa bakışları akılcı ve gerçekçiydi. Mektuplarında bitlendiklerinden, hastalandıklarından, başları üzerinde patlayan mermilerden, dondurucu soğuktan veya kaybettikleri bir arkadaştan söz etmektedirler. Cephedeki başarı ve başarısızlıklarını açıkça yazmaktaydılar. Türk askerlerinin mektuplarında ve anılarında bu tür sıkıntılara yer verilmemekteydi. Onlar duyusaldı; özellikle acılar, içe atılmak içindi, kişisel dertlerin, mektuplarla bile olsa anne-babayla paylaşılması göreneklerinde yoktu. Türk ordusunda da bir sansür uygulanmış olmalı; bunun ne ölçüde olduğunu bilmiyoruz. Belki en büyük sansürü, mektubu yazanın kendisi uyguluyordu.

Müttefik cephesinde düzenli bir posta servisi olduğu bilinmektedir. Askerler için, mektuplar ve evden gönderilen paketler en büyük özlemdi. Bunların kaybolduğu, getiren geminin veya motorların battığı da olmuştu. Bazı askerler hiç mektup alamamaktan şikâyet etmekteydiler. Türk tarafında asker postası sistemi işlemişti. Kafkas cephesinde, zor kış şartlarında bile mektuplar yerlerine gecikmeli de olsa ulaşmıştı. Mısır'daki esir kampından gönderilen mektuplarda bile önemli bir aksama olmadığı görülmekteydi. O mektupların üzerinde de sansür edildiğine dair mühür vardı.

(Resim 10) İngiliz siperleri

Türk cephesinde en şaşırtıcı olay, bir anıda adı geçen, özel ulak sistemiydi. “Saya” ya da “Sai” adı verilen bu ulağın İzmir-Ödemiş taraflarından topladığı mektup ve paketleri atla cepheye getirerek askerlere dağıttığı ve cevapları alarak geri döndüğü anlaşılmaktadır. Bir yörenin askerleri aynı tümen içinde toplandığı için, saya mektupların gideceği yeri bulmada ve dağıtmada fazla güçlük çekmemiş olmalıydı. Sayanın cepheye gelebilmesi, siperlere yansıması şaşırtıcıydı. Gerçi buna benzer şaşırtıcı şeyler Müttefik cephesinde de olmaktaydı. Savaş sırasında adalardan gelen

Yunanlı balıkçılar sahilde, getirdikleri portakalları ve denizde patlayan mermilerin öldürdüğü balıkları satmaktaydılar.

İki taraf arasındaki akılcılık ve duygusallık farkı gazetelere de yansımıştı. Avustralya'nın gazeteleri, askerlerin sıkıntılarını, cephe de olup bitenleri gecikmeyle de olsa gerçeğe yakın olarak yazmışlardı. Boşaltmadan sonra yenilgi ve Türklerin zaferi, alçakgönüllülikle kabul edildi. Sorumluluk, savaşı yöneten İngiliz subaylara ve Suvla-Anafartalar çıkarmasında başarısız olan, "Tommy" adını taktıkları İngiliz askerlerine yüklendi. *Melbourne Tribune* "Gelibolu'daki yönetimin affedilmez hatalarından ve İngiliz askerlerinin beceriksizliklerinden" söz etmekte, *West Australian* ise "Hatanın Avustralyalı askerlerde olmadığını, yönetimde olduğunu" belirtmekte, ilk haftalarda verilen aşırı iyimser raporları eleştirmekteydi. *Newcastle Morning Herald*, "Anzaklar, dünyanın en korkusuz askerleri unvanını kazanmış oldukları yerde teslim oldu," demektedir. (40, s. 187)

Türk gazeteleri ise, İttihat ve Terakki'nin ağır sansürü altında, yalnızca kahramanlık haberleriyle doluydu. Savaş boyunca kayıplara ve savaşın acılarına hiç yer verilmemişti.

Seddülbahir cephesinde, Zığındere'de 11. Tümen'in savunduğu Türk siperleri Alçıtepe köyünün önünden başlıyordu. Ardı ardına beş-altı sıra siper hattı, en geridekilerden öndeki gözlem noktaları ve sahte siperlere kadar yaklaşık iki kilometre boyunca, irtibat tünelleri, irtibat hendekleriyle birbirine bağlanmıştı. Bilmeyen birinin, arazinin durumuna uyarak ve zik-zaklar çizerek kazılmış bu bağlantı hendeklerinde yolunu bulması mümkün değildi. Asıl mevzi, en uzun boylu askerin bile ayakta durduğunda görülemeyeceği kadar derindi. Yan duvar, toprakların çökmesini önlemek için kum torbaları ve kazıklarla desteklenmiş, savaş uza-yıp kayıplar arttıkça siperler derinleşmiş, siperler arası arka bağlantılar güçlenmişti.

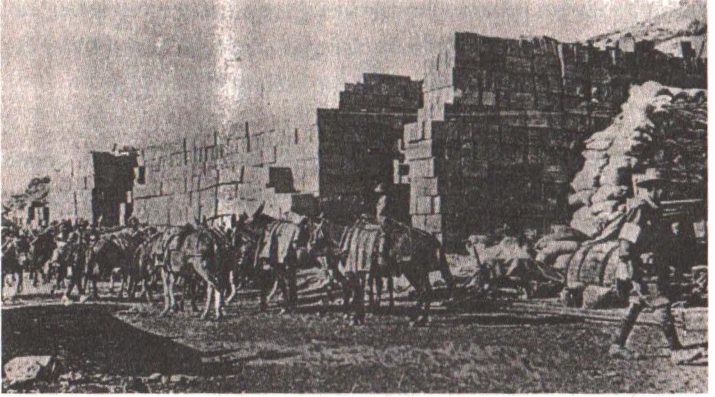
Asıl mevzi siperlerinin ön tarafındaki yükseltilmiş sete çıkınca karşı taraf gözlenebiliyordu. Bunun hemen 30-40 metre önünde, herhangi bir saldırıda karşı tarafın hızını kesecek sahte siperler, onların önünde de kritik mevzilerde tel örgüler bulunmaktaydı. Bu sahte siperler aynı zamanda posta mevzileriydi. Asıl mevzilerden gerilere doğru uzanan bağlantı hendekleri ve tüneller, ön mevzileri, sargı yerlerine, sahra helalarına ve toprağın içine oyulmuş üstü örtülü zeminliklere bağlamaktaydı. Üstü örtülü bu yerler, komuta ve geceleme yerleri, cephanenin ve gerekli malzemenin saklandığı depolardı. Yoğun topçu ateşinden korunabilmek için zamanla siperlerin üzerleri örtülmeye çalışıldı. Açık kalanlar

da sonbahardan itibaren havaların soğumasıyla yer yer odun, kallas, dal ve kuru yapraklarla kaplanmaya başladı. Müttefikler ise çelik putrel, oluklu sac gibi malzeme kullanmaktaydılar.

(...) Siperler birkaç metrede bir dönüyor ve başka bir yönde kıvrılıyordu. Bunun nedeni ateş esnasında düz bir hatta kalmamaktı. Siperdeki askerler bütün zaman boyunca orada yiyip, içip, uyuyorlar, ne olursa olsun orada kalıyorlar, orada yaşıyorlardı. Gözetleme yerinden sırayla, bir veya iki saatliğine ayrılıyorlar, geceleri siperin içinde, ateş etmek için yükseltilmiş sette uyuyorlardı. Bu sırada battaniyesine sarınıp yere uzanmış askerler yüzünden siper içinde hareket etmek imkânsızdı. Ateş başladığında, gözetleme deliklerini örten kum torbaları kaldırılıyor, buradan gözetleme yapılıyordu. Bu delikler dört-beş santimetre olduğu için fazla bir şey görünmüyordu. Aralarda bu delikler tekrar tıkanıyor ve gözetleme periskoplarla yapılıyordu. İçinde bulunduğunuz siperde önünüzde ve arkanızda bir şey göremiyor, fakat ölümün başınızın üzerinde dolaştığını hissediyordunuz. (*Cyril Lawrence*) (19, s. 22)

Siper kazmak, savaşın önemli eylemlerinden biriydi. Anzak askerlerine bu nedenle “digger” (kazıcı) adı takılmıştı. Hamilton, Londra’ya, “Askerlerinin yarısı sahilden savaş hatlarına su ve cephane taşır, diğer yarısı da siper kazarken, herhangi bir saldırıda bulunamayacağını” bildirmişti.

İki tarafta yüz binden fazla kişinin yaşadığı, beş kilometre genişliğinde ve üç-dört kilometre uzunluğundaki bu siperlere her gün yüzlerce araba, katır, at, eşek yiyecek, cephane ve gerekli diğer savaş malzemesini taşıyordu. Kıyıya boşaltılan bu malzeme önce arabalar, atlar, katırlarla cephe gerisine geliyor, oradan asker sırtında, ön siperlere kadar ulaştırılıyordu. Türkler tarafında miktarı az bile olsa, çoğunlukla iki öğün çorba, kaynamış bulgur

(Resim 11) Cephe gerisinde malzeme stokları

ve bir baş soğandan ibaret yemek karavanacılar tarafından ön siperlere getiriliyordu. Müttefiklerin değişmez gıdası ise konserve et ve peksimetti.

(...) Düşman istihkâmları bize çok yakındı. Sıçan yolundan eşeklerle yemek gelirdi bize. Nohut, bakla, fasulye, mercimek verirlerdi. Aç kalmadık. Tütün alırdık bazı. Bazen su bile zor gelirdi. (Şerif Ali Aslan) (7)

Sahra hastaneleri, askerlere ait yeraltı barınakları (efrada mahsus umumi zeminlik mahalli), üstü sac levhalarla örtülmüş, duvarları desteklenmiş özel yeraltı barınakları, mutfakları, komuta, yönetim merkezleri, depoları, posta, ulaşım ve su dağıtım sistemiyle bu bir savaş şehriydi.

(...) Düşman Kanlı Sırt'a obüs atmaya başladı. Dehşetli velveleyle yanımıza geliyor. Bir obüs patlamadı. Onu bu gece aldirmek istiyorum. Hava hâlâ sisli ve bulanık... yemek yedik, kahve içtik...

rüzgâr ve fırtına çıktı. Nargileyi tazeledik. Tabur'dan bazı emirler geldi. Yağmur hafif çiseliyor ve bir torpido sağ cenaha bir-iki mermi fırlattı. Atıldığı vakit jannın, düştüğü vakit jaaaak diyor... Dumdumlar üzerimizde patlıyor ve vadilerde derin akisler yapıyor. Yağmur hafif hafif çiseliyor ve kovuğumun üzerindeki tenekeleri latif sesleriyle ıslatıyor... (*Mehmed Fasih*) (46, s. 87)

Türklerin tarafında daha gerilere, sahra toprakları, havan toprakları, cebel toprakları, gemilerden sökülüp getirilmiş toprak yerleştirilmişti. Obüsler gizlenmiş, üzerleri ağaç, çalı ya da dallarla örtülmüştü. Müttefik cephesinde, Türklerin topçu ateşinden korunan yamaçlara kurulmuş derme çatma çadırlar, çadır bile denemeyecek, dört sopaya tutturulmuş güneşlikler bulunmaktaydı.

(...) Zığındere yakınında kayalık bir arazideyken orada geceleyeceğimiz söylendi. Şimdi geriye baktığımda bunun beni nasıl şoke ettiğini anımsıyorum. İyi ama pijamalarımı almadım, emir erim de burada değil, neler oluyor diye düşünmüştüm. (*Joseph Napier*) (10, s. 300)

Binlerce yük hayvanı, binek atı ve katır, topçu ateşinden korunmuş dik yamaçların altına sıralanmıştı. İnce sahil şeridindeki kumsal, gidip gelmelerden sertleşmiş toz toprak içinde bir yola dönmüştü. Anzak Kolordusu Komutanı General Birdwood'un yamaca oyulmuş, önü kum torbaları, girişi birkaç kalasla desteklenmiş karargâhı, barış zamanında atını bile bağlamayacağı basit bir barınaktı. İçinde dolaşan askerler olmasa, bütün kıyı, mağaralardan oluşan tarihöncesi bir taş devri köyünü andırıyordu.

(...) Anzakların konumu şaşırtıcı. Burayı görmeden böyle bir şeyi düşünmek imkânsız. Anzak cephesine denizden yaklaşırken

gördükleriniz için söylenecek tek şey inanılmaz olduğudur. Bura-
yı görmeyenlerin böyle bir şeyi düşünmesi, hatta düşlemesi bile
imkânsız. Gemiyle gelirken edinilen ilk izlenim, varlıklı ve büyük
bir vahşi kavimin, çok dik yamaçlarda ve ince bir kumsaldan yüz
metreye kadar yükselen uçurumların kenarında, çalılar arasına
yerleşmiş mağaralardan oluşmuş köyüne yaklaşmakta olduğunuz-
dur. Sürekli hareket eden haki karıncaların yuvaları gibi. Bütün bir
kolordunun, karşı tarafın topçu ateşine açık böyle bir yere yerleş-
miş olmasını anlamak imkânsız. (*Orlo Williams*) (45, s. 99)

Malzemelerin boşaltıldığı sahiller günün, özellikle gecenin
her saatinde hareketliydi. Denize uzatılmış iskelelerden, çeşit-
li savaş malzemesi, gıda, su tankları, hayvanlar için tepeler gibi
yığılan ot balyaları indiriliyor, bunlar sahilde ayrı ayrı depolanı-
yordu. Yük, asker ve yaralı taşıyan motorlar, kıyıda işsiz güçsüz
aylak dolaşan askerler, soyunmuş, bir köşeye çökmüş, güneşte
elbiselerinin bitini ayıklayanlar, gülerek, şakalaşarak Limni'ye
dinlenmeye gönderilen ve suratı asık dönenler, boşalmış kon-
serve kutularına mermi, dikenli tel gibi metal ve patlayıcı doldu-
rarak, bir fünye takarak el bombası yapanlarla kıyı, hareketli bir
sahil kasabasını anımsatıyordu. Ön siperlere giden, ön siperler-
den yorgun ve uykulu dönen askerler, sahile konmuş derme-çat-
ma bir masada, gelen malzemeleri kayda geçiren levazımcılar, yı-
gınla kazma küreği bölüklere dağıtan istihkâm askerleri, bitmek
tükenmek bilmez tartışmalara giriyorlar, aralarında sürtüşmeler
eksik olmuyordu. Asya yakasındaki Türk topçusunun attığı ve
yakına düşen mermilerden ürken atlar, katırlar paniğe neden
oluyor, bunları tutmaya çalışan askerler bağırarak, oradan oraya
koşuyorlardı.

Bu arada, bir usta köşeye tezgâhını kurmuş, ayakla çevrilen
döner bileme çarkında, arkasında sıraya girmiş olanların sün-

gülerini bilemekteydi. Bir önceki savaşta esir olmuş, bir bölümü yaralı, gözleri bağlı askerler gemilere gönderilmeyi beklemekteydiler. Adım başında rastlanan ve pek de ciddiye alınmayan, izinsiz yüzmek yasaktır, şunu bunu yapmak yasaktır türünden uyarı levhaları. Çadırlar, çadırlar, her türlü çadırlar. Seddülbahir ve Arıburnu'nda, cephenin hemen yanındaki savaş şehrinin sahildeki günlük yaşantısının olağan görüntüsü böyleydi. Günün her saatinde plajda yüzen birileri vardı. Güneş batıp karanlık çökmeye başlayınca denize girmek daha güvenli oluyor, yapacak ve eğlenecek başka şeyleri olmayan askerlerin denizdeki sayısı artıyordu. Ayrıca, su sıkıntısından dolayı yıkanmak için tek olanak denize girmekti.

(...) Bugün arkadaşım Kahire'deki genel karargâha bir gemi dolusu bayan ısmarlamayı önerdi. Gerçekten fena fikir değil. Olağanüstü bir şeyin özlemi. İnsan kurşunların sürekli vızıldamasına, silahların patlamasına alışıyor. Bir şarapnelin patlaması sizi yerinizden fırlatıyor ve ardından herkes arkasına sığınacak bir şeyin peşine koşuyor. Çoğu zaman bu aptalca bir şey, fakat elinizde değil. Çünkü arkasına sığındığınız ya bir oluklu sac parçası, bir çalı dibi veya bir battaniye. Kuşkusuz bunların hiçbiri önleyici değil. Bu arada herkes yakınında patlayan gülleyi bir kenara bırakıp, kaçmakta, saklanmakta olanların komik hallerine gülüyor. Ben kendimi sığınağıma attım... zızzz-bang, tam üstümüzde, dikkat, bir diğeri geliyor, muhteşem bir patlama, etrafa şarapnel parçaları saçıyor, çok görkemli. İşte bir tane daha, sığınaktayım, istedikleri kadar gönderebilirler artık... daha sonra... karışıklıktan sonra yüzmeye gittik, şahaneydi, Türk topları karanlık çöktükten sonra ateş etmiyorlar, çünkü namlunun alevi yerlerini ele veriyor. Böylece hepimiz denize gidiyoruz, plajın her yeri tıklım tıklım adam dolu. Eve geldim, aileme yazdım ve yattım. (*Cyril Lawrence*) (19, s. 25)

Seddülbahir cephesinde Türklerin gece, Müttefiklerin gündüz saldırıları, karşılıklı olarak büyük kayıplarla Mayıs ayı boyunca devam etmişti.

98

(...) Orada yaralandım. Seddülbahir'de. Hücuma kalkmıştık. Yüzbaşı Şerafettin Bey emir verdi. Bir konuşma yaptı önce mevzilerde. Besmele çekti baştan. Sonra, ananız sizi bugünler için doğurdu. Hadi bakalım! Ben sizin önünüzden, siz benim arkamdan. Sakın çekileyim demeyin düşmandan korkup da, denize dökceğiz, dedi. Yüzbaşımız İstanbullu idi. Süngü tak, muharebe fişengiyle doldur, kapat emrini söyledi. Birer de bomba var hepimizde. Hadi bakalım oğlum ateş, diye bağırdı. (*Mustafa Aksoy*) (7)

(...) O kadar çok mermi sarf ediyorduk ki, tüfeğin önünden ve yerlerden kapçıları kürekle atıyorduk. Artık ölümlere o kadar alışmıştık ki, bir insanın yanı başında ölüvermesi tabii geliyordu. Ve az sonra sıranın sana geleceğini biliyor ve bekliyorduk. (*Mustafa Zebek*) (49)

Siperlerden dışarıya çıkmak veya görünmek keskin nişancılara hedef olmak demekti. Müttefik donanmasının ateşi de bir gemiye bağlı olarak duran bir balondaki gözlemci tarafından yönlendirilmekteydi.

(...) Denizden balon kaldırıyordu. O zaman asker arasında, balon çıkıyor, derlerdi. Balon çıkardığını görünce biz saklanırdık. Çünkü bizi görürmüş balondan... Toplar patlamaya başladılar arından. (*Ahmet Başaran*) (7)

Bu arada 60 İngiliz ve 20 Fransız uçağı, gözlem ve bombardıman için kullanılıyordu. Buna karşılık Türklerin on uçağı vardı. Birkaç Müttefik uçağı düşürüldü.

Nara'daki makineli tüfekler tayyareye ateş edip benzin deposuna giden boruyu kopartmışlar. Ondan düşmüş tayyare. Bizim müfrezeyle telefon gelmiş:

— Çabuk, filikacılar motorun başına!

18 numaralı motor bizim filikayı taktı peşine. Fayrap, doğru Çimenlik Kalesi'nin önüne. Filikada sekiz kişi varız. Salıverdi bizi Hulusi Efendi motorunun arkasından, halatı çözüp oturduk küreklere biz de. Asılıyorz küreklere, düşman tayyaresi beş-on adım önümüzdeymiş, karanlıkta görememiştir. Başladı makineli tüfeğiyle ateşe. Kurşunlar yanımızdan, tepemizden geçiyor. Nereye gideceğiz, yattık filikanın içine. Hulusi Efendi iki el ateş etti tayyareye doğru.

Atma, atma diye bağıyor tayyareden birisi Türkçe. Vardık tayyarenin yanına, tayyareyi motora bağlayacağız. Tayyarenin içinde adamlar var. Aldık adamları ip merdivenle. Nara Burnu'nun üst tarafında bir yer. Teslim ettik düşman tayyaresini. Biz müfrezeyle döndük. Tayyareyi deniz kıyısına bırakmışlar. İmroz'dan kalkan düşman tayyareleri, basıyorlar ateşi tayyareye. (*Ali Yalçın*) (7)

Tebliğî Resmi (Bir Düşman Taarruzunun Püskürtülmesi ve Bir Tayyarenin Denize Düşürülmesi): Bugün Seddülbahir mıntıkasında düşmanın kıtaatımıza karşı icrasını teşebbüs eylediği taarruz püskürtülmüş ve mutaarrızlar üzerine kemali muvaffakiyetle hücum edilerek bir makineli tüfek ganimet alınmıştır. Düşman ricat sahasında 2000'den ziyade maktul bırakmıştır. Mukabil taarruza iştirak eden bir kıtamız düşmandan bir makineli ganimet almıştır. Düşmanın bir tayyaresi ateşlerimizle sakatlanarak denize düştü.^(*)

Mayıs'ın 9'unda Boğaz'ın donanmayla zorlanarak geçilmesi tartışmaları tekrar gündeme geldi. Donanma Komutanı de

(*) *İkdam*, 24 Mayıs 1915.

(Resim 12)
Majestic'in
batırılışı

Robeck'in bu konudaki önerisi Londra'ya ulaştı. Churchill böyle bir girişime baştan beri karşı olan Amirallik Lordu Fisher'i inandırmaya çalışırken, 12 Mayıs'ta *Muaveneti Milliye* muhribinin *Morto* koyunda *Goliath* savaş gemisini torpillerle batırdığı haberi geldi. Bu küçük muhrip, sabah erken saatlerde Çanakkale limanından çıkmış, sahilden 100 metre kadar açığındaki *Goliath*'a yaklaşmış ve torpillerini göndermişti. Zırhlı, birkaç dakika içinde sulara gömüldü; muhrip de geldiği gibi sessizce ve kıyıyı izleyerek Boğaz'dan içeriye süzölmüştü. Bu olay, Müttefik donanmasının Boğaz'ı zorlayarak geçmesi tartışmalarının sonu oldu. Birkaç gün sonra Çanakkale harekâtına baştan beri tümüyle karşı olan Fisher istifa etti; ayrılırken Churchill'e bıraktığı notta şöyle diyordu:

Boğaz'ı zorlayarak geçmekten yanasınız, bunun sonunda hiçbir şey elde edemeyeceksiniz; siz kalıyorsunuz, ben gidiyorum. (1, s. 143)

Bunun ardından bütün bu belaların tek sorumlusu gibi görülmeye başlanan Churchill de kabineden uzaklaştırıldı.

Mayıs ayında Nashmith komutasındaki Müttefik E-11 denizaltısı Çanakkale Boğazı'nı geçmeyi başardı; Marmara Denizi'nde kaldığı sürece çok sayıda Türk nakliye gemisini batırdı. İstanbul'da rıhtıma bağlı bir şilebi batırması, şehirde korku ve dehşet yaratmış olmalı, fakat bu olay, gazete haberlerine pek yansımamıştır. Aynı sıralarda 25 Mayıs'ta Alman U-21 denizaltı gemisi Kabatepe önlerinde görüldü ve hemen saldırıya geçerek karadaki Türk ve Anzak askerlerinin gözleri önünde *Triumph*'u batırdı. Türkler batmakta olan gemiye ve denize dökülen gemicilere ateş etmediler. *Triumph*'un batması olayı, Gelibolu önlerinde aylardır Türk cephelerine mermi yağdıran ve Türklere ağır kayıplar verdiren Müttefik donanmasının güvenliğinin sonu oldu. Donanma, birkaç gün sonra torpillenecek olan *Majestic*'i orada bırakarak savaş alanını terk etti. Bu olay Müttefik askerlerinin moralini olumsuz yönde etkiledi. Arkalarına baktıklarında kendilerini destekleyen ve her durumda yardıma koşmaya hazır bir donanma görmeye alışmış olan askerler, boş denizin görüntüsüne alışmakta güçlük çektiler. Ama Müttefik denizaltıları Çanakkale Boğazı'na gerilen ağı zorlamaya devam ettiler.

Dibine çöktükleri siper, depremi andıran bir sarsıntıyla sallandı. *Queen Elizabeth*'in 38'liklerinden biri yakınlarına düşmüş olmalıydı. Mermilerden her biri, bir tanesi bile bir kişiyi öldürmeye veya yaralamaya yetecek, fındık iriliğinde bin tane kurşun misket taşıyordu. Mermi yere düştüğünde, suya atılan iri bir taşın yaptığı gibi toprağı kaldırıp öldürücü misketlerini üzerlerine savurdu. Siperde toprağın sarsılmadığı, titremediğı an yoktu. Sürekli bir depremin içindeydiler. Patlamaların sarsıntısına zamanla alıştılar.

Siperlere mayısla birlikte bahar geldi. Önce çevre tepeler ve ovanın siper kazılmamış olan kısımları, sonra ağaçlar renk değiştirdi. Toprak önce açık, sonra koyu yeşil bitkilerle örtüldü. Erken çiçek açmış bir yaban gülüne her gün bir yenisi eklendi. Nisanda erik ve kayısı ağaçlarının beyaz, şeftalilerin pembe, erguvanların mor çiçekleriyle donanmış olan ova ve tepeler, kısa zamanda tekrar yeşile döndü. Ekilmiş fakat savaşın ortasında kalmış olan tarlalarda ekinler büyüdü. Nadasları kırmızı gelincikler kapladı. Alçitepe'den, uzaktan savaş alanına bakıldığında ova, yeni sürmekte olan sıra sıra kavak ağaçlarıyla bölünmüş bir renkler cenneti gibiydi. Yamaçlarda önce sarı, sonra mor, daha sonra da kırmızı kır çiçekleri açtı. Bunlarla birlikte, içgüdülerine uyan, savaşa aldırmayan bir arı ordusu çıkageldi. Silahların sesi kesildiğinde bütün siperleri bunların uğultusu kaplıyordu. Bu renk ve ses şenliğinden yakınanlar da vardı.

(...) Hava kararır kararmaz kurbağalar başlıyor ve uyumayı imkânsızlaştırıyordu... Sonra bülbüller başlıyor. Bütün ağaçlar bülbüllerle doluydu ve sanki yarışıyorlardı. Müthiş bir gürültü. Önce kurbağalar ve sonra geceyarısı bülbüller, pek uyku uyuyamıyorduk. Sonra çekirgeler, bunlar on beş santim uzunluğunda ve incecik kanatlarıyla yüz eli santim sıçrayabiliyorlar. Fakat sıçrayıp yüzünüze konmaları sıkıcı oluyor... (S. Thomas Rowatt) (10, s. 179)

Akşamla birlikte gemi toplarının sustuğu bir saatte siperlerden bir ses yükseldi. Bu alışılmadık müziğin daha iyi duyulabilmesi için tek tük olan ateş de kesildi. Siperin duvarına dayandılar; birer sigara yaktılar. İki tarafın müziği birbirine karıştı ve kısa bir süre için siperlere barış geldi...

(...) Günbatımı ve akşam muhteşem. Hastanede, hemen yakınımızda her pazar akşamı bir ayin düzenleniyor. Vadiden yükselen sesleri duymak çok hoş. Korodakilerden bazılarının sesi gerçekten güzel. Türkler de kendi siperlerinde bir konser düzenlediler. Bizim çocuklar insanın sarhoş veya eziyet altında olmadıkça böyle gürültü çıkaramayacağına yemin ediyorlar. (Cyril Lawrence) (19, s. 32)

Mayıs ayı sonunda, sıcakların bastırmasıyla birlikte sinekler, böcekler ve savaşımlar dışındaki bütün canlılar cepheyi terk etti. Yaşam, Türklerle birlikte savaşımlar Alman askerin mektubunda anlatıldığı gibi, her iki taraf askeri için daha da güçleşiyordu.

(...) Her yerde korkunç bir koku vardı. Milyonlarca sinek mezarların, yiyeceklerin, her şeyin üzerinde uçuyordu. Bir kaşık çorbayı, bir lokma ekmeği sineksiz içmek ya da yemek mümkün değildi. Konserve kutuları açılır açılmaz içine sinekler doluyor, et-

ler kapkara sineklerle kaplanıyordu. En kötüsü askerlerin yaraları da böyleydi. Tek avuntu ise bu durumun karşı tarafta, Müttefikler tarafında daha da kötü olma olasılığıydı. (*Walter von Schoen*) (55, s. 181)

Anzaklar Japon bombası dedikleri havan toplarını ilk defa dediler. Dik menzilli ve yakın hedeflere yöneltilebilen bu toplar, Türk siperlerinde önceleri büyük şaşkınlık yarattı. Büyük gürültüyle patlayan mermiler askerlerin geriye kaçmasına ve Anzak makineli tüfeklerine hedef olmalarına neden oluyordu.

Savaşın sustuğu ender gecelerden birinde çok uzaklardan gelen bir çakal uluması veya yolunu şaşırmış bir köpeğin acıklı havlaması, iki taraf askerlerinin özlem duydukları seslerdi. Haziran başında otlar ve geçen sonbaharda bin bir emekle ekilmiş ekinler sararmaya başladı. Top mermilerinin otları, ağaçları ve ekinleri yakmasıyla ağustosböcekleri de cepheyi terk etti. Askerler bitleri ve karasinekleriyle baş başa kaldılar.

(...) Karaya ilk çıktığımızda çevre son derece güzeldi, yeşilin her tonu, zeytinin gümüş rengi ve her türlü çiçek. Fakat bu kısa sürede değişti. Belki bunlar solacaktı, fakat mermiler, araba tekerlekleri, oradan oraya dolaşıp duran askerlerin ayak izleriyle bütün manzara toz rengini aldı. Yalnız manzara değil, neyimiz varsa tozla kaplandı. Toz her şeyi örtüyordu. (*S. Thomas Rowatt*) (10, s. 179)

(...) Nefis bir sabah, 6.45'te kalktım, saat sekizde tünel kazma işine başladım. Biraz sonra bir hava deliği açmak gerekti. Bir süre uğraştıktan sonra, aman Allahım bir ceset, sanki çok başarılı bir şekilde arayıp bulmuş, çıkış deliğini tam altına rastlatmışım... Dönüşte denize girdim, yüzerken yanımda bir top mermisi patladı, telaşla elbiselerimi almadan bir havluya sarınıp sığınağa koştum.

Şimdi kumsalda yüzlercesi patlıyor. Bir tanesi tepenin kenarındaki sahra helasına düştü. Burada insanlar iki yanından desteğe tutturulmuş bir kalasın üzerine oturuyorlar, bir dala tünemiş serçe sürüsü gibi. Onların görünmesini engelleyen bir şey de yok. Çıplak, aylak aylak öylesine oturmaları çok komik. Mermi yanlarına düşünce pantolonlarını çekmeden kaçışmaları, seyredenleri millerce uzaktan duyulan kahkaha tufanına boğdu. Burayı yaşanır kılan işte böylesine küçük eğlenceli şeyler. (*Cyril Lawrence*) (19, s. 27)

Genç yedeksubaylardan biri, daha geçen yıl Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi'ndeki günlerini anımsadı: ilk çizgileri, ilk desenleri, tuvale dökülen ilk renkleri. Her şeyi eleştiren, hiçbir şeyi beğenmeyen, yüzü gülmez hocalarını. Avrupa'daki yeni akımları biliyor, onların etkisinde kalıyordu; birbiri içinde eriyen parlak renkler bu etkinin izlerini taşıyordu. Orduya çağırılıp Çanakkale cephesine gönderilince cephane koluna atanması bir şanstı. Savaşın gürültüsünden uzakta resim yapma olanağı bulmuştu. Gene resim yapıyordu; barışa dönüşmüş savaş resimleri. Yerine ulaşamayıp denizde patlayan mermiler, uzanıp dinlenen asker resimleri, yük taşıyan mutlu bir köylü, her nasılsa yıkılmadan kalmış bir köy evi, insanlar resimlerinde gülüyordu; dünyayı nasıl görmek istiyorsa resimlerini öyle renklendiriyordu.

Haziran ve temmuz aylarında, Arıburnu-Anzak cephesi, Seddülbahir'e göre daha sakindi. Askerler zaman zaman günlük yaşamın sadeliğine dönme olanağı buldular.

(...) Arıburnu'na babam da geldi benim yanıma. Beni dolaşmaya gelmişti (ziyarete). O da aynalı tüfekle ateş etmişti düşmana. Aynalı tüfek dediğin aynı elimizdeki tüfeklerden de, önlü arkalı iki tane aynası var. Aynalardan bakıyoruz düşmana doğru. Babam helva, yoğurt, yumurta getirmişti. Daha başka arkadaşların da babaları gelirlerdi... Tabii yakın yerdekiler... Buradakiler.

Babam:

— Bunlarda, bu evlatlarda umut yok. Bunlar burada kalırlar, derdi. Ateşin içinde nasıl umut olsun? Sekiz ay boyunca 24 saat ateş hattında, 24 saat geride istihkâmlarda dururduk. İstihkâmın içine kaç defa bomba düşmüştü. Böyle çok arkadaşımız şehit oldu gitti... Sigara paketleri atarlardı gâvurlar bizim istihkâmlarımıza. Birinde İngilizler, kavurma kutusuna barut ve fişek doldurup, fitilini ateşleyip bizim istihkâma attılar. Fısıf fısıf yanıyor kutu istihkâmın içinde. Biz kaçalım derken dirsek siperini yıktık. 7 kişi bu yıkıntının altında kaldık. Kutunun lehimleri eriyince açılıverdi. Deste deste fişekler yayıla kaldı orta yerde. Kimseye bir şey olmamıştı. Masal gibi hep bunlar. (Halil Koç) (7)

(...) Bombalarımızın kaynağı, Türklerin reçel kutusu bombalarıydı. Onları de bizimkiler gibiydi. Bir fûnye ve fitili kutuya sokarlar, ateşlerler, bize fırlatırlardı. Sanırım yüzde otuzu patlamazdı. Düşükleri yeri gözler, gece ara bölgeye sürünerek gider, patlamayanları toplardık. Yapılacak şey fûneyi ve fitili yenileyip bombayı geri fırlatmaktı. Bunlar patlar ve büyük gürültü çıkarırlardı. (*Malcolm Handcock*) (10, s. 340)

(...) Türklerin bombalarının fitilleri çok uzundu, bomba düşükten sonra ona kadar sayınca patladığını fark ettim. Eğer aklın varsa onu patlamadan hemen alıp geriye fırlatabilirdin. Fakat bir keresinde bomba ayağımın altına düşüküğünde bunu yapamadım; yapılacak şey hemen bir kum torbasının arkasına koşmaktı. (*Thomas Watson*) (10, s. 340)

Seddülbahir cephesinde ise her iki taraf, büyük kayıplarla sonuçlanan saldırılarını sürdürdü. Hamilton, 4 Haziran günü saldırıma karar verdi. 11. Tümen, çarpışmanın başında Alçitepe'nin doğusunda yedekteydi. Saldırı saat 12'de başladı. Topçu ateşleri Türk siperlerine ve bağlantı hendeklerine zarar vermiş, siperleri desteklemek güçleşmişti. III. Kirte Savaşı adını alacak bu savaşlarda 11. Tümen'in 126. Alayı ortada yoktu. Mayıs ayı boyunca sürüp giden çatışmalarda tükenmiş olmalı. Bu savaşlarda tümen kendisine yeni bağlanmış olan 4. Alay ve baştan beri kendisine bağlı olan 127. Alay'la birlikte iki alaylıydı.

(...) Bizim topçular yukarı cephemizden başladılar ateş etmeye. Sonra onların topçuları da bu hücumun arasına ateş etti. Ortalık biraz karardı akşam olunca. Düşmanın askerinin bir kısmı aşağıya kaçtı. Topçular mermilerini hücum ettiğimiz yere düşürüyorlardı. Tozdan dumandan birbirimizi fark edemedik. Başladık ünleşmeye

(bağırmaya): Bu tarafa gel, bu tarafa gel, diye. İşte o gün yaralandım. Amma bilmem bizimki mi yaraladı, onlarınki mi?... Tozdan dumandan anlayamadık... Arkadaşlar dedi, sen yaralanmışsın, yeninden kan sızıyor... bir de baktım parmağım da yok. Eh ben yaralanmışım dedim. (*Hüseyin Oğlu Mustafa Onbaşı*) (38, s. 13)

İngiliz 42. Tümeni bu savaşta zırhlı otomobiller kullandı. Müttefikler 400-500 metre kadar ilerlediler. 4-5 Haziran gecesı çarpışma şiddetini kaybetti. Türkler yedeklerini de kullanarak saldırıyı durdurmuştu. Savaşta tümenler, alaylar birbirine karışmış, Türklerin kaybı 9000 kişiyi bulmuştu. Anzak cephesinden Güney cephesine yeni getirilmiş olan 2. Tümen 5000 kişiden 3000 kişiyi kaybetmişti. Müttefik kayıpları da 6500 kişiyi aşıyordu.

(...) Bu benim katıldığım ilk savaşı ve Asyalı Annie'nin^(*) ateş hattının gerisine gelmiştik. Mermi, alevi görüldükten bir dakika sonra düşüyordu; bu arada insanlar bu korkunç patlamadan kurtulmak için sığınacak bir yerlere kaçıyorlardı... Bu savaşta makinelı tüfekçiler olarak ne yapmamız gerektiği bize öğretilmişti, saldırı sırasında ilk hatları koruyacaktık. Üzerlerimize geldiklerinde sakın olacak ve onlar yaklaşınca kadar sessizce bekleyecektik. Eğer bizimkiler hücum ediyorsa başları üzerinden ateş edecektik, eğer işler iyi giderse onların arkasından ilerleyecektik. Bazı birliklerimiz ve kanattaki Fransızlar durdular... Fakat Manchesterlılar yığıtce hücumu sürdürdü; herhalde böylesine öldürücü bir ateşle hiç karşılaşmamışlardı. Türk siperlerini bombalamıştık, orada artık canlı kimsenin kalmadığını düşünüyorduk, fakat bombardıman kesilir kesilmez Türkler siperlerinden dışarıya fırladılar, tüfeklerini doğ-

(*) Türklerin Asya yakasından ateş eden ağır topları.

rulttular ve ateşe başladılar... Koştuklarını, düştüklerini gördüm. Anne! diye bağırان bir delikanlı gördüm. Manchesterlılar adamlarının üçte ikisini, bir tabur kaybettiler. (*Bill Kennedy*) (16, s. 78)

Nisan ile temmuz ayları arasında beş defa tekrarlanan bu çarpışmalar, Türk kaynaklarında Kirte Muharebeleri olarak geçer. 4-5 Haziran'da her iki tarafa ağır kayıplara mal olan Kirte Savaşı'ndan sonra, 11. Tümen cephenin sağına Zığındere'ye yerleşti ve büyük ölçüde yıkılmış siperlerin onarımı işine girişti.

(...) Onun için, eline bir keser ver, odundan adam yapsın derlerdi. Elinde bir keser, oradan oraya koşar dururdu. Bir süre sonra siper tamirinde mantığını tümüyle kaybetti. Acıpayam'daki eski dülgerlik günlerini hatırlayıp siper takviyelerine kırlangıç kuyruğu geçme yapmaya kalkıyordu. Bu onun için bir eğlence değildi. İki ağaç birbirine bağlanacaksa böyle bağlanırdı. Savaş, mesleğinin kurallarını niye değiştirecekti ki. Dilinde tanrının adı, söylendi durdu. Soğuklarla birlikte romatizmaları da arttı. Eğilirken, doğrulurken rüzgârdaki yaşlı bir kavak gibi inim inim inlerdi. Aynı anlamsız sözleri tekrarlar, her eğilişte ve doğruluştta ya anasını ya tanrıyı yardıma çağırırdı. Bir gün tutulup kaldığında arkadaşları kaldırdılar, bunu da kabullenemedi; önce yana yatar, sonra emekleme durumuna geçer, bağıra çağıra doğrulur, o tür ustalara özgü kör inadiyla, takviyenin kırlangıç olmasa bile hiç olmazsa basit geçme olması için bölük komutanına yalvarırdı. (28)

7 Haziran'da, Londra'da savaşa devam edip etmeme sorunu gündeme geldi. İslam dünyasında ve Balkanlar'da yaratacağı etki, Rusya'nın sıkışık durumu dikkate alınarak çekilme kararından vazgeçildi. Çanakkale'ye yeni üç tümen gönderilmesine ve donanmanın takviye edilmesine karar verildi.

Yeni birliklerin nasıl kullanılacağı üzerine planlama çalışmaları başladı. Saros sahillerine yapılacak bir çıkarma, Marmara Denizi'ndeki Müttefik denizaltılarını besleme ve İstanbul'dan karayoluyla cepheye giden Türk nakliyatını kesme yönünden yararlı olacaktı. Buna karşılık, burada güçlü Türk kuvvetleriyle karşılaşmak olasılığı vardı. İngiliz Amiral de Alman denizaltı gemilerinin faaliyeti karşısında Saros'taki ulaşımı koruyamayacağını bildirdi.

Asya sahilinin kuvvetli tutulmuş olması burayı yeni bir çıkarma için çekici kılmıyor, Seddülbahir'deki dar cephede güçlü Türk tahkimatının yarılabilmesi de şüpheli görülmüyordu. Bu nedenle Arıburnu'nun kuzeyinden saldırma planı ve orada yeni bir cephe açma düşüncesi öncelik kazandı, Anafartalar'da yeni bir cephe açılmasına karar verildi. Gönderilecek tümenlerden üçü ile 9. Kordordü teşkil edilerek, komutanlığına 61 yaşındaki General Stopford tayin edildi.

Anafartalar çıkarması başlamadan önce, Müttefikler cephelelerinin durumunu düzeltmeye çalıştılar. İlk saldırı 21 Haziran'da Fransızlar tarafından Kerevizdere'de yapıldı. Fransızlar, 18 Haziran'dan itibaren topçu ateşiyle Türk mevzilerini tahrip etmeye çalıştılar. Şiddetli top ateşinden dolayı Türk cephesinin geriye ilişkisi kesilmiş, cephe sağlanması imkânsız, siperler de barınılmaz hale gelmişti. Buna rağmen iki gün devam eden savaşta 600 metrelik hücum cephesinde, yalnızca ilk hatları işgal edebilen Fransızlar hedeflerine ulaşamadılar.

(...) Hücum edince düşmanla birbirimize karıştık, karışınca benim karşıma bir Fransız zabiti geldi. Ve askerler birbirini süngülemiyordu... O zabıt de tam benden yana geliyordu. Fakat pek de yanaşmak istemiyordu. Kendi askerlerinden geri kalanlara, kaçmaktan gibilerden kılıç vuruyordu. Sonra bizim mermi isabet edince o

düştü. Düşünce kılıcı da elinden düştü. Belinde revolveri varmış, ben üstüne varınca revolverini attı ve beni sol kolumdan vurdu... Düşman geri taraftan yine hücumla kalktı. İki tane de Alman vardı yanımda; makineli tüfeğin başında. Onlar da oraya yetiştir. Birisi makineli tüfeği öbürünün omuzuna koymuş, oradan ateş ediyordu. Gün kararınca kadar o istihkâmda kaldım. Sonra çıktım... (*Ali oğlu Mehmet Çavuş*) (38, s. 25)

Günlerce devam eden topçu ateşleri, mevzi içindeki boğuşmalar, ele geçirilen birinci hat siperlerini geri almak için yapılan karşı saldırılar ağır kayıplara neden oldu. Kerevizdere Savaşı'nda Türk kayıpları 6000 kişiyi, kuvvetli topçu ateşi desteğinde saldıran Fransızların kaybı da 2500 kişiyi buluyordu. Gazetelerde yayınlanan resmi savaş raporları birbirine benzeyen, halkın moralini bozmamaya özen gösteren, ayrıntısız bilgiler verdi.

Fransızlar Seddülbahir'de seher vakti sol cenahımıza karşı şiddetli bir topçu ateşi açarak binlerce mermi yağdırdıktan sonra taarruz etti. Kıtalarımız şirane (aslanca) mukavemeti karşısında muhacimin (saldırganın) ilk taarruzu sürat ve suhuletle (sakin-telaşsızca) püskürtüldü... Anadolu bataryalarının mermi yağdırmasıyla Fransızlar külli bir telefata (tam bir kayıp) vermekten başka hiçbir muvaffakiyet kazanamadı.^(*)

Kerevizdere Savaşı'ndan sekiz-on gün sonra, 26 Haziran'da cephenin Türklere göre sağında, Ege Denizi tarafında, Zıgındere'de, şiddetli bir topçu ateşinin desteğiyle, İskoçya'dan yeni gelmiş 52. Tümen, İngiliz tümenleri ve bir Hint tugayının saldırısı başladı. İngiliz tümeninin karşısında, saldırının en yoğun olduğu bölgeyi,

(*) *İkdam*, 23 Haziran 1915.

11. Tümen savunmaktaydı. Üçüncü Kirte Savaşları'nda yıpranmış, diğer tümenlerle karışmış, yok olma noktasına yaklaşmış olan 11. Tümen, son on gün içinde yeniden örgütlenmişti. 126. Alay güçlendirilmiş, Asya'dan beri beraber oldukları 33. Alay ile 11. Topçu Alayı bu tümene bağlanmıştı.(17) Müttefikler 28 Haziran günü saat 11.20'de, denizden desteklenen ağır topçu ateşiyle bütünüyle yıkılmış, yaralı ve ölülerle dolu olan, 11. Tümen'in ön siperlerine girdiler.

Zığındere vadisi denize paralel uzanır ve vadi ile deniz arasında ince, dil gibi bir sırt vardır. Müttefikler bu dilde bir kilometre kadar ilerlediler. 11. Tümen, 1. Tümen'le desteklenerek Müttefik saldırısı durduruldu. 29 Haziran günü yapılan savaşlarda buradaki mevziler elden ele geçti. 30 Haziran gecesi karşı saldırıya geçildi; bölgedeki dilde ilerlendi, fakat asıl mevziler ele geçirilemedi. 11. Tümen cephesindeki bu çatışmalar, Zığındere Savaşları olarak adlandırıldı. Bu savaşlarda Tümen, 16. ve 124. alayların da desteğiyle beş alaylı bir kolordu gücündeydi.

Bu savaşlar sonunda her iki taraf da ağır kayıplara uğramıştı. Bunu o günlerde, ateş ettikleri yerleri daha yakından görmek için avcı hattına, ön siperlere gönderilen bir topçu gözlemci astsubayı anlatır:

(...) Karargâhtan, ilerideki avcı hattına giden bir sıçan yolu var. Girdim sıçan yoluna, vardım avcı hattına. Bir ateş cehennemi içindeyiz. Kum çuvallarını sıralamışlar. Asker de çuvalların gerisinde, ateş ediyorlardı. Piyade bölük kumandanı anlatmaya başladı: "Bu hattı teslim aldığımızda burada bulunan alaydan 12 kişi kalmıştı." Bizim hattın 100 metre ilerisinde de Fransız hatları vardı. Düşman denizden, zırhlılardan durmadan ateş ediyor. Bizim bulunduğumuz yerle Fransız hatları arasına bir mermi düştü. Kum çuvallarını yıktı. Çuvallardan biri belime çarptı. Arkasından bir mermi da-

ha... Avcı hatlarının tam orta yerine... Bir bağırta koptu... Hemen sıhhiyeler koşup geldiler. Avcı hatlarını iyice görmüş, düşmanın ateşini ve durumunu yakından incelemiştim. Akşam bataryama dönmek üzere yola çıktım. Gece çakır yıldızlıktı... Kurşunlar vızır vızır etrafımdan geçiyordu. Bataryama sağ salım dönebilmişim. Arkadaşlar, “ölmeden gelmiş,” diyorlardı... (Ahmet Hamdi Demir-döven) (7)

Çıkarmanın ilk gününden beri Seddülbahir'deki Müttefik güçlerinin ana hedefi Alçıtepe'nin ele geçirilmesiydi. Stratejik yönden önemli olan bu tepe, bir süre sonra askerlerin gözünde savaşı sona erdirecek veya uzatacak bir sembol haline dönüştü. Günlük konuşmaların ana teması, Alçıtepe'nin alınması için taktikler ve kaç günde alınabileceği hesaplarıydı. Mayıs sonlarında, Alçıtepe'nin Temmuz'un 15'inde kesin olarak Müttefiklerin elinde olacağı konusunda bir söylenti yayıldı. Her şeye inanmaya hazır olan askerler buna da yürekten inandılar ve gün saymaya başladılar. Sıradan bir asker için önemli olan, Donanma'nın geçebilmesi için Boğaz'ın açılması veya savaşın kazanılması değil, Alçıtepe'nin alınmasıydı. O alınınca gerisi nasıl olsa gelecekti.

Churh Farm'dan^(*) siperlere yürürken, asık suratıyla bize bakan Alçıtepe'ye doğru yükselen muhteşem bir manzara gördüm. Önünde kat kat kazılmış toprak. Dışarıda hiçbir canlı belirtisi yok. Siperlerin içinde kendimi güvende hissettim. İnsanlar tüfeklerini temizliyorlar, mektup yazıyorlar, çamaşır yıkıyorlar, kimisi siper kazmaya devam ediyor, kimisi kablo döküyor. Siperlerin yanına kazılmış küçük sığınakların önünden geçtim. Bazıları mutfak olarak kullanılıyor, bazıları subayların barınağı, bazıları masa ve sandalye-

(*) Seddülbahir ile Alçıtepe köyü arasında bir yer.

leriyle her işe yarıyor. Bu savaş dünyası birkaç adım uzağıımızdaki düşmanın gözünden ırak, yüzlerce güçlü kol tarafından yeraltında inşa edildi. Birkaç haftada, gece gündüz çalışılarak... (John Graham Gillam) (20, s, 92)

Liman Paşa, ağır kayıplara rağmen Müttefiklerin atılmasını istiyor, sağ kanat komutanlığına getirilen Faik Paşa ise güçlü bir topçu desteğine dayanmayan, süngüyle yapılan karşı saldırıların başarı sağlayamayacağını söylüyordu. Müttefikler ise hedeflerinin önemli bir kısmını ele geçirerek Türk saldırıları karşısında savunmaya geçmişti.

Ordu Komutanı yorgun birlikleri Arıburnu grubundan getirdiği yeni kuvvetlerle destekleyerek saldırmaya karar verdi. Liman Paşa bu kadar büyük kayıplardan ve acı deneyimlerden sonra Zığındere’de ön hatlara giren İngilizler’i oradan atmakta ısrarlı davranıyordu. 5 Temmuz’da Zığındere’de baskın şeklinde yapılacak saldırıya beş tümen katılacaktı. 11. Tümen, Kirte köyünün batısındaki mevzilerde yerini aldı. Müttefikler bir hafta içinde siperlerini güçlendirmişlerdi. Buna rağmen Türk birlikleri, Müttefik mevzilerine kuvvetle saldırdı; Liman von Sanders’in inadı, Faik Paşa’nın uyarılarının dikkate alınmaması, hazırlıksız ve desteksiz yapılan karşı saldırılar, Türklerin Zığındere savaşları boyunca 16 bin kişi kaybetmesine neden oldu.

Büyük kayıplardan sonra saldırılar durduruldu; içinde bulunan siperlerin güçlendirilmesine başlandı. Bütün birlikler yorgundu. 8 Temmuz’da iki tarafın siperleri arasında kalmış şehitlerin gömülmesi için Müttefiklerden dört-beş saatlik bir ateşkes istendi, fakat bu kabul edilmedi. 9 Temmuz’da Vehip Paşa cepheye geldi; yazdığı günlük emirde, siperlerin derinleştirilmesini istiyor, *Bir kürek toprağın bir damla kan kazandıracığını* bildiriyordu.

Bunun yanında, Müttefik cephesinde askerler, daha önce kendilerine söylendiği gibi, Türkler onları görür görmez ellerini kaldırıp teslim olmayınca, savaş umdukları kadar kısa sürede bitmeyip uzayınca, kendilerini toplu kılan, saran ideolojiden, birey olma yolunda sıyrılmaya başladılar.

(...) Zamanla zayıflayıp iskelete dönmüştük, yürümekte bile güçlük çekiyorduk. Su taşımak veya yol kazmakla görevlendirildiğimizde, aletleri yerinden kaldıramıyorduk. Bir keresinde sahile yeni takviyeler gelmişti. Onlara bakınca normal hayatla Gelibolu'da geçirilen birkaç ay sonrası arasındaki fark açık olarak görülüyordu. Evlerinden yeni gelmiş bu gençlerin sağlıklı yüzleri bizi şaşırtmıştı, başka bir dünyadan gelmiş gibiydiler. Onlar da sanırım bize, bu iskeletlere, başka bir dünyadanmışız gibi bakıyorlardı. (*R. J. Carless*) (10, s. 319)

(...) Her zaman ölmek üzere olanlar için kazılmış, hazır iki mezar bulunurdu. Çoğu zaman günlük işlerimden alınır, siperlerden getirilirken yolda ölmüş bir zavallının gömülmesine yardım ederdim. Bu sade gömme işlerinin anlatılamaz duygulu ve hüznü bir yanı vardı. Sedyeye üzerine uzatılmış cesedin öldürücü yarısından akan kan; üzerinde, içinde savaştığı, yediği, uyuduğu ve şimdi son uykusuna daldığı toprağa bulanmış, parçalanmış üniforması. Memleketindeki son resmi geçitte kim bilir ne kadar gösterişliydi, şöminenin üzerinde o anın bir fotoğrafı olmalı. Ve şimdi bitmiş tükenmiş, tanınamaz gövdesi üzerinde kavuşturulmuş elleri. Belki o anda sevgili annesi, karısı veya sevgili onun Gelibolu'ya gidişini anlatıyor. Gene de bunlar başlarında söylenen umut sözcükleriyle bir Hristiyan gibi gömülenler; bir de düştükleri yerde, çalıların dibinde, güneşin altında kalan yüzlercesi var. (*Harold Thomas*) (10, s. 353)

(Resim 13) Cephe gerisinde dinlenme anı

(Resim 14) Türk yaralı askerler sargı yerinde

Bu, mutsuzluğa, doyumsuzluğa açılan yolun başlangıcı oldu. Türklerin vahşeti üzerine yapılan abartılı söylentiler inandırıcılığını kaybetti. Ardına saklanacak yeni ve daha akılcı yalanlar bulmak gerekti. Siper savaşı şimdi Müttefik askerler, özellikle Anzaklar için de madde olmaktan çıkıp anlam yüklenmeye başlıyordu.

(...) Geceleri baskın yapmak gerekiyordu. Kendi siperlerimize dönünceye kadar bacaklarımıza dolaşmış olan dikenli telleri bile fark etmiyorduk... Yaralanıyorduk, bu yaralar sonra iltihaplanıyordu... Pis koşullardan hoşlanmıyorduk, fanilanızı bile yıkamıyordunuz, yenisi de yoktu. Yıkamak için yapılacak tek şey deniz suyunu kullanmaktı... ve köpek peksimetleri, bize verilen yalnız buydu. Arkadaşlar sığır konservesinden bıkmışlardı, istemiyorlardı... biraz odun buldum ve doktordan aldığım biraz pirinci konserve kutusunda pişirmeye kalktım, kutu patladı, hepimizin ödü patladı... Ne kadar pislik olduğunu tahmin edemezsin, özellikle tuvaletler, her tarafta uçuşan tuvalet kâğıtları ve sinekler, konserve kutusunu açtığınız anda milyonlarcası üşüşürdü. (*Tom Usher*) (16, s. 80)

Ölümünü düşledi; arkasından üzülen yakınlarını ve dostlarını düşündü; ne çok ağlıyordu annesi, kardeşleri; bundan garip bir haz aldı, tuhaf... gözleri yaşardı. Bunun gibi sıcak bir yaz günü, güneş altında başlarına beyaz mendil bağlamış insanlar, sakın sakın, ona ne kadar yazık olduğunu konuşuyorlar, bir yandan da terlerini siliyorlar; bu düşündüklerinin geçen sene Denizli’de ölen babasının töreni olduğunu fark etti birden. Fakat gene de sürdürdü kendi ölümünü görme fantezilerini... 10-15 metre ileride, İngiliz siperlerinde gece nöbetçilerinin nefes alışlarını duyuyor; alçak sesle bir şey sorup anlamadığı bir yanıt veriyorlar; parola soruyor olmalılar... İmam, “Nasıl bilirdiniz?” diye sorduğunda, herkes, “İyi, iyi,” diyor, aklından kötü bir şey geçiren var mı? Ol- sa, olsa... karşı siperde küçük bir ışık parlıyor, nöbetçi sigarasını yakmış olmalı, istese bir tane verir mi? Vermesine verir de nasıl istemeli, ilk nefesin dumanı, tepelerden düzlüğe süzülen, her şeyi kaplayan tül gibi sise karıştı, o da canından bezmiş olmalı... kerpiç duvarlarla çevrili evinin bahçesinde kazanlar kurulmuş, sulanmayan yıldız çiçekleri boyunlarını bükmüşler; en güzelini onlar yetiştirirler; yaşlı ve vaktinden önce yaşlanmış kadınlar beyaz başörtülerini oradan oraya savurarak telaşla gidip geliyorlar; her şey beyaz, evlerini beyaza mı boyamışlar... karşı siperdekini öksürük tuttu, bu kadar çok sigara içerse... kendi canı da çekti... ilk içki içtiğinde, arkadaşlarıyla böğürtlenlerin arasına saklanıp

içtiklerinde, on-on bir yaşında olmalı, babasından nasıl dayak yemişti, bir daha ağzına içki koymadı, dönünce denemeli... “Sağ kalıp dönersem!” Bu, bugünlerde hepsinin dilinden düşmeyen özlemlerinin bölünmez ve vazgeçilmez sözü oldu... “Sağ kalıp dönersem!” “İnşallah, inşallah!”...Karşı siperde nöbetçi değişti, bizimkiler nerede, uyuyup kaldılar, hep de ona rastlar, bağırmak, seslenmek de yasak, hoş bir şey olmaz ya, geçenlerde birisi rüyasında avaz avaz bağırdı, bıktı herkes savaştan, geceleri olur olmaz ateş etmiyorlar, hele ön siperdekiler, herkes canından bezmiş.

— Parola.

— Tamam, tamam, nerede kaldınız, hiç gelmeseydin, seninkini de tutmuştum!

— Sus, duyacaklar.

— Kim duyacak, ne duyması, iki saatten beri onlarla ahbaplık ediyorum!

11. Tümen'in yerleştiği Zığındere, sahile dik olan Kerevizdere vadisinden farklı olarak, denize paraleldir. Cephe bu vadiyi dikine kesmekte, her iki tarafın, özellikle İngilizlerin bu noktadaki siperleri, üst üste yığılmış kum torbaları ve çelik putrellerle desteklenmiş mazgallarıyla küçük bir kaleyi andırmaktaydı.

Rüyaları, yaşadıkları veya yaşamayı düşledikleriydi. Siperler gerçek hayattaki yaşam sevincini almış götürmüş, rüyalara dokunamamıştı. Onlar gene köylerin yeşili, ailenin sıcaklığı, unutulmuş gençliğin cinselliğiyle doluydu. Geceleri sevgilisini düşleyen, gülmeyi unutmış askerlerin dudaklarına kısa süren bir tebessüm yayılıyordu. Sabah top ve mitralyöz sesleriyle gerçeğe uyandıklarında arkadaşlarının alaylı gözlerinden kurtulmak için sessizce ortadan kayboluyorlardı. Anzak siperlerinde ise her askerin cüzdanında gerçek veya dergiden kesilmiş bir sevgilinin resmi vardı. Duygular gizlenmiyor, arkadaşların abartılı kahkahalarına da aldırılmıyordu. Fırsat ve zor da olsa bir uygun kuytu köşe bulunursa, bu aşk düşsel sevgiliyle paylaşıyor ve doyuma ulaşıyordu.

11. Tümen erlerinden biri, evinde her hafta, belki on beş günde bir değiştirdiği ve yıkanmadan önce kazanda uzun uzun kaynatılan çamaşırlarının elli iki gündür sırtına yapıştığını düşündü.

Cephede en çok beklenen şey mektuplardı. Çoğu kez mektupların gelmesi ayları bulurdu. Yolda kaybolup gitmeleri de olağandı.

(...) Dün gece, sonuncusu 7 Ağustos tarihli altı mektup birden aldım. Savaşın havasına girmiş bir askerin rahatlaması için bir-iki satırdan fazlası gerekir. Fakat altı mektup birden alınca sürgünde olmanın acılarını, siperdeki yaşamın sıkıntılarını unuttum. (*Clau-
de Foster*) (10, s. 328)

(...) Her ikiniz daima düş ncelerimdesiniz. Sizi küçük mut-
fağımda düşlüyorum ve benim dönüp d nmeyeceğimi merak et-
tięinizi biliyorum. Her gece burada saat 9, İngiltere’de saat 7, oę-
lumun yatak saatidir ve o, annesi ile diz çökmüş dua etmektedir.
Neşelenin, bunlar yakında sona erecek ve tekrar beraber olacağız,
eski yaşamımıza döneceğiz. Fakat sabırlı olmamız ve  z lmeme-
miz gerekir. (*Bert Fielder*) (10, s. 329)

11. Tümen cephenin en batısını, Zığındere vadisinin iki yanını tutuyordu. Savaş birkaç metrelik ileri geri kazançlar ve kayıplarla geçti. Çanakkale Boğazı ile Ege Denizi arasındaki daracık bir yarımada'nın 4-5 kilometrelik burnunda saldırılar ve karşı saldırılarla geçen iki günlük çarpışmalar sonunda iki tarafın kayıpları ağırdı. (2) Bu arada savaş, Anzak cephesinde de bütün ağırlığıyla sürüyordu.

(...) Saniyede yüzlerce mermi, otuza yakın makineli tüfeğin ateşi bizi biçiyordu... Savaş alanında ölüme gitmekten kaçınan kimseyi hatırlamıyorum, bu insanlar ayağa kalkıyorlar, arkadaşlarının vurulup düştüğünü görüyorlar, gene de ilerlemeye devam ediyorlardı... Ön siperlerdeydik, ön hat hücumu kalkıyordu. Bir kalas taşıyorduk dikenli tellerin üzerine atmak üzere... Pek çoğumuz hemen vuruldu. Ben kalasın önündeydim, diğer ucunu bir başkası tutuyordu. Kalasın ağırlaştığını hissettim ve çekmeye başladım. Arkadaşım dizinden vurulmuştu, kalasla birlikte onu da çekerken makineli tüfeklerin bacağına hâlâ ateş etmekte olduklarını gördüm. İlerlemeye devam ettim, biraz sonra sırtımdan vuruldum. Bu beni durdurmadı, çünkü kurşun omuzuma girmiş, kemiğe rastlamadan dışarıya çıkmıştı. Arkamdakilerin yere serilmekte olduklarını hissediyordum... ve zavallı William, bizim subayımız, vuruldu. Benim bir hayli önümdeydi. Haydi çocuklar, Tanrı aş-

kına haydi, diye bağıırıyordu. Bu onun sonu oldu. Önümdeki bir başkası da vuruldu. Sonumun geldiğini düşündüm, geriye sıçradım, bu sırada geriye çekilmemizi bildiren bir işaret verildi. Bu kadar adamı bir saldırıda kaybetmek... sanıyorum kötü yönetilen bir hücumdu. İki kardeş vardı, biri bu savaşta vuruldu. Bu, diğer kardeşin üzerinde korkunç bir etki yaptı. Hiçbir zaman kendine gelemedi. Sanırım bu durumda onu geri almaları gerekirdi, fakat yapmadılar... (*Lionel Simpson*) (16, s. 98)

Çarpışmalar sona erdiğinde iki taraf da yıpranmıştı. Hamilton'un büyük ümitlerle Nisan'da başlattığı saldırılar sonucunda büyük kayıplara karşı elde ettiği, Türklerin birkaç ön siperinden fazla bir şey değildi. Sonuç, M. Ö. 279'da Apulia-Ausculum'da iki tarafa ağır kayıplara mal olan, Pyrrhus'un Romalılara karşı kazandığı zaferi ve sözlerini anımsatıyordu: *Böylesi bir zafer daha kazanırsak halimiz haraptır.*^(*)

Türk ordusu bugüne kadar bütün cephelerde 100 bine yakın asker kaybetmişti. Kayıpların bu kadar fazla oluşu, ordu komutanı Liman von Sanders'in kaybedilen her toprak parçası için verdiği inatçı karşı saldırılara bağlanmaktadır. Bu kayıplarda Müttefik donanmasının ağır topçu ateşinin etkisi de büyüktü. Temmuz ayı Arıburnu cephesinde göreceli olarak sakin geçerken, Seddülbahir cehennemi andırıyordu. Art arda gelen saldırılar önce yoğun bir topçu hazırlık ateşiyle başlıyor, bu siperleri altüst ediyor, sonra neredeyse her metrekaareye bir kişi düşecek şekilde piyade hücumu başlıyordu. Kısa bir süre sonra da, kaybedilen bir siper için karşı tarafın saldırısı geliyordu.

Yıpranmış olan 11. Tümen, temmuz ortasında Asya grubuna gönderilmeden önce, birkaç gece boyunca yeni gelen tümenle yer

(*) Pyrrhus, M. Ö. 279.

(Resim 15) Anzak koyundan Gökçeada
(Bir Anzak askerinin suluboya resmi)

değiştirdi. Tümen önce Alçıtepe'nin ardında toplandı. Sonra gece yürüyüşleriyle sahile inildi. Gene bir gece sessizce Boğaz'ı geçtiler. Ezine yakınında, Beşige sahillerinde uzun süreden sonra ilk defa ayakkabıllarını çıkardıklarında ayaklarının kokusuna kendileri bile dayanamıyorlardı. Başka kokular düşündüler, anımsayamadılar; akıllarına yalnızca siper kokusu geldi, ter kokusu, barut kokusu, yanık kokusu. Nasıldı çok sevdikleri kırmızı biberli kurufasulye kokusu! Yeni sağılmış süt, kaymak, dalından koparılmış domates kokusu! Beş yaşına kadar memelerini emdikleri annelerin kokusu!

Bu arada güneş her gün yeniden doğdu ve yeniden battı.

(...) Güneşin batışı muhteşem, bir fotoğraf makinemin olmasını ve bu güzelliği çekebilmeyi isterdim. Olduğumuz yerden

on beş mil kadar uzakta iki dağlık ada var. İmroz ve Semendirek. Güneş ikinci adanın hemen yanından, bu adaların sivri tepelerini kızıla boyayarak denize iniyor. Yük gemilerinin, hastane gemilerinin, torpidoların, mayın tarayıcıların arkalarında oluşan kırmızıya boyanmış dalgalar dışında, deniz her zaman sakin, tanrım, gerçekten muhteşem. (*Cyril Lawrence*) (19, s. 35)

Bu anda dışarıda koşuşma başladı; eski askerler “Saya^(*) geldi! Saya geldi!” diye birbirlerine bağıyorlardı... Askerlerin ortasında sakallı, abani sarıklı, beli kuşaklı, küçük şalvarlı, omzunda heybe bulunan orta boylu bir sivil dikiliyordu.

— Sai gelmiş. İzmir’in köylerini dolaşır; askerlere gönderilecek mektupları, küçük emanetleri toplar, getirir; sahiplerine verir. Sırdaş olduğu için de sevgililer selamlarını ona emanet ederler. Bu da onun gelişini çok değerli yapar.

Askerler etrafına toplanınca, sai sağ elini heybenin bir gözüne soktu; bir mektup çıkardı ve bağırdı:

— Mehmet oğlu Kara Ali?

Değişik yerlerden sesler yükseldi.

— Cennet-i Âlâ’da!

— Mertebesine erdi.

Mektubu heybenin diğer gözüne attı; tekrar bir mektup çıkardı.

— Alsancak’tan Hayati oğlu Salim.

Kalabalığın arasından birisi elini uzatarak bağırdı:

— Ver, buradayım.

Yanındaki asker Salim’in sırtına hafif bir yumruk vurdu.

— Kimden geliyor?

(*) Saya: Sai (özel ulak).

— Dur hele zarfın arkasını okuyayım.

Eline yeni bir mektup alan sai yüksek sesle bağırdı:

— Kadir oğlu Hüseyin!

Değişik yerlerden cevap geldi:

— Şehit, şehit!

Onu da diğer göze attı; bu kere işlenmiş bir mendil çıkardı.

— Hasan oğlu Rafet!

Hiç ses çıkmayınca sai tekrarladı.

— Hasan oğlu Rafet!...

Tanıyanı kalmamıştı...(13)

Haberci, dönüşünde kasabalara, köylere gidecek mektupları topladı. Bunların çoğu “hazır asker mektupları” idi. Anaya, babaya, kardeşlere veya eşe, dosta, arkadaşlara seslenen basmakalıp cümleleri içeren hazır asker mektupları. Okuması yazması olmayan birinin, birkaç metelik verdi mi alabileceği mektuplar.

Karaladığı birkaç satırlık mektubu koşup saiye verdi. Havadan sudan söz eden bir mektup; cepheye su taşımakta olan asker döndü, birkaç katır ve eşekten oluşan kervanıyla Alçitepe köyü gerisindeki kuyulara yöneldi.

Gecede altı, bazen yedi sefer yapar, gündüz hayvanları, bombardıman esnasında yarısı yanmış ulu karadut ağacının altına çeker, kendisi de bir kenarda uyurdu. Gündüzleri siperlere, toprağın altına girilir, yeryüzünde hayat dururdu. Hayvanlarla suya gitmek mümkün değildi; donanma ateşi onu anında bulurdu. Donanma topçusu tüfekte nişan alır gibi topla nişan alıp hedefe yönelme yeteneği edinmişti.

Karadutlar ağustos başında olgunlaşınca, yarı aç karnını burada doyurmaya başladı. Alacakaranlık çöküp donanma ateşi kesilince hemen ağaca tırmanıyor, bıkıp usanmadan yiyor, ağaçtan indiğinde eli yüzü, dutun suyundan kıpkırmızı oluyordu. Bir

defasında onu böyle gören sıhhiyeler yaralandı sanıp ilkyardım çadırına götürmeye kalkışmışlardı.

Önü hayatlı evini hatırladı. Yarımadanın hiç kesilmeyen sert rüzgârından bıkmıştı, evindeki rüzgârsız serin yaz sabahlarını özledi. Ceviz ağacının gölgesini ve çiçekleri, kendi diktiği çiçeklerini. Fakat bu düşün tadı kaçırılmamalıydı, o, suyunu çekmeliydi. Ahbaplık, çene çalma karanlık bastıktan sonra yapılabilirdi.

Islık çalarak gelen merminin sesini duydular. Siperin güvenli tarafına yapıştılar, bir yırtılma sesi ve patlama, havaya saçılan on binlerce misket. Yüzlerindeki korku izi yavaş yavaş silindi. Merminin gürültüsü, belki karşı tepelerden yansıyan uğultusu hâlâ sürüyordu. Kolunu başının altına koydu. Siperin tabanına uzandı. Annesini, onun dizinde uyuduğu günleri düşledi.

Sık sık yazmaz, mektup da beklemezdi. Ağabeyi askere alınıp amele taburlarına gönderilinceye kadar, mektupları yolu yordamınca ona yazdı.

“Evvela selam edip, anamın ve senin hürmetle ellerinizden öperim. İnşallah iyisinizdir, beni sorarsanız ben de iyiyim. Amcamın vefatını öğrendim. Hepimizin başı sağ olsun. Bu mektubu yaralanıp tebdili hava alan ...lerin Osman’la gönderiyorum.”

Birbirine benzeyen, duygudan arınmış, kalıplaşmış mektuplar. Bu, siperdeki tekdüze hayatlarına uygundu. Ölen, yakını bile olsa tepkileri sınırlıydı. Olsa olsa sessizce bir kenarda, o da pek kimselere görünmeden ağlayabilirdi.

Burada havalar iyice ısındı, orada da öyledir herhalde.

Savaşla ilgili bir şey yazmamaları konusunda uyarılmışlardı. Fakat mektuplar üzerinde ciddi bir sansür yoktu. Zaten yazacak ne vardı? Bu gürültü patırtının nesi yazılırdı? Savaşı gördüğü de yoktu, o savaşı siperlerin arasında yaşıyordu. Birkaç kilometre ötede Zığındere’de veya Seddubahir sahilinde neler olup bittiğini nasıl bilebilirdi?...

“Beni merak etmeyin sağlığım yerinde.”

Siperlerde eğilerek koşmaktan beli tutulmuştu. Siperlerin tümü henüz derin değildi. Derin olmayan siperlerde işemek için bile doğrulamazdı; vurulmak istemiyorsa çömelerek su içecek, çömelerek işeyecekti. Düşlerini bile çömelerek kurabilirdi. Her türlü top mermisi ve kurşun sesini ve bu sesleri birbirinden ayırt etmeyi öğrenmişti. Donanmadan gelen bir top mermisinin, bir şarapnelin, bir makineli tüfeğin ve keskin nişancıların mermilerinin, karşıdan, Anadolu sahillerinden ateş eden Türk toplarının uzaktan gelen boğuk seslerini ayırt edebiliyordu.

Karşıdakilerden hiçbirini canlı görmedi; hep yerde yatarken gördü; onları hemen tanıyordu, yüzlerindeki anlamdan, donuk gözlerinden ve giysilerinden. Yaşama, şimdiye kadar hiç olmadığı biçimde sarıldı.

Gönderdiğiniz parayı aldım, burada pek gerekmiyor.

Karşı siperlerden bir makineli tüfeğin takırtısı geliyordu. Keyifli bir leylek gibi: Tak, tak, tak, tak, tak. Marika Hanım'ın terliklerini, çocukluğunu anımsadı. Her sabah güğümünü alır, Rum mahallesine yollanırdı; sütünü satar, eksildikçe üzerine biraz su eklerdi. Anasına hesabını vermeyeceği bu suyun parası ona kalacaktı. Önce her gün süt alan Sotiriler'in kapısını çalar, yavaşça seslenirdi. Hayattan başını uzatan Marika Hanım, dur geliyorum der, şişman gövdesini yüksek ökçeli terlikleri üzerinde sürükleyerek tahta merdivenleri gıcırdata gıcırdata, tak, tak, tak, tıkr tıkr inerdi. Bu arada Dimitri Sotiri ahırdan atıyla çıkar, ona:

— Süte gene su kattın mı, derdi.

Okula başladığında da:

— Okuyup da Ayasofya'ya imam mı olacaksın? diye takılmıştı. İlgilendiği yoktu Sotiri'nin suyla, sütle, işte laf olsun diye söyledilerdi. Ama o, her seferinde utanır kızarırdı.

Çocukları çok özledim, inşallah yakında görüşürüz.

Sotiriler'in evi kendi mahallesindeki evler gibi hayatlı ve bahçeliydi. Ancak bahçesi çok daha küçük, çiçekli ve daha bakımlı. Onlar bahçeye domates, biber, patlıcan da ekmiyorlar, inek beslemiyorlardı. Kendi evlerinin bahçesinden bir arık geçer, suyuyla bahçe sulanır ve temizlik için kullanılırdı. Evden eve akan bu su içilecek kadar temizdi, içine gereksiz bir şey atan çocuklar annelerinden dayağı yerlerdi, günahtır kirletme diye.

Sabah olmak üzere, ufukta güneşin kıvıllığı belirdi. Yanındaki yapraktan çiğ damlaları süzülüyor, ilk ışıklar üzerlerine düşmüş, renk renk kırılıyordu. Sabahın güzelliğinin farkına vardı bu ayrıntılarıyla. Güneş üşümüş bedenini ısıtıyor ve Seddülbahir'den Alçıtepe'ye uzayıp giden, yanmış yıkılmış ovada sabahın sislerini dağıtıyordu.

Savaş başlayınca gemilerle getirilen birkaç Müttefik uçağı Türk cephe gerisini gözlemek ve bombalamak için kullanıldı. Türk cephesine gönderilmekte olan birlikler ve erzak kolları, bunların verdiği bilgilerle gemiler tarafından top ateşine tutuluyordu. Uçakların inip kalkabilmeleri için Bozcaada'da bir alan yapıldı. Daha sonra uçakların sayıları artırıldı. Üs olarak kullanılan Gökçeada ve Limni'ye göre Bozcaada cepheye daha yakındı. Adanın güneybatısında, Habbela koyunda Fransızlar, kasabada İngilizler üslenmişlerdi. Kasabanın küçük limanı rüzgâr tutuyordu. Güneybatıdaki koylar gemilerin sığınması için daha uygundu. Cepheye bunalmış askerler ve gemiciler zaman zaman karaya çıkıyor, meyhanelerde ünlü Tenedos şaraplarını tadıyorlardı. Zamanlı zamansız bağlarına dalan bu yorgun savaşçılar, yerli halkı tedirgin etmeye başladı, fakat yapacak bir şey yoktu, bütün bunlar onların seçimi değildi. Adadaki sayıları azalmış olan Türkler ise limanın solundaki eğri büğrü sokaklı mahallelerine kapanıp bugünlerin geçmesini beklediler.

(...) Bozcaada'da limanda düşman gemileri vardı. İngilizler adaya tayyareler getirmişler, bir de tayyare meydanı yaptırmışlardı. Rum balıkçılar istedikleri gibi kayıklarıyla denizde avlanırlardı. Limni'ye, Midilli'ye gidip gelirlerdi. Türklere adada yatsıdan sonra dışarıya, sokağa çıkmak yasaktı. Denizde avlanmak da öyle... 18

Mart'ta Boğaz'ı zorladıkları zaman, bazı düşman gemileri, yaralanıp işe yaramaz hale gelince, çeke çeke Bozcaada'ya geri getirmişlerdi. Bir gece zifiri karanlık vardı. Limandan Rum balıkçılar tekneleriyle balığa çıkıyorlardı. Biz de kayığa binip onların aralarına karışıp karanlıkta limandan uzaklaşarak, dört arkadaş Bozcaada'dan kaçıp Kavaklı'ya geçmiştik. Bizi casus diye yakaladılar. 35 gün süren sorgulamadan sonra serbest bırakıldık. (Mehmet Özsoy) (7)

Çıkarmadan önce, inşaat işinden anlayan birkaç mühendis adaya geldi, dolaştı. Rüzgârın yönünü inceledi. Sonuçta Sulubahçe ve Habbela koyları arasındaki tepeyi seçtiler. Tepedeki küçük çam koruluğunun rüzgârdan yere yatmış ağaçları kesildi. Taşlık tepenin temizlenmesi için adanın Rum kadınları yardıma koştu. Önce yükseltinin üzerindeki düzlükte yeni yapraklanmaya başlayan yabancı kekikleri, adı bilinmeyen pek çok bitkiyi ve köklerini söktüler. Yumruk büyüklüğündeki taşları eteklerine doldurdular, düzlüğün iki yanına yığdılar. İçerisi kum doldurulmuş bidonlarla, yakındaki küçük kır kilisesinin kuyusundan çektikleri suyla ıslattıkları toprağı düzelttiler. Mühendisler etkin rüzgâr konusunda yanıldıklarını anladılar ve doğu-batı yönündeki alan, sürekli esen rüzgâr doğrultusunda, kuzeydoğu, güneybatı yönünde düzeltildi. Yerli halkın deyiimiyle lamarina-oluklu sactan bir hangar yapıldı.

Pilotlar ve alan personeli için sert rüzgârda ikide bir iplerini koparan çadırlar kuruldu. Üzüm bağlarının filizleri bir karışı bulduğunda işler tamamlanmıştı. Birkaç küçük tümsek de kaldırılınca alan uçuşa hazır hale geldi. Orada çalışan ada halkının şaşkın bakışları arasında ilk uçak, büyük gürültülerle, ilk bombasını atmak üzere Türk siperlerine doğru uçuştı. Okulların kapanmasıyla bağlara, kır evlerine göçen çocuklar için büyük bir eğlence doğmuştu. Sabahla birlikte daha bir lokma bir şey yemeden inip kal-

kan uçakları seyretmek için alanın bulunduğu düzlüğe koşuyor, kendilerine yaklaşma izni verilmediği için yakındaki dev palamut ağaçlarına salkım saçak tırmanıyorlardı.

Adanın Türk halkı, uçak alanının yapımına katılan ve savaşta açıkça Müttefiklere destek olan yüzlerce yıllık Rum komşularını, dostlarını bu davranışları için sorgulamadılar. Bu işler kolayca anlaşılamayacak kadar karmaşıktı. Kaldı ki Türkler baskı altındaydılar, adadan dışarıya haber sızdırmamaları için İngiliz komutanlığı tarafından gözaltında tutuluyorlardı.

Anafartalar cephesi, dik yamaçları ve Anzaklarla Türklerin iç içe girmiş siperleri nedeniyle uçak hareketlerine uygun değildi. Uçak, burnunu Seddülbahir cephesine doğrulttu. Pilot on beş dakika sonra, pencereden çıkardığı eliyle üç-beş kiloluk bombayı aşağıya doğru sallarken 11. Tümen'in sırtüstü yatmış 126. Alay askerleri göğe doğru ateş ediyordu. Pilot alçalıp bombasını eliyle yavaşça bıraktı ve çift kanatlı uçağının burnunu açık denize çevirdi. Uçağın uğultusu aşağıda patlayan top mermilerinin sesini örtüyor, yalnız kaldırdığı toz bulutları görülüyordu. Pilot kat kat Türk siperlerinin üzerinden geçerken, sırtüstü yatmış, tüfeklerini kendisine doğrultmuş askerleri gördü; hâlâ ateş ediyorlardı, hep böyle yaparlardı. Ancak uçağın bulunduğu yüksekliğe mermilerin ulaşması olanaksızdı.

On dakika sonra adanın güneyine ulaştı. Önce erzak ve cephaneye boşaltan gemileri, sonra kıyıdaki Fransız çadırlarını, daha sonra vadilere yerleşmiş, yan yana konmuş açık-koyu yeşil mendiller gibi düzgün bağları gördü. Alçaldıkça yeşil mendiller büyüdü, sıra sıra bağ kütükleri belirdi, üzümün türüne göre yeşilin tonlarını öğrenmeye başlamıştı. Cetvelle çizilmiş gibi düzgün bağlar, çırılçıplak denize giren askerler. Askılı mayolular subay olmalı. Pilotlara çıplak denize girmek yasaktı, zaten yakışmaz ki... Neler düşünüyor, aklı nerelere gitti; uçağının altında gördüğü, ha-

talı olarak alçalıp yamaca çarpmış bir uçağın enkazı, onu yeniden düşlerinden gerçeğe döndürdü.

Hayatta kalmaya bakmalı; öğleden sonra Fransızlarla futbol maçları vardı. Uçak alanı oralaradaki tek düzlük; bir uçak görününce hakem düdükle işaret veriyor, onlar da kaçıyorlardı, şimdi uçuş saatlerinde oynamak yasaklandı, uçuşlar bitince oynayacaklardı. Maçtan sonra Vasil'in Tavernası'na gidilecek; önceleri midesini bozan, küçücük tabaklarda sunulan mezelere alışmaya başladı. Fakat tavernadaki gıcırtilı, hüznü, ağlama duygusu veren müziğe alışmak mümkün değildi. Usulca bağların arasına kondu. Postaya yetişebilmesi için mektubunu bitirmesi gerekiyordu...

Karşı yamaçtaki küçük çam koruluğundaki Türk çoban, inen uçağı görünce elindeki uzun sopaya, çeteleye çakısıyla bir çentik attı. Yanaşan motorlar için ayrı, uçaklar, gemiler için ayrı özel işaretler. Her akşam bu çentikler sayılacak, sonra bu bilgiler, önce adadaki adama, sonra da haftada bir kalkan balıkçı teknesiyle Midilli'ye gidecek. Bu bilgilerin Midilli'den Türk haber alma servisine nasıl ulaşacağını Türk çoban bilemezdi.

Türk ordusu silah ve cephane bakımından büyük sıkıntı içindeydi. İstanbul'da kurulmuş olan cephane fabrikası yeterli üretimi yapamıyor, Müttefiklerin yanında savaşan Sırbistan yolu kapadığı için, Almanya'dan destek alınamıyordu. Daha sonra Bigalı köyü yakınında, çardaklar altında bir silah tamirhanesi kuruldu. Bu tamirhane Bigalı Kalesi'ne taşındıktan sonra top tamirine de başlanmıştı.

(...) Bigalı Kale tamirhanesini açtıktan sonra, tamire muhtaç toplar için Tophane'den yirmi kadar sanatkâr ve sivil usta getirdik. Bu ustalar başlangıçta, savaş alanında böyle bir onarım yapılamaz, toplar mutlaka İstanbul'a fabrikaya gitmelidir, diye karşı çıktılar. Fakat orada çalışmakta olan tüfekçi ustaları bu itiraza katılmadılar. Fikirlerinde ısrar eden bu yirmi kadar sivil usta, Mehmet Çavuş siperlerinde birkaç gece misafir edilmek üzere 19. Tümen emrine verildi. Kayıtsız şartsız onarıma başlayacaklarını anlamaları üzerine işe başladılar. Bir buçuk ay zarfında yetmiş küsur top tamir etmişlerdi. Bu toplar İstanbul'a Tophane'ye gönderilmiş olsalardı, değil aylarca hatta senelerce tamir edilemez ve kendilerinden istifade edilemezdi... Arıburnu'nda Anzaklarla aramızdaki ağır makineli tüfek nispeti 1/10 olarak tespit edilmişti. Bu nispetin yükseltilmesi olanağı da yoktu. Ganimet olarak elde edilen İngiliz makineli tüfeklerinin sayısı ona kadar yükselmiş olmasına rağmen, mermi

uyumsuzluğu nedeniyle bunlardan yararlanılamıyordu. İmalathanedeki ustabaşı Ahmet, epeyce düşündükten sonra mermi yuvasında yapılacak basit bir raspadan sonra İngiliz makineli tüfekleriyle Türk mermisi atmak imkânları üzerinde uğraşmaya başladı. On beş gün gibi kısa bir zamanda bu düşüncesinde başarılı oldu... (Nazmi Kurar) (39, s. 29)

Önce Anzaklar, hemen sonra Türkler siperden çıkmadan, karşı siperleri görerek ateş etmeye olanak sağlayan “aynalı tüfek”lerini kullandılar.

(...) Tabur komutanı çağırış gittim, mitralyöz yerinin bulunmasını, bir krokiyle gösterilmesini emrediyor. Büyük bir gözetleme aynası aldım, bir çuvala örttüm. Dün merminin gidip arkadaşlarımı perişan ettiği deliğin güzel bir gözetleme yeri olduğunu biliyordum... (Mehmed Fasih) (46, s. 75)

Her iki tarafta da bunu yapanlar yapı ustalarıydı.

(...) Bir gün düşmandan, mevzilerine yaptığımız bir hücumdan, bir aynalı tüfek ele geçirmiştik. Bizim mevzilerin yanında bir tünel vardı. O tünelin içinde düşmandan ele geçirdiğimiz tüfeğe baka baka bizim tüfeklere de ayna takmıştım. Her mangaya bir aynalı tüfek dağıtılmıştı benim yaptıklarımın. Tüfeğin namlusuna önlü arkalı iki ayna koyardım. Siperden kafanı çıkarmadan aynalara bakıp düşmanı görürdün... 27’nci alayın o meşhur aynalı tüfeklerini ben yapardım. Marangozdum... (Ali Demirel) (7)

Siperlerden dışarıya çıkan her şeye anında ateş ediliyordu. Aynalı tüfeklerin aynası siperden yukarıya uzatılır uzatılmaz 50-60 metre uzaktaki karşı siperden gelen bir kurşunla parçalanıyordu.

Bunun yanında her iki taraf karşı tarafın dikkatini başka yöne çekmek için küçük hilelere başvuruyordu.

(...) Sık sık gereksiz gürültü yaparak ve süngülerimizi siperden dışarıya uzatarak Türklerin boşa ateş etmesini ve cephanelerini harcamasını sağlamaya çalışıyorduk... (*Bert Wishart*) (47, s. 56)

11. Tümen'in 127. Alayı'nın Zığındere'de, denize yakın, ön siperlerdeki ileri nöbet yerinde kazılmış olan çukura uzandı. Güneş Alçıtepe'nin yamaçlarından yükseliyordu. Sabah nöbetine geldiğinde sırtını siper duvarına dayayıp güneşin doğuşunu kaçınıcı defa izlediğini düşündü; yirmi, otuz belki daha fazla. Her on beş günde bir geriye, sonra ön siperlere. Güneş tepeden kurtulmak üzere. Tepe boyunca yuvarlanır gibi, her gün biraz daha aşağıdan doğuyor; yakında ovaya inecekti, savaşın ortasına. Siperin yanındaki bodur meşenin dökülmeden kalmış tek yaprağında bir delik. Kurşun deliği, hayır olamaz! Güneş hooop kurtuldu. Merhaba güneş, hoş geldin güneş, gece nöbetinde seni uğurlarız. Geceye kadar! Neler düşünüyor. Çıldırıyor galiba. Delilik denen bu mu! Saçma sapan şeyler düşünmek, hayır, bunları söylemediğin sürece mesele yok. Söylersen deli diyorlar. Çıkırsa siperin üzerine, merhaba güneş, hoş geldin güneş, diye bağırırsa. Onu alıp çıldırıp diye hemen hastaneye koyarlar, hayır koymazlar, yutmazlar o numarayı. Parmağına kurşun sıkıp kendini sakatlayanlar bile kurtulmıyor. İşte böyle delik yaprak.

Sabahın sisi karşı siperlerin üzerinden kalkmaya başladı. Karşıda sesler, nöbet değişimi, adamın neşesine bak, ılık geliyor. Kurtuldu... güneş... kurtuldu. Onlar da gördü mü, deli yaprağı, deli de nereden çıktı, delik yaprağı. 50 metre ileride, siperlerde İngiliz nöbetçi çavuşun şapkası görünüp kayboldu. Ateş etmek

yok. Ön siperde durup dururken ateş edilmez, sonra neden edecek ki... Güneş iyice yükseldi, uyku bastırdı, uyumamak için ne yapsa, şarkı söylese avaz avaz, bağıra çağıra – şüphe yok çıldırdı. Hiçbir şarkıyı sonuna kadar söyleyemez ki, ne yapacak şimdi. Zamanında bir şarkıyı bütünüyle öğrenmediğine üzüldü, yarım yamalak, hayatındaki her şey yarım yamalak. Bir tek bu savaş bütün, dört dörtlük, topuyla, tüfeğiyle, açlığıyla, pisliğiyle dört dörtlük bir savaş. Karşıdakine sormalı... Hey sen ne diyorsun bu işe, bu dört dörtlük savaşa, üç dörtlük! O bir müzik ritmi, hayır temposu... neyse ne...

Her gün başka türlü algılıyor, her gün daha fazla onun malı oluyordu çevresi. Koku, koku, savaşın dayanılmaz kokusu... çocukluğundaki yaz sabahlarının kokusu... annesinin kokusu. Karmaşa ortasında sadelik, bu karmaşa ortamında çevrenin yadırganmayan sadeliği. Her şey gri, her şey gri bir tozla örtülü. Hele ağır bir topçu ateşinden sonra. Kırık dökük, yanık ağaçlar, insanlar, atlar, arabalar... düşünceleri, her şey gri, solgun ve gri.

Uzun nöbet saatlerinde zaman geçmiyordu. Çocukluğunda bayramlarda, bir türlü başlamayan oyunları beklerken zaman geçirmek için sayardı. Bir, iki, üç, dört. Altmışa kadar bir dakika. Özlediklerini saysa, en çok neyi özledi, neyi özlüyor en çok, annesini, annesini, anneciğini. Başka; ham deri almak için İzmir'e gittiğinde uğradığı o meyhaneyi, kızları, özlem; sarhoş bir ortamda atılmış şuh bir kahkahayı duyma özlemi gibi. Doğru muydu böyle bir şeyi düşünmek? Savaş mavaş dinlediği yoktu ki zihninin, hiç aklından çıkmıyordu ki... günah, şurada vurulup gitse imansız gidecek... tabur imamı bir bilse bu düşündüklerini... kimbilir. Belki onun da aklından hiç çıkmıyordur!

Savaşın baskısı zihnini karmakarışık etmişti. Arkadaşlarından birine biraz kızsaa, zamanla kızma nedenini büyütüyor, çarpıtıyor, bunun üzerine yalanlar uyduruyor, uydurduğu yalanlara inan-

maya başlıyordu. Böyle bir şey söylenmiş miydi? Belki bir benzeri, fakat kesinlikle bu değil. Siper çukurunda uzanmış yatarken yeni şeyler kurmak ve kızgınlığını körüklemek için zamanı boldu. Aklından geçen masum, ya şöyle iseler, zamanla azgın düşmanlıklara dönüşüyor, yüreğinin daha çok attığını, başının zonkladığını hissediyordu. Kurduğu varsayımlar üzerinde adım adım geriye gidiyor, her seferinde sağlamlaştırıyordu düzmece hikâyesini. Siper dönüşü suratının asıklığının nedenini anlaması güçtü arkadaşlarının. Birkaç gün sonra bir rüyadan uyanır gibi kendine geldiğinde şaşıyordu savaşın ona yaptıklarına...

Bir yıldız kaydı. Her şeyin bir ayı var, ağustos ayı yıldızların kayma ayı, küçük ayı, büyük ayı... karşı siperdeki de görmüş olmalı kayan yıldızı, nasıl bir niyet tutmuş olmalı, sevgilisine kavuşmak. Ya kendisi? Sevgilisi? Annesi, annesine kavuşmak... Üç saatten beri gözü alıştı karanlığa, öylesine parlak ki yıldızlar, denize kadar her yer aydınlık. Bu karmaşada nasıl yapayalnız hissetti kendini. Yarımadanın dinmek bilmeyen rüzgârı dışında her şey susmuş, sabahı, savaşın başlamasını bekliyor. Sağda, solda, karşı siperlerde kıpırtıları görüyor, mırıltıları duyuyor, galiba sabah oluyor.

Neyin doğru neyin yanlış olduğunu bilmiyor. Nöbetin biteceği yok. Güneş de durdu artık, yükselmiyor.

Temmuz ayının ortalarında Türk genel karargâhı, İngilizlerin büyük ve yeni bir çıkarma için hazırlanmakta oldukları, Limni adasında 50-60 bin kişilik bir kuvvet toplandığı konusunda haberler aldı. Böylece Hamilton'un elindeki aktif asker sayısı 120 bin kişiye ulaşıyordu. Ordu komutanı Liman von Sanders, Müttefiklerin Saros veya Anadolu sahiline bir çıkarma yapmalarını bekliyordu. Bu nedenle Saros körfezinde ve Anadolu tarafında, Kumkale-Beşige sahillerinde üçer tümen bulundurmaktaydı.

Müttefiklerin Suvla Koyu-Anafartalar çıkarması hazırlıkları iyi planlanmıştı. Arıburnu'nun hemen kuzeyindeki bu kıyılar çıkarma için uygun kumsallara sahipti ve Türkler tarafından za-yıf olarak savunuluyordu. İngilizlerin amacı, baskın tarzında bir gece çıkarmasıyla hızla Sarıbayır sırtlarını tutmak ve Arıburnu cephesindeki Türkleri arkadan çevirmektir. Ancak tarihçiler yeni kurulan İngiliz Kolordusu'nun komutanlarının yeteneksizliği, erlerin yetişmemiş oldukları konusunda düşünce birliğindedirler. Kolordu komutanı General Stopford yaşlı ve savaş deneyimi olmayan bir kişiydi. Stopford'un, Hamilton'un çıkarma planında yaptığı değişiklikler, çıkarma harekâtının bütün iyi taraflarını ortadan kaldırmıştı.

Nisanda Seddülbahir ve Arıburnu'na yapılan çıkarma sırasında olduğu gibi, Türk ordusu komutanının Saros ve Anadolu sahilinde üçer tümen bulundurarak Anafartalar'daki çıkarma ye-

rini zayıf bırakması Hamilton için büyük bir şanstı. 25.000 kişilik İngiliz Kolordusu'nun çıkarılacağı Anafartalar-Suvla bölgesini üç taburluk bir Türk gücü tutmaktaydı. Saros'tan destek kuvvetlerinin gelmesi ise yaklaşık 20 saatlik bir süre gerektiriyordu. Hamilton planının özü de buydu: Bu 20 saati iyi kullanmak. Hamilton, 25 Nisan çıkarması deneyiminden, baskın fırsatı kaçınca, Türklerin hatlarını yarmanın olanaksız olduğunu biliyordu.

6 Ağustos günü saat 22.00'de Anafartalar-Suvla koyuna İngiliz çıkarması başladı ve fazla direnmeyle de karşılaşmadı. Bu, Müttefiklerin Arıburnu-Anzak ve Seddülbahir cephelerinden sonra açtıkları üçüncü cepheydi. Ancak çıkarma birlikleri birbirine karışmış ve çıkarmayı yürüten tümen komutanı Hammersley, birbirini bozan emirler vermeye başlamıştı.

Liman von Sanders anılarında, bir çıkarma yapılacağını önceden haber aldığını söyler. Fakat 6-7 Ağustos gecesi bunun yerini, nereden olacağını anlayamaz. Ancak Müttefik çıkarmasının Suvla-Anafartalar'da başladığını öğrendikten sonra sabah saat 6.30'da, Saros'taki 7. ve 12. tümenlerin Anafartalar yönünde hareketini emretti. Asya grubu da birinci hatta olmayan birlikleriyle birkaç bataryasını Çanakkale'ye gönderecekti.

Bu karar doğrultusunda, Zığındere savaşları yorgunu 11. Tümen, dinlenmekte olduğu Asya yakasından, bir gece mavnalarla karşıya geçirildi. Büyük İskender 2250 yıl önce, mızrağını Anadolu sahiline bu noktadan fırlatmıştı.

(...) İskender kendisinin doğu seferinde şanslı olması dileğiyle kurban sundu. Bundan sonra ordu gemilere bindirildi. 160 kadar üç sıra kürekle yürüyen harp gemileriyle birçok yük gemileri, o günlerin bahar havası içinde pırıl pırıl parlayan güzel Hellespontos (Çanakkale Boğazı) sahillerinde bir yukarı bir aşağı yüzüyorlardı. İskender ise, gemisinin dümeninde doğrudan doğruya kendisi ol-

duğu halde, Protesilaos'un mezarının bulunduğu yerden kalkarak tam karşıdaki körfeze geçti... Kral Hellepontos'un en açık noktasında Poseidon'a kurban sundu, altın kâseyle Nereidler'e (deniz tanrıçaları) bağışlarda bulundu. Bundan sonra gemiler kıyıya yanaştılar. İskender'in bindiği büyük gemi, sahile yanaşan ilk gemi idi. Ön bordadan kral, düşman toprağına mızrağını fırlattı; sonra, herkesten önce tam teçhizatıyla sahile atladı... (29)

7 Ağustos akşamına kadar İngiliz kolordusunun iki tümeni karaya çıkarıldı ve Suvla gölünün iki tarafında toplandı. Bu iki tümenin karşısında üç taburluk bir Türk gücü vardı. İngiliz tarihçileri, birliklerin görev ve amaç hakkındaki bilgisizlik ve deneyimsizlikleri, komutanların yönetimdeki yeteneksizlikleri nedeniyle bir zaferi kaçırdıklarını belirtirler. 8 Ağustos'ta, Türk yedekleri

(Resim 16) Anafartalar Koyu (Bir Anzak askerinin suluboya resmi)

cepheye gelmeden Sarıbayır sırtlarını tutmaları beklenen askerler sahilde denize giriyorlar, kumsallarda dinleniyorlardı. Çıkarma kolordusunun komutanı Stopford sahile çıkmıyor, olayları *Jonquil* isimli yatından izliyordu; ileri harekât hakkında emir de vermemişti. Türklerin cephesinde ise Liman von Sanders, 8 Ağustos gecesi enerjik davranmadığını gördüğü Fevzi Paşa'yı görevden alarak Suvla-Anafartalar birleşik cephe komutanlığına Mustafa Kemal'i getirdi. Anılarında şöyle der:

(...) *O gece kendisine tam bir güven duyduğum Mustafa Kemal'i Anafartalar bölgesi komutanlığına getirdim...*

Bu çok önemli bir karardı; artık deneyimsiz İngiliz generaler Stopford ve Hammersley'in karşısında araziye çok iyi bilen, üç aydan beri orada gece gündüz savaşmış olan yetenekli bir asker vardı.

Kuzey grubunun sağında Anafartalar çıkarma bölgesine en yakın noktada olan 19. Tümen komutanı Mustafa Kemal, Hamilton saldırı planının ana çizgilerini tahmin etmişti. Bu konuyu daha önce kolordu komutanıyla tartışmış, fakat önerisi dikkate alınmamıştı. Kocaçimen Tepesi'nin önemini anlayan Mustafa Kemal, kendi tümeni şiddetli bir baskı altında olduğu halde Kocaçimen yönüne bir tabur gönderdi, sonra da taburu, yedeği olan iki bölükle destekledi. Anafartalar sahilini koruyan Vilmer müfrezesi de karaya çıkan düşman kuvvetlerini oyalamada başarılı olmuştu.

(...) Birdenbire düşman piyadelerini 500 metre uzağımda gördüm. Sol kollarına beyaz bir bant takmışlardı. İngilizler ağır adımlarla yaklaşıyorlardı; yorgun oldukları belliydi; giderek sayıları artıyordu. Hemen yakınımıdaki askerleri buldum; bunlar yirmi kişilik bir topçu birliğiydi. Ateş etmelerini söyledim. Biz ancak tabur komutanımızın emriyle ateş ederiz, dediler. Buna çok şaşıtm; koştum, kendimi bir mezar çukuruna, ölülerin arasına attım; daha sonra ne

söyledim, hatırlamıyorum; ama ateş başladı. Aynı anda İngilizler de kendilerini yere attılar... (H. Kannengiesser) (52, s. 175)

9 Ağustos sabahı Müttefikler bütün cephede hücumla geçtiler. Yeni aldığı görev yerine, bütün geceyi at sırtında geçirerek sabaha karşı yorgun gelen Mustafa Kemal, birliklerine yarım saat içinde hazır olmalarını bildirdi ve İngilizler hedefleri olan tepelere varmadan yarım saat önce tepelerden saldırdı. Yabancı kaynaklar, Türklerin İngilizleri bir silindir gibi ezdiğini yazarlar. Kısa sürede İngiliz birliklerinin pek çok subayı öldü, tugay ve tabur karargâhları yok edildi, binlerce kayıp veren askerler darmadağın, kendilerini Suvla ovasına attılar.

145

(...) Güneş doğarken yatının güvertesinden savaşı izlemekte olan Hamilton'un gördükleri korkunçtu. Askerlerinin binlercesi, tepelerden Suvla ovasına doğru kaçıyordu. Savaşın başlamasından bir saat sonra cephede tam bir çöküntü yaşanıyordu... (H. Uluaslan) (54, s. 36)

19 Mayıs'ta Arıburnu'nda Türklere olan, şimdi İngilizlerin başına gelmişti. İngiliz savaş muhabiri Ellis Ashmead-Bartlett, anılarında, *İngilizler yeniden çıkarma yaptılar ve tekrar mezar kazacaklar. Küçük bir kazanç için on sekiz bin kayıp verildi. Stopford'un hareketsizliğine ve eğitilmemiş amatör askerlere rağmen saldırılar devam ediyor*, demektedir. (43, s. 80)

11. Tümen'in 33. Alayı destek için bu cepheye gönderilmişti. 10 Ağustos günü İngilizlerin Anafartalar yönündeki saldırıları sürdü. Yeni gelen Tümen komutanı General Lindley savaş alanını bilmiyordu. Hamilton başarısızlığı görerek mevzilerin korunmasını emretti. Bir süre sonra da başarısız yaşlı komutanlar görevden alındı.

(...) Siperden baktığımda on-on beş metre önümde ellerini yukarıya kaldırmış birini gördüm. Onu hemen siperin içine almamız gerektiğini düşündüm ve diğer bir arkadaşla onu almaya gittik... Sanıyorum bu herkesin başına gelebilir, benim de aklıma geldi, ne yapıyordum? Başımıza geldiğinde ne hissedecektik?... Hey delikanlı, makineli tüfeklerin karşısında niye dikiliyorsun, yere uzanmış yatan bu askeri gördüğümde, işte ömür boyu beklediğin an bu, diye düşündüm, gidip bir şey yapmayacaksın ne yapacaksın? Bu kritik anda hayatınızın hatasını yapabileceğinizi biliyorsunuz. Hiç kimse bilmiyor fakat siz biliyorsunuz, başka seçeneğiniz yok, zavallı Horry, yerde yatan o delikanlıyı almak için gitmen gerek. Böyle de yaptım... Yolda yaralanmıştım, tekrar iki buçuk metre derinliğindeki siperin içine attım kendimi ve neredeyse bir süngünün üzerine düşüyordum! Şimdilik bu benim için her şeyin sonu idi... Başıma bir balyozla vurulmuş gibi idi. Kolumdan yaralandığımı bir saat boyunca anlayamadım. Vurulmuştum, bu arada Manchesterlıyı unuttuğumu kabul etmeliyim. Sipere atladım, diğer arkadaşım yaralıyı sipere çekti... (George Horridge) (16, s. 78)

Hamilton bu cephede 25 bin kişi kaybetmiş olduğu halde ilk hedeflere bile varamamıştı. Yavaş yavaş kötümser olmaya başladı.

Anılarında şöyle yazar:

(...) Dün gece rüyamda çok kötü şeyler gördüm, Çanakkale Boğazı'nda boğuluyordum, bir el boğazımı sıkıyor, sular başıma doğru yükseliyordu... hayatımda hiç böyle korkunç bir rüya görmedim, sonra saatlerce Çanakkale'nin öldürücü bir kader olacağı düşüncesiyle oturdum, burada uğursuz bir şeyler vardı, sanki lanetlenmiştik... (23)

Müttefikler, Türklerin güçlerini ve dikkatlerini, planlanan çıkarma bölgesi Anafartalar-Suvla koyundan uzaklaştırmak için önce bitişikteki Anzak cephesine yüklenmişlerdi. Ancak Yeni Zelanda ve Avustralya askerlerinden pek azı Conkbayırı'na varabilmiş, oradan tepenin öte yanındaki Boğaz'ı bir an için görebilmiştir.

(...) İnsanlar etrafımda yere yıkılıyorlardı, kendi memleketimden, birlikte yaşadığımız, birlikte savaştığımız insanlar düşüyorlardı. Küçük yakın bir gruptuk, kardeş gibi. Fakat duramadık, düşenlere üzülecek vaktimiz de yoktu. Aldığımız emir ileriye gitmektir, Conkbayırı'nın tepesine kadar. Giderek daha fazla kişi düşmeye başladı. Yapayalnız kaldığımı fark edinceye kadar tepeye doğru koştum. Koşmaya başlayan on altı kişiden hayatta kalan tek bir kişi... Bombaların bizi yok etmemesini umarak bir sipere uzandım, siper değil, taşlı toprakta ince bir yarık, korkunç bir gündü, bir katliam, başından sonuna bir trajedi... (*Dan Curham*) (44, s. 46)

(...) Yapabildiğimiz tek şey ağır yaralıların dilinin altına bir morfin tableti koymaktı. Taşınacak çok adam vardı, sedyeciler yorgunluktan yere yıkılıyorlardı, bazıları vuruldu, bir buçuk mil uzaktaki sahile ulaşmadan... (*George Skerrett*) (44, s. 53)

(...) Zaman geçtikçe biraz önce konuşmakta olduğunuz kişilerden cevap alamıyordunuz, tam bir sessizlik. Karanlık çökünce yanımdaki arkadaş, Charlie şöyle veya böyle buradan çıkıyorum, dedim. Charlie'nin bacağına bir şarapnel yarası vardı. Ben de ayağımdan vurulmuştum. Conkbayırı'ndan aşağıya bir sel yatağı boyunca sürünmeye başladık, bir şarapnel yağmuru altında. Yavaş yavaş sürünerek gece yarısına doğru geriye ulaştık... Yarama dökülen iodini hatırlıyorum, acıdan saçlarımın dimdik olduğunu... (*Harvey Johns*) (44, s. 58)

Mustafa Kemal 10 Ağustos 1915 Conkbayırı hücumunu, heyecan, duygu ve şiirsellik dolu anılarında şöyle anlatır:

148

(...) Gecenin perde-i zalâmı (karanlık) tamamen kalkmıştı.

Artık hücum anı idi. Saatiye baktım. Dört buçuğa geliyordu. Birkaç dakika sonra, ortalık tamamen ağaracak ve düşman, askerlerimizi görebilecekti. Düşmanın piyade, mitralyöz ateşi başlarsa ve kara ve deniz toplarının mermileri bu sıkı nizamda duran askerlerimiz üzerine bir defa patlarsa hücumun ademi imkânına şüphe etmiyordum. Hemen ileri koştum...

Ondan sonra hücum safının önünde bir yere kadar gidildi ve orada kırıbacımı havaya kaldırarak hücum işaretini verdim...

Bütün askerler, zabitler, artık her şeyi unutmuşlar, nazarlarını, kalplerini verilecek işarete merkeze (dikilmiş) bulunduruyorlardı.

Süngüleri ve bir ayakları ileri uzatılmış olan askerlerimiz ve onların önünde tabancaları, kılıçları ellerinde zabitlerimiz kırıbacımın aşağıya inmesiyle ahenin (demirden, pek sağlam) bir kitle halinde şirane (aslanca) bir savletle (saldırma) ileri atıldılar...(9)

Çocukluklarında özlemle bekledikleri bayramı, 19 Ağustos 1915 günü siperde karşıladılar. 11. Tümen Karargâhı'nda sade bir tören düzenlendi. Elbiselerin tozu toprağı temizlendi. Tabur berberleri, lamba ışığında sabaha kadar çalıştılar. Ortada, göz önünde yıkanma alışkanlığı olmayan genç subaylar, cephe gerisinde, çalıların arkasına gizlenip boy aptesi aldılar. Şafakla birlikte bayram namazı kılındı, imam uzatmadı, şehitlere rahmet, padişaha uzun ömür, orduya zafer diledi, duayı kısa kesti. Alayların ön siperlerde olmayan ve sayıları bir hayli azalmış askerleri, yan yana sıralanmış olan alay, tabur ve bölük komutanlarının önünden geçtiler, bayramı içten bir sarılmayla kutladılar.

Güneş Anadolu yakasındaki tepeler üzerinden yükselirken, topçular da karşılıklı olarak ilk gülleleri gönderdiler... Bayram topları, çocukluğunun, her bayram öncesi kurusıkı atılan bayram topları, sevinç topları... Bayram öncesi, babasının peşinde koyun pazarında bir aşağı bir yukarı, aynı koyunları tekrar tekrar tartarak yoklayıp dolaştıklarını anımsadı. Koyunları çeke çeke sürüden ayırmak, pazara bir hayli uzak olan evlerine götürmek onun göreviydi... Evinden ayrılışını anımsadı... Bahçede kazılmış bir çukurun başına teker teker getirilen koyunları...

Ağustos çarpışmalarında Müttefik cephesinden 45 bin kişi savaş dışı kalmıştı. Yaralıların sayısı çığ gibi büyümekte, hastaneler ve diğer sağlık servisleri bunlara yetişememekteydi. Komutanlar ümitlerini kaybetmişlerdi; bu askerlere de geçmiş, onların da moralleri bozulmuştu. Daha önce kolaylıkla göğüsledikleri güçlüklerle, sıcak, pislik, karasinekler, sivrisinekler, toz, kötü beslenme koşullarına, hele her taraflarını sarmış olan bite artık dayanamıyorlardı. Dizanteri salgını neredeyse savaş kadar yıldırılmıştı askerleri; tedavi için adalara gidenler gene hasta ve isteksiz olarak dönüyorlardı.

(...) Burada olup bitenlere inanamıyorum. Sanki sinemada bir film veya askercilik oynayan çocukları seyrederek gibi. Her şeyi şakaya almak eğilimindeyim. Hatta çok iyi tanıdığın birinin parampaşa olduğunu gördüğünde, zavallı, yazık, diyorsun ve başka bir şey düşünmüyorsun. Olup biteni ayrıntılarıyla fark edip algılamamız bir şans, yoksa felce uğramak işten değil... (*Leslie Grant*) (10, s. 359)

İnsan başkalarının çektiklerine kayıtsız kalmayı öğreniyor veya biliyor, sonuç aynı. Zavallı falan filan diyorsun ve hemen unutuyorsun. Hatırlaman gerektiğinde de “zavallı dostum” diyorsun ve bunu tekrarlanması gereken bir formül gibi mekanik olarak yapıyorsun... (*Norman Burge*) (10, s. 360)

Yüzleri çökmüş, sanki yaşlanmışlardı. Kendilerine verilen, dişleri kıran, kuru peksimet ve sığır konservesinden bıkmışlardı. Aynı yoksulluk ve acıyı paylaşan iki taraf arasında yeniden dostluklar başladı. Siperler arasında birbirlerine sigara, yiyecek atıyorlar, kısa mesajlar gönderiyorlardı. Savaşın anlamını, töresini ve etiğini zamanla öğrenen Anzaklara Türkler giderek dost; bil-medikleri topraklarda bastıran sıcaklarla birlikte tabiat düşman oluyordu.

(...) Sinirlerimiz çok gergin... sürekli bakmak, çevreyi dinlemek ve gözlemenin verdiği sinirsel baskı... Yürüyen birinin aniden bir şeyden sakınmak için saklandığını görüyorsun ve sonra istim bırakan bir geminin sesi duyuluyor, saklananların bir geminin düdüğü sesini, yaklaşan bir mermi sesi sanmaları hepimizi güldürüyor... fakat hepimiz aynı şeyi yapıyoruz... (S. B. Boulton) (14, s. 76)

(...) Buradaki en büyük güçlük susuzluk. Son tıraşımı haftalar önce oldum, yüzüm siper kazarken çıkan tozla kaplandı, savaşın izlerini taşıyor. Mataramdaki suyu –çamurluydu– bir kaba koydum, yüzümü yıkadım. Sonra aynı kapta, çayımı pişirdim. Dört haftadan beri yıkanmadım ve çamaşırlarımı değiştirmedim. Temizlik için bir tütün kutusuna sıkıştırılmış bir havlunun köşesini kullanıyorum. Suyun temizlik için kullanılması söz konusu değil. Gene bir şanssızlığa uğradım, birkaç gün önce, kurumuş peksimeti yemeğe çalışırken azı dişlerimden biri kırıldı... (P. S. Jackson) (14, s. 77)

Bu arada siperlerde inanılması güç şeyler oluyor, aynı kade-ri paylaşan insanlar yaralıları yardım için düşmanlıkları unutup dostluk ve yardımlaşma çizgisinde birleşebiliyorlardı.

(...) Kendi yarımı, çekmekte olduğum acıyı unutmuştum. Bu insanlara yardım etmek istiyordum. Bizden ya da karşı taraftan oluşları artık önemli değildi. Yaralı bir subayın çantasında bulduğum elektrik fenerinin ışığında işe koyuldum. Bu sırada benim gibi bacağından yaralı bir Türk askeri yanıma geldi. İşbirliği yapmak istediğini anlatmak istiyordu. Hemen harekete geçtik. Bulabildiğimiz sargılarla beraber yaraları sarmaya, can çekişmekte olanların kurumuş dudaklarına, mataralarda kalmış suları damlatmaya başladık. Bu iş hayli sürmüştü, nihayet Türk arkadaşım da ben de dermansız düşmüştük. Oraya yığılıp kalmadan, kendimi bir sargı yerine kadar sürüklemek zorundaydım. İki düşman arkadaş, el sıkışarak ayrıldık.. (L. H. Barlett) (48, s. 90)

*1915 Ağustos Ayında Bir Gün
Denizli Tren İstasyonu*

Oğul ve torun özlemi çeken bir nine ve bir ana, ağustos ayının bunalıcı sıcaklığında, “treni karşılamaya” istasyona indiler. Altıntop mahallesinden istasyona giden yeni açılmış, ağaçsız, gölgesiz uzun cadde boyunca yoruldukça, iki yandaki Rum evlerinin taş merdivenlerine oturup dinlendiler. Ev sahiplerinin “içeriye buyurun”unu kabul edemediler; aceleleri vardı; nine bir bardak suyla yetindi. Odunla çalışan, zaten zamanında gelmeyen tren savaş ve yakıt sıkıntısı nedeniyle iyice “ne zaman geleceği belli olmaz” olmuştu. Yeni, taş yapı istasyon binasının geniş saçakları altında toplanmış beyaz başörtülü analar, nineler her pazartesi ve perşembe, haftada iki defa gelen ve oğullarından haber getirecek treni beklemekteydiler. Bu arada çene çalıyor; oğul, torun lafı açılıncaya veya trenin düdüğü uzaktan, ta Eskihisar’dan duyuluncaya kadar havadan sudan, camız(*)dan, sütten kesilen inekten konuşuyor, gelin dedikodusu yapıyorlardı. Zamanla bunlara, bir umudu olmayan ve buraya niye geldiğini de bilmeyen, bir “belki”ye sığınmış birkaç kadın daha katıldı. Gelinlerin istasyona inmesi usulden değildi; onlar evden pek dışarı çıkmaz, babaları cephede olan kimi kucakta, kimi beşikte, kimi emzikte çocuklarına bakarlardı.

(*) Camız: Dişi manda.

Tren ağır ağır istasyona girince bir koşuşturma başlar, inen birkaç hasta veya yaralı askerin etrafı çevrilir, daha geçmiş olsun bile demeden telaşla, “Ahmet’imi gördün mü, Mehmet’imi gördün mü?” diye sorulurdu. O yörenin acıdan yorgun kadınları bağırarak ağlamayı bilmez, ağıt yakmazlardı. Alınan haber iyi olsun, acı olsun, içe atılan sessiz bir hıçkırık başlardı. Uzak bir köşede siyahlar içindeki birkaç yaşlı Rum kadın da aynı kaderi paylaşır, çalışma taburlarındaki oğullarından haber getirecek birini beklerdi. Birkaç dakikada eller öpülür, söylenecek sözler söylenir, siperde karalanmış birkaç satır sahibine verilirdi. Çoğu hiçbir haber alamamış yorgun analar, nineler kalabalığı, şehri istasyona bağlayan uzun yol boyunca, Pandozoplu un fabrikasının usta ve işçileri için yapılmış, kendilerinininkine benzemeyen yepyeni evler arasından geçerek, yokuş yukarı tırmanmaya başlar, akşamüzeri evlerine varınca, gezekten^(*) dönecek ve belki biraz gecikecek camızın yolunu gözlerdi.

Cepheden eve haber göndermenin en iyi yolu, hastalanarak ya da yaralanarak hava değişimi alıp dönenlerden yararlanmaktı. Bir hayli düzenli olan posta servisi de savaş sırasında her şey gibi bozulmuştu. Mektuplar, haber göndermek için iyi bir yol değildi; bazıları çavuşların elinde ya da yolda kaybolurdu. En güvenli haberi, yaralanıp biraz iyileşince memlekete gidenler götürürdü.

(*) Gezilen yer, mesire; burada büyükbaş hayvanların evlerden toplanarak toplu halde otlamaya götürüldükleri kentin dışındaki otlak anlamında kullanılmıştır. Hayvanlar buna alıştırılınca, her sabah ev sahibi ahırın kapısını açtığında, kendiliğinden yola çıkıp ana sürünün geçmesini beklerler. Akşam dönüşte de gene çobanın yol göstermesi olmaksızın evlerine yaklaşınca sürüden ayrılıp yalnız başlarına birkaç sokak geçip evlerine dönerler. Eve gelince de bağırarak geldiklerini haber verirler. Bazen sokakları şaşırdıkları olur. Bu durumda onu çevrede aramak gerekir. Gezekten dönecek hayvanı beklemek bu yönden önemlidir. Zamanında dönmezse peşine düşölüp aranması gerekir.

Her gün, Zığındere sırtlarında, daha sonra Anafartalar'da cephe-
nin sağını tutan 11. Tümen'in boy siperleri içinde, 126. ve 127.
alayların postaları, eğilerek koşarlar; "Tavas'a giden var, Çal'a gi-
den var, Buldan'a giden var," diye, top ve mitralyöz gürültüsünü
bastırabilmek için avaz avaz bağıırırlardı.

155

"Anacığım iyiyim" yazan kısıcak pusulalar, altına parmak ba-
sılmış, uzun uzun hal hatır soran, hazır asker mektupları toplanır
Nazilliye, Aydın'a, Denizli'ye doğru gidenlere verilirdi. Anneler
de bunu bilir, tren yolu gözlerlerdi. Kömür yokluğundan odun-
la çalışan trenler sürekli gecikir, geniş saçaklı istasyon binasının
önünde çömelmiş beyaz başörtülü anneler, nineler oğullarından,
torunlarından haber getirecek treni beklemeyi sürdürürlerdi.

Gelibolu yarımadasının ucundaki Seddülbahir, denizden yer yer 50-60, uçta ise 40-50 metre yükselen bir burundur. Denize dik inen yamaçlar Müttefik karargâhını, depoları, dağıtım, sağlık gibi destek hizmetlerini Türklerin topçu ateşinden korumaktaydı. Buna karşılık yamaçların güney bölümü, Fransızların tuttuğu Morto koyu ve Hisarlık tepesi, Asya yakasındaki Türk topçu ateşine açıktı. Müttefik askerler, Asya bataryalarında çok gürültü çıkaran birine “Asyalı Annie” adını takmışlardı.

Yarımadanın Ege Denizi yönünde gizlenmiş olan yamaçlarında görelî olarak sakin bir hayat sürüp gidiyordu. Burada çamaşır yıkamak, yıkanmak ya da yüzmek için denize girmek daha güvenliydi.

(...) Tüneldeki nöbetimde rapor edecek ilginç bir şey olmadı. İleriye doğru delerek ilerledikçe, her çeşit toprak yanında zeminden takriben yedi metre kadar aşağıda toprağın içinde büyük miktarda çanak çömlek ve topraktan yapılmış şeyler vardı. Bu güzel eşyalar çok da iyi korunmuşlar. Çoğu kırmızı ve çok güzel bir dokuları var. Hepsi aynı tarih döneminden olmalı. Bir başka gece gene bunlarla dolu bir yere rastlamıştık. O yerin büyüklüğü iki metre kadardı, bir mezar kapağı olmalı. Bir küçük parça almaya niyetliyim... (*Cyril Lawrence*) (19, s. 33)

Savaş ve topçu ateşleri iki önemli arkeolojik alanı ortaya çıkarmıştı. Seddülbahir köyünün yaklaşık 3 km. kuzeydoğusunda, Kirte deresinin hemen batısındaki Karaağaçtepe – Protesilaion, böylesi bir rastlantı sonucu bulundu. Tünellerdeki ve top mermilerinin açtığı çukurlardaki arkeolojik kalıntıları fark eden Müttefik ordusundaki arkeologlar bir çalışma başlattılar. Karaağaçtepe Neolitik, Orta ve Geç Kalkolitik, Erken Bronz, Helenistik ve Roma dönemlerinde iskân görmüştü. Morto koyunun üzerindeki Eskihişarlık – Elaius şehri ise İskender'in Asya seferindeki uğrak yerlerinden biriydi:

Parmenion, süvariyle piyadenin büyük kısmını Sestos'tan (Akbaş Kalesi) Abydos'a götürmek emrini aldı. Geri kalan piyadeyle İskender, Troia kıyıları karşısında bulunan Elaius'a() gitti; burada Protesilaos'un mezarının bulunduğu tepeye çıktı. Protesilaos, Troia'ya karşı yapılan savaşta ölen ilk Helen kahramanıdır. İskender Protesilaos'un mezarı başında, kendisinin Doğu seferinde ondan daha şanslı olması dileğiyle, kurban sundu. (29)*

Müttefik siperleri, antik Elaius kentinin bulunduğu Eskihişarlık tepesinden, Ertuğrul ve Tekke koyundan başlayan, özel olarak döşenmiş dekovil hatlarıyla iskelelere bağlanıyordu. Her türlü malzeme siperlere bu yolla taşınmaktaydı. Bu yükler sonra katırlara aktarılacak, daha sonra da sırtçılar bunları ön siperlere taşıyacaktı.

Hafif dalgalı arazi iki tarafın gerilerdeki hareketini birbirinden gizlemekteydi. Müttefik askerler boş zamanlarında, yaz sıcağında sahile inip denize giriyorlardı. Günün dedikoduları burada, bağıra çağıra başkalarına iletiliyordu. Bir gazetenin Londra'dan

(*) Bugün burada Çanakkale Anıtı bulunmaktadır.

cepheye ulaşması aylar alıyor, geldiğinde de verdiği haberler güncelliğini yitiriyordu. Bu nedenle dedikodular, her gün dağıtılan *Peninsula Press* isimli tek sayfalık gazetenin abartılı ve iyimser haberleriyle başlıyordu. Bu haberler Türklerin aç kaldıkları, cephanelerinin tükendiği, bir uçak pilotunun gözlemine ve yorumuna dayanarak, cepheden çekilmek üzere oldukları, Alçıtepe gerisinde kendilerine siper hazırladıkları, son bir darbeyle çökecekleri yolundaydı. Bunu, donanmanın Boğazlar'ı nasıl geçeceği, İstanbul'un denizden nasıl kuşatılacağı, Türklerin kayıtsız şartsız teslim olacakları senaryoları izlerdi. Askerler buna inanmak isterlerdi; inanmayanlar, bu düşünceleri eleştirmeye kalkanlar kötümserlerdi, bozgunculardı. Bütün sorun Alçıtepe'nin alınmasıydı. Haritalar açılır, mesafeler ölçülür, ağızların bir kenarına itilmiş pipolardan bir nefes çekilirdi; her biri birer kurmay kesilen askerler ve genç subaylar, niçin şöyle değil de böyle saldırıldığı konusunda yorumlar yaparlardı. Bütün Seddülbahir cephesini bir Alçıtepe çılgınlığı sarmıştı. Alçıtepe'nin alınması, artık iyice beklenmekte olan sonun başlangıcı olacaktı.

(...) Bizim arkadaşlarımızdan biri, İstanbul buradan ne kadar uzak, diye soran bir pusula yazıp Türk siperlerine atmıştı. Gelen cevapta, oraya ne kadar zamanda varmak isterdiniz, deniliyordu. Bu pusulayı ağırlık yapması için bir çakıya sarıp göndermişler ve çakının geri gönderilmesini istemişlerdi. Çakıyı geriye attık fakat kısa düştü. Bize şöyle seslendiler; siperden çıkıp çakıyı alacağız, ateş etmeyin... Diğer bir gün onların siperlerine bir Alman subay geliyordu. Türkler bize hemen işaret ettiler ve siperlerimize girmemizi istediler. Bu işaret anlaşıldı, makineli tüfekler siperlerin üzerinden bir gösteriş taraması yaptılar. Kuşkusuz yaralanan falan olmadı. Bu, Türklerin savaştaki dürüstlüğüne gösteriyordu... (L. C. Price) (14, s. 93)

Siper hayatı dışarıdan görüldüğünden daha karmaşıktı. Buradaki yaşam yalnız savaşma, yeme içme ve uyumayla sınırlı değildi; orada dostluklar, kızgınlıklar, kırgınlıklar, çoğu zaman mektuplarla sınırlı bile olsa sevinçler vardı. Müttefik siperlerinde her gün olmasa da tıraş olunuyor, su varsa diş fırçalanıyor, mektup yazılıyor, günü geçmiş dergi ve gazeteler okunuyor, mum ışığında anılar yazılıyor, savaş üzerine yorumlar yapılıyordu. Kısa süren kaytarmalar, üstlerle takışmalar ve cezalar eksik değildi. Türk siperleri göreceli olarak daha sakindi; oradaki askerler daha uyumlu ve içe dönüktü. Türk askerleri ancak yedeğe alındıklarında tıraş oluyordu. Üstlerle takışmak ise düşünülemezdi. Her iki taraf askerleri karşı tarafın katlandığı güçlüklerin farkındaydı.

(...) Anzaklar ve Türkler, aralarında atış yarışmaları düzenliyorlardı. Bunun için karşı taraf siperlerinden bir hedef gösteriliyor ve isabet olup olmadığı karşı tarafa bildiriliyordu. Bunun üzerine karşılıklı bahisler bile tutuluyordu. Haziranda bir gece Quinn Post'taki (Küçük Arıburnu) Avustralyalılar kendi siperlerinin önüne dikenli tel koydular. Sabahleyin dikenli tellerinin Türkler tarafından çalınmış ve Türk siperlerinin önüne konulmuş olduğunu gördüler.

Bir Avustralyalı:

- Hey Türk, diye bağırdı. Karşıdan:
- Hello Avustralya, diye cevap geldi.
- Bizim dikenli telleri çaldığınız için John Hops peşinizde.
- Bazen bu şakalar daha acımasızdı.
- Hey Türk!
- Avustralyalı!
- O konserve kutusunda kaç kişisiniz?
- Binlerce binlerce...
- İyi, bunu aranızda bölüşün.

Atılan bu konserve kutusu boşalınca el yapımı bir bomba olacaktı. Bunlar siperlerdeki hayata biraz renk katıyordu... (R. Richards) (14, s. 94))

160

Temmuz ortasından sonra süngü hücumları giderek azalmıştı. Cephe düzeltmek için yapılan sınırlı saldırılar için bile, askerleri siperlerden zor kullanarak çıkarmak gerekmekteydi. Bakışlar durgunlaşmış, sakallar uzamış, her iki orduya hüznün çökmüştü. İlk günlerin heyecanı çok gerilerde kalmıştı.

(...) Şiddetli bir yağmur rüzgârla birlikte yağıyor ve etrafı fena halde ıslatıyor. Bizim kovuk akıyor. Çavuşlar kovuklara su dolduğunu ve bunun akıtılması için hendek açtıklarını söylediler. Ah! Bu askerlik mesleği kolay, bunların aldıkları para pek çok diyenlerin, bu çamur üzerinde bir gece yattıklarını görsem. Yaşım 21, fakat saçım sakalım ağardı. Bıyıklarına ak düştü. Suratım buruştu ve vücudum çürüdü. Artık eskisi gibi felaketlere ve sıkıntılara tahammül edemiyor, müteessir oluyorum... Ordugâhta hamam çadırlarını kurdurduk. Etöv fırınlarını yaktırdım. Bunlar yeraltına kazılmış, ağzı dar, geniş fırınlar... Bir tayyare üzerimizde uçuyor. Kanatlarının altına baktım, salip işareti var. Düşman topçusu ateş ediyor. İsabet arama. Durup dururken bizim tayyare mitralyöz atmaya başladı. Havada bu ses o kadar tuhaf ki. Yerde ördek gibi öten tüfek, havada tıpkı bir leylek... (Mehmed Fasih) (46, s. 140)

Türk topçusunun Anadolu yakasından yaptığı atışlar, daha çok malzeme boşaltma ve yığınak noktalarını hedef almaktaydı.

(...) Seddülbahir kalesinin tepesinde bir borazancı vardı. Asya sahillerinden atılan bir top mermisinin alevini görür görmez – bu top Asyalı Annie mi? Bilmiyoruz – “geliyor” anlamında pes per-

deden bir sol çalardı. Bunu duyar duymaz yamacın altına koşmak zorundaydık, bu bir emirdi. Merminin bize ulaşması için 28 saniyemiz vardı. Bu zaman da saklanmak için fazla değildi ve sonra *bang!* (Joe Murray) (10, s. 407)

Müttefiklerin boşaltma işleri, geçici iskelelere yanaşan mavnalardan gece karanlığında yapılıyordu. Buradaki dik yamaçlar sığınak ve malzeme deposu olarak kat kat oyulmuştu. Müttefik siperlerinde su çok değerliydi. Uzaktan, gemilerle adalardan gelmekteydi. Bunlar ve az sayıdaki kuyudan elde edilen sular, pompalarla su depolarına basılıyor, bu depolar su yolları ve borularla daha küçük su haznelerine bağlanıyordu.

Topçu ateşinden korunmuş her köşeye bir çadır kurulmuştu. Türk topçusunun ulaşamadığı yer Zığındere yamaçlarıydı. Burası, kapı numaraları, askerlerin fantezilerinin ürünü sokak adları, toprağa oyulmuş merdivenler, mağaralar, bunları birbirine bağlayan tüneller, dinlenme teraslarıyla küçük bir taş devri köyünü anımsatıyordu.

(...) Hemen gerimizdeki bir çukur içinde bulunan sahra mutfağında aşçılar yemek pişirmekteydiler. Az daha geride ise sıra sıra helalarımız vardı. Sohbetimizin koyulaştığı bir anda, mutfak çukurunun içine bir el bombası düştüğünü görerek telaşla yerlerimizden fırlamıştık. Ancak faciayı da önlemeye imkân yoktu. Nihayet birkaç saniye sonra bomba patlayacak ve kim bilir kaç kişinin yaralanmasına ya da ölmesine yol açacaktı. Fakat hiç de korktuğumuz gibi olmadı. Ocak başındaki aşçı, inanılmaz bir soğukkanlılıkla, anında harekete geçip koca kazanı bombanın üzerine kapatıvermişti! Ne var ki olay bu kadarla kalmadı. Bu defa da sahra helalarının arasına bir yere ikinci bir el bombası düşmüştü. Tehlikenin farkına varan heladaki arkadaşlarımızın, donlarını toparlamaya

bile bakmadan öyle bir kaçışları vardı ki, az önceki durumu bastırarak bu görüntü karşısında herkes kahkahalarla gülmekten kendini alamamıştı. Hele o bombanın dakikalarca beklendiği halde patlamaması ise olayı tam anlamıyla bir komedi haline getirmiş oldu. (W. E. Rolgart) (48, s. 92)

Donanmanın topları gece boyunca yalnız Türkleri değil, kendi askerlerini de uykusuz bırakıyordu. 20-25 metre önlerine, Türk siperlerine yağan top mermilerinden birinin yolunu şaşırp üzerlerine düşme olasılığı onları korkutuyordu. Neyse ki bu olasılığı azaltmak isteyen donanma, ateşi geride tutuyor, bunu bilen Türkler de siperlerini Müttefiklerinkine olabildiğince yaklaşıtıyorlardı.

Bu arada Boğaz'a balık akını oldu. Türklerin Asya tarafından atılan topçu mermileri kısa düştüğünde binlerce ölü balık su yü-

(Resim 17) Anzak Ordu Karargâhı

züne yayılıyordu. Ortalığın sakinleşmesini bekleyen adalı Rum balıkçılar için bunları toplayıp kıyıda Müttefik askerlerine satmak iyi bir kazanç yoluydu. Bu balıklar, peksimet ve sığır konservesi yemekten bıkmış askerler için bulunmaz bir ziyafetti.

İngiliz subaylardan birinin ovadan sökü� barınağının önüne diktği yaban çiçekleri, kendisine memleketinden gönderilen çiçek tohumlarıyla birlikte büyümüştü. Bir gece, gözüne ışık tutularak yakalanan bir kır tavşanı bu vahşi savaş ortamında evcilleşmekteydi. Savaş uzadıkça siperler, özellikle cephe gerisi bir uygarlaşma sürecini yaşamaktaydı. Mağaralar, derme çatma bile olsa kapıları, pencereleri olan kulübelere dönüştü. Havaaların soğumasıyla sobalar kuruldu. Ot yataklar, toprağa kazılan yüksekçe bir sedire serildi; bir fenerin ışığında her gece yazılan mektuplar için mermi sandıklarından bir masa, kitaplar için bir raf yapıldı.

(...) Sıradan bir ahşap cephan sandığıyla inanılmaz şeyler yapıyoruz. Sandalyeler, koltuklar, masalar ve her türlü mobilya. Bir kısmı gerçekten çok iyi ve yapımcısının becerisini gösteriyor. Aynı zamanda lamba koyma yerlerimiz, kitaplarımız için raflarımız var. Hepsi aynı ahşap cephan sandığından yapılma. Yarımada bol bulunan kili kullanarak kerpiçten ocaklar, şömineler yapıyoruz. Bazı subayların yeraltı sığınak odalarında barları bile var. İşte böyle, akşamları etrafında oturuyoruz, aynı keyif ve ilgiyle evimizde imiş gibi bir ay öncesinin dergilerini okuyoruz. İngiltere'den haberler iyi değil, daha uzun süre burada kalacağı benziyoruz. (*John Graham Gilliam*) (20, s. 262)

Zığındere-Gully Ravine yamaçlarındaki kulübeler cephenin en güvenli yerindeydi; bu yamaçlar, Ege Denizi'ne, açık denize baktığından Türk topçu ateşinden korunmaktaydı.

Bir İngiliz subayı için, izinli olduğu günlerde Zıgındere'deki kulübesinin önündeki deniz manzaralı toprak terasında, mermi kovanlarına dikilmiş çiçekleri arasında, Hintli emir erinin hazırladığı beş çayını denize, batmakta olan güneşe ve henüz sürmekte olan donanma ateşine karşı, piposunu tüttürerek içmek büyük bir zevkti. Bu nedenle tıraşa ayrılan suyunu iki günde bir çiçeklerine vermekten keyif duymaktaydı. Burası cephenin en aranan yeriydi; ona "Sea View Terrace" adı takılmıştı. Bu yamaçtaki barınaklar, subaylar arasında yaygın olan akşam ziyafetlerinde en çok uğranan yerlerdendi. Ön siperdeki subaylar, buradan bir akşam yemeği daveti aldıklarında severek geliyordu. 27 Temmuz'da dolunay Truva'nın tepeleri üzerinden yükselirken, ön siperlerden çağrılı birkaç subay bütün bir geceyi pipolarını tüttürerek ve söze bir diğerrinin başlamasını bekleyerek geçirdiler. Sonunda içlerinden biri o günkü ordu bülteninden okuduğu bir haberi ilettiler.

(...) Son haberlere göre İzmir'e yirmi bin, İstanbul'a da on iki bin Türk yaralı gelmiş. Bu, tümene bildirildiğinde bir alkış koptu ve sevinç çığlıkları yükseldi. Uygur bir toplum insanların rakiplerinin acılarını bildiren bir haberi alkışlamaları ne şaşırtıcı. Her neyse, ben de alkışladım. Garip! İnsan ne kadar çabuk vahşileşiyor ve kana susamış hale geliyor. (*John Graham Gilliam*) (20, s. 88)

7.30'da kalktım. Hava tam anlamıyla muhteşem, güzelliğini anlatmak mümkün değil. Açık, berrak, ılık bir gün, hiç bulut görünmüyor, ayaklarımızın altında uzanan mavi Akdeniz'den gelen hafif bir rüzgâr... Clarice'den bir mektup aldım. Tam onu okurken karargâhımıza on tane 8 inçlik mermi düştü. Bu mermiler, çarpınca patlayan türden. Toz toprağın içine gömüldük. Gözlüğümü almak için yerimden kalkıp uzaklaştığımda biri tam ayrıldığı yere düştü. Tekrar tozla kaplandık. Allah kahretsin, daha yeni yıkanmıştım. Mermiler yağmur gibi yağıyor, şimdilik kimse yaralanma-

dı. Görüntü gerçekten muhteşem, sizi cehennemdeymişiniz gibi sarsıyor, fakat uzun süre dayanılacak gibi değil. Eminim, Clárice mektubunun böylesine vaftiz edildiğini bilemez. (*Cyril Lawrence*) (19, s. 32)

Gün ağarmak üzere... bir ağustosböceği uzaktan uzağa ötüyor. Biraz sonra onun sesi makineli tüfeklerin sesine karışacak.

Toplumlar kendi savaşlarını kutsal ve soylu bir davranış olarak görürler. Bazı düşünörlere göre savaşlar olmasaydı uygarlık da olmazdı; insanlar savaşlarla yaşanması en güç yerlere dağılmış ve oraların yerleşime açılmasını sağlamıştı. Onlara göre uygarlıklar arası ilişkiler savaşlar yoluyla kurulmuş, Haçlı Seferleri Rönesans'ı böyle hazırlamıştı. Avrupa'da, şövalyelik döneminde Kudüs'e yüröyen Haçlıların veya 16. yüzyılda İspanyolların, Orta Amerika yerel uygarlıklarını ortadan kaldıran, barışçı yerli halkı yok eden, insanı insanlığından uzaklaştıran savaşı, o yüzyılların en geçerli erdemi olarak değerdendirilmiş, bir soyluluk göstergesi olarak sunulmuştu. *İlyada* da bir savaşı efsaneleştirmişti.

(...) Ahaylılar'ın oğulları, bu gidişle, sanki kudurmuş bir mızrakla önüne ve her yana saldırmakta olan Patroklos'un koluyula, kapıları yüksek Troya'yı alacaklardı, eğer, Foebos Apollon orada, hisarın üstünde –mahvını düşünmekte ve Troyalıları'a yardım etmekte– olmasaydı. Patroklos üç defa yüksek hisarın bir tabyasına hücum etti, üç defa da Apollon, kendi elleriyle, kalkanına dokunarak geri çekilmesine sebep oldu. Bir dördüncü defa bir tanrı gibi sıçradı; o zaman Apollon kızarak, korkunç bir sesle şu sözleri söyledi: Çekil, tanrı dölü Patroklos! Şanlı Troyalıların şehri senin silahınla alınmayacaktır: kader bunu istemiyor... (8)

Savaşmakta, aynı ölümcül kaderi paylaşmakta olan karşı iki cepheden iki yüz bin kişi, başlangıçta bu savaşı farklı görüyor, farklı algılıyordu. Her iki taraftan geçmişleri farklı yüzer bini aşkın kişi, yaşadıkları ortamın şartlaması, varolma, yaşamı sürdürme dürtüsü ve içgüdüleriyle ortak bir benliğe yöneldiler. Karmaşadan, lüksten, günlük hayatın en sade konforundan arındırılmış alçakgönüllü ve biraz da nahif-çocuksu bir benlikti bu. Aynı mekânda birbirinin varlığına bile dayanamayanlar, bir siperin aynı oyuğunda ölümü beklemeyi öğrendiler. Başlangıçta yürürken ayak uydurmayı beceremeyen, çoğu kır kökenli, çevrelerinde bir anda sekiz-on kişiden fazla insan görmemiş bu köy çocukları binlerin, yığınların kaderini paylaşmayı öğrendiler. Eğer sağ kalırlarsa ülkelerine döndüklerinde aynı kişi olmayacaklardı. Artık başka bir zihinsel duruma geçiyorlardı.

(...) Bir merminin düşmesiyle her şey paramparça oluyor. Hemen yanımda, beş metre uzağımda bizimkilerden on dört kişi sayıyorum, uzanmışlar taş gibi yatıyorlar. Ne kadar acıklı bir görüntü. Bu çocuklar daha dün neşe ve hayat doluydular, şimdi burada uzanmış yatıyorlar, soğuk, ölü, gözleri cam gibi donuk, yüzleri solgun, toz toprak içinde, cansız, kim bilir kimlerin çocukları. Birilerinin çocukları şimdi sadece bir şey. Onları sevenler iyi ki burada değil, onları görmüyorlar, böylesine kanlar içinde. Tanrım ne manzara! Yanımda duran binbaşı, iyi işte, kazandık diyor. Ulu Tanrım, kazanmak, bu bir zafer anlamına gelir ve bir adım uzağımda bütün bu yatanlar... öyleyse ben hiç bozgun görmedim... (*Cyril Lawrence*) (19, s. 69)

Bu vahşi savaşta korku ve heyecan, askerlerin her an duydukları iki güçlü duyuydu. Ağır topçu ateşlerinden sonra çok sayıda kişinin bilincini kaybettiği görülüyordu. Bombardımanın şoku geçin-

ce bunların çoğu kendine geliyordu. Ancak korku ve şiddetin izleri bu askerler ülkelerine döndüklerinde de tam olarak silinmedi.

Savaştan zihinsel olarak etkilenenler yalnız Müttefikler değildi. Bir Avustralyalı nöbetçi bir gün Kabatepe’de bir Türk askerinin denize doğru koştuğunu ve bir daha geri dönmediğini şaşkınlıkla gözledi. (47, s. 23)

Bu ölüm kalım savaşında, başlangıçtaki bireysel endişelerin zamanla yok olduğu, askerlerin toplu bir ideolojiye yöneldiği söylenemez. Kendilerinin tarihi oluşturmakta ve tarihin kendisi olduklarının farkında değillerdi. Rütbesiz bir erin savaşı yorumlaması, üst rütbeli olanların yorumundan farklıydı. Konuşmalarında ve savaşı tartışmalarında her biri bir kurmay tavrıyla fikir yürütüyordu. Müttefik askerler için önceleri kahramanlık kokan bu tartışmalar, kısa zamanda bir çıkmaza saplandı. Gelecekle ilgili ele geçirme, işgal etme istekleri bir ümitsizliğe dönüştü. Ne cephe yarıyor, ne de bir adım öne gidiliyordu. Üstelik alçakgönüllü, her türlü konfordan uzak yaşamları, her gün biraz daha kötüleşiyordu. Sıcak, sinekler, bit ve bitmek tükenmek bilmez Seddülbahir rüzgârı doğanın bu savaşa katkılarıydı. Bir Fransız doktorun eşine yazdığı mektuptaki gibi:

(...) Toz toprağa karışmış, tepemizde vınlayan, ısıklık çalan mermiler kıyametleri koparıyor, bu parlak güzel ışık olmasa manzara korkunç bir şekilde can sıkıcı olacak... Her şeyi gözden silen ve allak bullak eden bir yorgunluk, insanı düşünmekten bile alıkoyuyordu... (6, s. 187)

Yaz ortasından sonra savaşın siper savaşına dönüşmesi, büyük kayıplarla sonuçlanan karşılıklı saldırıları azalttı. Bunun-

la birlikte topçu ateşi devam ediyordu. Eylül başı ile 20 Aralık arasında göreceli olarak durgun geçen dönemde, 11. Tümen'in 33., 126. ve 127. alayları, Anafartalar cephesindeki 4., 5. ve 9. tümenlere dağıtılmıştı. Bu parçalanmanın nedeni, İngilizlerin Anafartalar çıkartması üzerine, 11. Tümen'in alaylarının, o sırada bulundukları Anadolu-Beşige kıyılarından parça parça Anafartalar cephesine gönderilmeleriydi.

169

11. Tümen'deki genç subaylar akşamları bir araya gelip askeri okullardaki ve Halkalı Ziraat Mektebi'ndeki okul günlerini anmak, uzun uzun konuşmak, Gelibolu yarımadası üzerinden geçen göçmen kuşları izlemek ve mektup yazmak olanağını buldular.

“...Bugün savaşın üzerinden yaban ördeği sürüleri geçti. Edindikleri yok etme alışkanlığıyla her iki taraf düşman olduklarını unutup sürülere coşkuyla ateş ettiler ve doyasıya ördek öldürdüler. Bu masum hasım, onları ilk defa bir araya getirdi. Buradan Afrika'ya giden on binlerce yıllık göç yolu kim bilir belki bir daha hiç onarılmayacak kadar bozuldu. Biraz daha doğudan veya batıdan geçseler kurtulacaklar, bu göç yolu kırılmayacak, kimbilir kaç yıllar boyunca sürüp gidecekti...”

Uzun yaz günleri güneş bir türlü batmak bilmiyor, savaşın üzerine takılıp kalıyordu. Akşamla birlikte toplar susuyor, ateş yavaşlıyor, sonra bütünüyle kesiliyordu. Günün en keyifli anıydı bu. Bu sırada cepheyi bir sessizlik ve hüznün en derini sarardı. Siperin içine yavaşça uzanılır, sigaralar yakılırdı. Bu, karşı sipere laf atma zamanıydı.

(...) Sakin zamanlarda yeraltı sığınaklarında partiler düzenledik. Bütün gece boyunca kâğıt oynanırdı. Konserler verirdik, Türkler de dinleme yerlerinden dinlerdi. En sonunda bir boru öttürürler ve iyi geceler dercesine bir bomba gelirdi... (William Tope) (16, s. 90)

11. Tümen’de, subay ve yedeksubayların neredeyse tümü, Harbiye’den, İstanbul’daki yüksekokullardan, öğretmen okullarından gelmişti. Onların özenle yazılmış mektupları ayrıntılar içeriyordu. Cephedeki askerlerin yaşamları ise kısa zamanda bir düzen kazandı. İlk günlerin, “bu savaş haftaya varmaz biter” ümitleri zamanla silindi; köylerinde, kasabalarında mesleklerini uyguladıkları bir sadelik içinde işlerini yapmaya başladılar, çaresiz buna alıştılar. Savaş dışında, o koşullar için bir hayli karmaşık ve özel uğraşlar edinenler de vardı.

(...) Yüzbaşı ile fotoğrafları kâğıda çıkarmaya başladık. Cam bozuk imiş, pipolu resmim bozuk. Birinci tabur cephesine gidecek orada sabahleyin kaputla çıkardığım resmi kâğıda koyduk. Bu güzel. Fakat ben fena çıkmışım... Topçular yine şakalaşmaya başladı. Daha fotoğraf çıkarırken başlamışlardı. Hamdolsun obüs yok. Şarapnellerin tapaları geçmekte... 20 dakika devam eden ateş kesildi. Şimdi bomba ve makineli tüfekler faaliyette... (*Mehmed Fasih*) (46, s. 78)

Türk askerleri siperlerinin tehdit altında, tehlikede olduğunun, bunu kaybetmemeleri gerektiğinin bilincindeydiler. Fakat bu tehlikenin yirmi günlük yürüyüş ve üç günlük tren yolu uzaklığındaki köylerine kadar uzanma olasılığı pek akıllarına gelmiyordu. Bu savaş neydi? Zaman zaman kurmaylık taslayıp savaş hakkında fikir yürütseler de, onların ilgileri, akıl yürütme alanları, karşı siperlerin ötesine pek gitmiyordu. Bu alanı genişleten tek olgu, donanmanın susmak bilmeyen gümbürtüsüydü.

Katırların önünde veya yanında suya gidip gelirken bir tür uyumayı öğrenmişti. Siperlerde suyunu boşaltıp kuyuya dönerken dinlenmek için katır veya eşeklerden birine biner, kuyuya kadar uyurdu. Katırlar nasıl olsa yolu biliyorlardı. Cepheye su,

(Resim 18) İngiliz askeri Türk askerleri şaşırtmaya çalışıyor.

yiyecek ve cephane taşıyan katırların, atların veya eşeklerin oluşturduğu ulaştırma kolları, açık denizde gemilerden birine bağlı Müttefiklerin gözlem balonu tarafından tespit ediliyor ve top ateşine tutuluyordu. Bazen de karşı adaların birinden, Tenedos-Bozcaada'dan kalkan bir uçak üzerlerinde dolaşüyor ve pilot eliyle bir bomba fırlatıyordu. O zaman diğer katır sürücüleriyle birlikte sırtüstü yere yatıyorlar ve uçağa ateş ediyorlardı.

Uyuma alışkanlığı zamanla gelişti. Her durumda uyumayı öğrendi. Bir duvara dayanıp ayakta uyuyabilirdi. Bütün gece su çeken biri için bu gerekliydi. Su güğümü doluncaya kadar uyur, güğümden gelen suyun sesi incelip, tizleşip tok dolma sesine dönüşünce uyanır, güğümü yeniler, hemen gene uyurdu. Çocukluğunda Rum mahallesinde süt sattığı, annesiyle aralarında bir sırdı. Rumca'yı neredeyse anlamaya başlamıştı; salatalığa *angur-ya*, tenekeye *lamarina*, tornavidaya *kaçavida* demeye başlamıştı.

Annesi, süt paralarıyla alınmış beşibiryerdesini daha sonra ona bedelli askerlik yapabilmesi için bedel olarak önermiş, fakat bedel kalkınca bunun bir yararı olmamıştı. Ah annesi, annesi; onu nasıl özliyordu!

172

Bu aylarda İstanbul gazetelerinde Harp Basın Karargâhı'nın izniyle Türkleri öven Alman gazetecilerin ve İngiliz esirlerin mektupları yayınlanmaya başladı. Bu mektuplar daha çok kendilerine ne kadar iyi davranıldığını anlatanlar arasından seçilmiştir.

(...) Azizim Rosi. Benim burada olduğumu işittiğiniz zaman şüphe etmiyorum ki hayretler içinde kalacaksınız ve adresimden de anlayacağınız gibi, esir olduğumu ve bacaklarımdan yaralı olduğumu öğreneceksiniz. Bununla beraber iyileşiyorum ve Türkler bana çok iyi bakıyorlar. Burada böyle güzel bakım görünce hayretler içinde kaldım. Türkleri İngiltere'de iyi tanıtmıyorlar. Bu söylediklerimi hep doğru olarak kabul ediniz. Şu birkaç satırlık mektubumda selamette olduğumu anlayıp siz de birkaç satırlık olsun karşılıklıta bulununuz... Sizi seven kardeşiniz, *Frank...*^(*) (21)

(*) *İkdam*, 2 Eylül 1915.

Anafartalar ve Zığındere Cepheleeri
Ağustos 1915

11. Tümen’de askerler, zamanla savaşa başka bir gözle bakmaya başladılar; kimisi korku, kimisi telaş, kimisi de kabullenmişlikle. Yatarken veya hücumla kalkarken mırıldanılan bir dua çoğu kez tek sığınaktı. Tüfeğin ahşap kabzasını, yorgunluk ve açlıktan çökmüş göğüslerine dayayıp göz, gez, arpacık karşıya doğrulttuklarında her birinin tetiğe dokunuşları farklıydı.

Müttefik cephesindeki askerlerin de kimi telaşlı, kimi sakindi, kimisi tutkuyla, hırsla yapıyordu işini, kimi istekliydi, kimi de fazlaca ağır ve gönülsüz. Bazıları da gerçek hayatta başka bir işe yaramasalar da öldürme savaşında, usta ve becerikliydiler.

Her gün yüzlerce, bazen binlerce kişinin öldüğü bir cephe-
 de hayatta kalmak için bütün bir gün, bütün bir gece, bütün bir zaman harcanan çabanın bıktırıcı yorgunluğu, savaşın fiziksel yorgunluğunu aşıyor, bir süre sonra her ikisi de bezginliğe dönüşüyordu. Vurulan birinin siperden sessizce çekilip uzaklaştırılmasının törensel bir yanı yoktu. Ne gözyaşı, ne dualar ve ne de duacılar. Sivil hayatta aydınlar arasında sık sık sözü edilen ve Batı’nın zengin partilerinin moda temasını oluşturan “insan hayatının kutsallığı” burada unutulup gitmişti.

(...) Keskin nişancıların ateşiyle başımdan vuruldum. Yaramı saran arkadaşım sonra mayınla parçalandı. Her yer ölülerle doluydu, gömülmemiş. Bir siperde ateş basamağına uzanmış, karşı tarafı

gözlüyordum. Önümdeki sette toprağın altında kalmış, bacakları dışarıda üç Türk vardı. Karşını görebilmek için onların ayaklarını kenara itmeme gerekiyordu. Her yerdeydiler, kesinlikle her yerde. Ve ortalıkta sinekler uçuşuyordu... Aynı siperde bir İskoçyalı vardı, eteğiyle bir Royal Scots,^(*) vurulmuştu. Orada uzanıyor, ağzı ve gözleri açık, siperin içine bakıyordu. (*George Peak*) (16, s. 83)

Müttefik askerlerinin mektupları gerçekçiydi; savaşın acı yönlerini bütün çıplaklığıyla dile getiriyorlardı. Bu mektuplarda, savaşa veya doğaya ilişkin ayrıntılar dikkatle gözlenmiş ve bunlar mektuplara yansıtılmıştı. Bunlarda karşı tarafı üzmemek, rahatlatmak kaygısı da yoktu. Müttefik askerlerinin mektuplarında acılar paylaşmayı beklemekteydi. Bu mektuplar bilgi vermekteydi. Buna karşılık Türk askerlerinin mektuplarında savaşın içeriğine ait ayrıntılara rastlanmıyordu. Bunun nedeni bir ölçüde uygulanmakta olan sansürdü. Fakat daha sonra, esir kamplarından yazılan mektuplar dikkate alındığında, Türk askerlerinin mektuplarında çok belirgin bir üslup birliği göze çarpıyordu. Bu mektuplar sadeydi, ayrıntı içermiyor, acılara yer vermiyordu. Türk askerleri için acılar bireyseldi, kişinin kendisini ilgilendiriyordu.

Küçüklüklerinde annelerinin şımarık çocukları olan bu askerler, cepheye geldiklerinde olgunlaşmışlardı. Aileyi üzecek, onları meraklandıracak bir şey yazılmıyordu. Vatan sevgisi, özveri, özlem vardı bu mektuplarda:

(...) İslamiyet'in ve Osmanlılığın yaşaması için savaş meydanlarında şehit olduğumu iştirsen bu küçük defter eline geçecektir... Memleketin için ölmekten korkma ve düşmandan kaçarsan, senin

(*) İskoçya birliğinden bir asker.

başında dolaşan ruhum sana lanet eder. Ben de kardeşlik hakkımı helal etmem...^(*)

İki tarafın ileri hatlardaki gözetleme askerleri karşı taraftaki en küçük bir hareketi bile hemen geriye, topçu bataryalarına bildiriyorlardı. Kazılan bir siperin topraklarını dışarıya atan bir kürek, kendini gösteren bir şaşkının haberi, telefonla geriye iletilecek ve birkaç dakika içinde oraya birkaç top mermisi gönderilecekti. Cephanesi bol olan Müttefikler, bu konuda daha şanslıydılar. Onlar için hedefin büyüklüğü-küçüklüğü önemli değildi.

Cephede korkunun her çeşidini görmek mümkündü. Korku sağlıklı bir kafa için normal bir savunma içgüdüsüydü; psikolojik nedenlerle bastırıldığı anlar vardı. Bunlar gözüpeklik, kahramanlık anlarıydı. Zamanla gereksiz ataklıklar bir kenara bırakıldı; yaşamanın bedeli dirhemle ölçülemeyecek kadar ağırdı. Bir anlık duraksamanın, kararsızlığın yaşama mal olduğu bu ortam, yaşama acımasız, her an uyanık olmayı gerektiren başka bir boyut getirmişti. Yaşamın pek çok katmanı sevinçler, mutluluklar, paylaşma, gülebilme, ağaçların, çiçeklerin büyümesini doya doya seyretme, güneşin doğuşunun, batışının renklerinin farkına varma; bunların hepsi yalın bir korunma, ayakta kalabilme içgüdüsüne indirgenmişti.

Dışa, yüze vuran, gerçek göstergesi miydi korkunun? Belki gözlere, derinliğine yansıyan kesimi bir ölçüt olabilirdi. Belki de en çok korkanlar, bunu hiç göstermeyenlerdi. Savaşın başında, korkunun gerisinde, çocuklukta duyulan korku gibi, bilinmeyenler vardı; bilinmeyen kimseler, bilinmeyen silahlar, bilinmeyen topraklar. İki taraf birbirini tanıyınca bilinmeyenler giderek azaldı. Her iki taraf, karşısındakinin gücünü, silahının türünü

(*) *İkdam*, 11 Eylül 1915.

bilmekteydi. Mermileri daha havadayken sesinden tanımayı öğrendiler; siperden başlarını çıkardıkları anda yaşama şanslarını kaybedeceklerini de biliyorlardı. Bu bilinenden korkmaydı. Bu korkunun temelinde denenmişlik yatmaktaydı ve şansa yer vermediği de biliniyordu.

(...) Korku... Bazen korkmaktan korkuyordum. Korkmadığını söyleyen biri çıkarsa ona gülerim. Korkuyu yendiğini söyleyen yalan söylüyordur. Korkudan ödüm patlıyordu. Conkbayırı'nda ve savaşın başka evrelerinde öylesine korkmuştum ki hareketsiz donup kalmıştım. Fakat şanslıymışım, dönebildim. Gariptir, eve dönemeyeceğimi hiç düşünmedim. Kahire'de falıma bakan falcının söylediği doğru çıktı... yaralandım, fakat döndüm... (*Vic Nicholson*) (44, s. 95)

Anafartalar Cephesi
Ekim 1915

İsimdaşı İngiliz 11. Tümen'i 6 Ağustos'ta Anafartalar koyuna çıkmadan kısa bir süre önce, yorgun 11. Tümen, Asya grubuna alınmış, daha önce de bulundukları Beşiğe mevzilerine yerleşmişti. Burada kısa bir süre savaşı uzaktan izlediler. Savaş, görüntüsü ve sesiyle yanlarında, tehlikesiyle onlardan uzaktı. Anafartalar cephesinde savaşın yoğunlaşması üzerine, parça parça tekrar cepheye döndüler.

Ağustosta büyük ümitlerle başlayan İngiliz kuşatma harekâtı başarısızlığa uğradıktan sonra Çanakkale cephesinde savaş, hücumlara ve toplu kıyımlara dayalı olmaktan çıkıp keskin nişancıların ustalıklarına terk edildi.

Ortasında bir deliği olan, çelik bir levha vardı. Bu çelik levhanın arkasına gizlenerek, ortasındaki deliği örten kapağı açıp, ateş edip hemen tekrar kapağı kapatırdık. Kuşkusuz Türkler bunu hemen öğrendiler. Tam deliğe gelecek şekilde bir tüfek yerleştirmişler. Bir arkadaşım bana karısının ve çocuklarının resmini gösteriyordu. Kalktı, şunlara bir şey gönderelim, dedi, silahını aldı, deliğe yerleştirdi ve ateş etti. Silahını delikten çekeceği sırada başına bir mermi geldi. Adı Mitchell olan yanımızdaki, daha deneyimli ve yaşlı bir arkadaş, bunu yapana gününü göstereceğim, diyerek silahı kaptı, deliği açtı ve daha silahını yerleştirmeden deliği açar açmaz aynı şey onun başına geldi. Onları siperin arkasına gömdük, siperin

arkasını kazdık, ikisini bir arada gömdük. Gömecek başka bir yer yoktu. (*George Peake*) (16, s. 80)

Bazı yerlerde iki taraf siperleri arasındaki bölge 15-20 metreye iniyordu. İki taraf da yeraltından tünel açarak dinamitle siperleri uçurmaya çalışıyordu. Bu hususta ilk girişim Arıburnu'nda Türkler tarafından yapıldı, sonra karşılıklı devam etti.

(...) Bu sırada hafif bir patlama ve tünelin ağzında bir kalasın yere düşmesini andıran bir ses duydum. Daha ne olduğunu anlamadan bu tekrarlandı ve arkasından tünelin ağzında bir patlamayla bir parlama oldu. Bu, duvardaki kandilleri söndürdü. Başımı duvara çarptım ve basınç beni yere çarptı. Tünel dumanla dolmuştu ve biz karanlıkta, girişten elli metre uzakta yerin altındaydık. Her beş metrede bir hava deliği vardı, fakat dışarıya ışık sızdırarak ve gürültümüzü duyurarak yerimizi belli etmemesi için geceleri bu delikleri tıkıyorduk. Türkler karanlıkta arazide sürünerek dolaşmakta çok usta idiler. Yakında, gizli olması gereken tünelimizin yerini öğreneceklerdi. Patlama bu deliklerdeki tıkaçları fırlatmıştı ve buradan dumanlar çıkıyordu. Koşup bunları tekrar kapatmaya çalıştım... Çıktığımda, Tanrım, bir top mermisi siperin ağzında duran bir askerin tam başına düştü ve onu parçaladı. Böyle bir şeyi bir daha asla görmek istemem... Adamlarım tünelin içine girmek istemediler. Onları inandırdım, işi bıraktığımızda toz toprak içindeydik. Bütün gün uyudum ve gece yüzmeye gittim... (*Cyril Lawrence*) (19, s. 26)

(...) Keşif koluna giderken takımlardan üç er, bir onbaşı alıyorduk. Anafarta'da İsmail Tepe istihkâmlarında zifiri bir geceydi, karanlık. Sıçan yolunun içinden gâvur çıkıverdi. Beni süngüleyecekti, tüfeğini düşürdüm. Gâvurun arkadaşları ateş açtılar. Orada yara-

landım kurşunla. Kolumu delmedi kurşun, cızz etti, yaktı geçiverdi... Yağmur çiseliyordu zifiri karanlıkta... (Şerif Ali Aslan) (7)

Müttefik askerler kendi cephelerinde ve cephenin başka yerlerinde, örneğin Anzak cephesinde olup bitenleri kendilerine dağıtılan bir gazeteden öğreniyorlardı. Tek sayfa olarak basılan ve askerlere dağıtılan *Peninsula Press*, savaşı kendi askerlerini bile şaşırtan bir zaferler dizisi gibi sunmakta, tek yönlü bir bakış açısından vermeyi sürdürmekteydi. Durum Türkler tarafında da farklı değildi. Savaşın her evresini veren İstanbul gazetelerine yansıyan yalnız başarı haberleriydi.

179

(...) Anafartalar'da 9 Ekim günü sol cenahımıza ateş açan düşman bataryaları, mukabil topçu ateşlerimizle iskat edilmiştir. Arıburnu'nda düşmanın kazmakta olduğu bir lağım, tarafımızdan muvaffakiyetle patlatılan lağımın tesiriyle iptal edilmiştir. (56)

Marmara'ya giren Müttefik denizaltı gemileri, Türklerin deniz ulaşımını büyük ölçüde aksatıyordu. İngiliz kaynaklarına göre, çeşitli zamanlarda 13 denizaltı gemisi Marmara'ya girmiş, bunlardan sekizi Boğaz'dan geçerken, dönerken veya görev yaparken kaybedilmişti; bir Müttefik denizaltı gemisi de Türkler tarafından sağlam olarak ele geçirilmişti.

(...) Denizaltı Akbaş altında takılmış ağlara. Bigalı çayının ağzına yakın, takılmış denizaltı... Ağlar dalgalanıyor... Gittik... Celal Kapitan ve Alman torpil subayı yüzbaşı. İskandil ettiler denizaltını kaç kulaç derinde diye... Ölçtüler, ona göre hesabını yaptılar. Kaç kulaç aşağıda patlamak üzere dinamit indirdik aşağıya. Dinamiti ateşlediler. Biz kaçtık oradan. Deniz kabardı, 5-10 dakika sonra kaportadan çıkmaya başladılar askerler. 27 kişi çıktı... (Ali Yalçın) (7)

Kasım ayının başından sonra havalar serinledi. Yazın sert rüzgârları kesildi. Yanmadan, yıkılmadan, top mermilerine hedef olmadan ayakta kalmış birkaç ağacın yaprakları sararmaya başladı. Önce sivrisinekler, sonra karasinekler cepheyi terk etti. Güneş gene İmroz adası üzerinden dağları ve denizi turuncuya boyayarak batıyordu.

(...) Dün akşamdan da uykusuzum. Uykum geldi. Aynı zamanda biraz da mahzunum. Şarkı söylemeye başladım. “Merdinden tıklar mıkır inerken...” Bu şarkıyı pek ziyade seviyorum. Fakat Leman’ı da... Ekser yerlerde gökyüzü görünmüyor. Bazı yerlerini ıslayan, ölü gözü gibi kandiller aydınlatmakta... Arkam fevkalade kaşınıyor. Tekmil soyunup bitlendim... Fotoğraf makinesini siperlerin dibine kurduk ve bitlenme vaziyetinde çırpıplak soyunarak bir fotoğraf aldıldım... Ah! Bu askerlik hayatı hem acı hem de tatlıdır... Acemileri tevzii ederken garip bir vaka oldu. İki kardeş aynı mangaya düşmek istiyorlar. Sanki birbirlerine şu korkunç zamanlarda bile ellerini uzatmak istiyorlar... (*Mehmed Fasih*) (46, s. 96)

Müttefik çıkarması altı ayını doldurmuştu. Sahilden ancak bir saatlik yürüyüş mesafesi kadar ilerleyebilmişlerdi. Karşılıklı hücumlar durmuş, fakat karşılıklı top atışları ve tüfeklerin taktıkları sürüyordu. Askerler savaşın biteceği konusundaki inançlarını yitirdiler. Kış gelmekteydi. Yeraltı siper şehirleri soğuğa hazırlanmaya, daha kalıcı bir düzen için donatılmaya başlandı.

Zamanla siperler birer mühendislik eserine dönüştü. İşten anlayan istihkâm subaylarının gözetiminde yapılan iki metre genişliğinde ve en az iki buçuk metre yüksekliğindeki siperlerin üzeri çoğu yerde oluklu sac levhalarla kapatılıyordu. Sahile paralel olan kat kat savunma siperleri, bağlantı siperleriyle sahildeki

ikmal noktalarına bağlanmıştı. Ana bağlantı siperlerinden birinde katırlarla çekilen bir dekovil hattı vardı. Seddülbahir’de arazi düz olduğu için siperler de birbirine paralel uzayıp gidiyordu. Arıburnu-Anafartalar’ın engebeli arazisi siperlerin mimarisini de etkilemişti. Bunlar topografyanın kıvrımlarına uygun, karşı siperleri en rahat görecektik, ancak oradan görülemeyecek bir konumda biçimlendiler.

Geceleri sahilden bir mil uzakta demirlemiş, ışıklar içindeki hastane gemisini görürdük. Hafif bir yarayla, içinde olmayı özledik... yemek pişirmek kolay değildi. Her şeyden önce bunun için yakacak odun yoktu. Yakacak ne bulursak, sandık kırıntıları, siperlerin takviyesinden artan parçalar, her şeyi topluyorduk. Parçalanmış ve sahile vurmuş bir tekne, ganimet gibi kapışılıyordu. (*Bert Wishart*) (47, s. 56)

Hastane gemisi ışıklar içinde aylarca orada kaldı, askerler günlük hayatın yıkanma, bir yatakta yatma gibi basit konforunu özlemeye devam ettiler.

Anafartalar - Arıburnu - Seddülbahir
Cepheleri, Kasım 1915

Kireçtepe yamaçlarındaki siperinden, suları kurumuş olan Suvla gölünün tuzları üzerinde, karınca gibi tek kol ilerleyen Müttefik askerlerinin belirli izleri izlediklerini gördü. Kendi tümenlerini de gerilere bağlayan ne çok iz vardı cephede. Her yer iz, yol olmuştu. Herkes kendi yolundan değil bir diğerrinin izinden gidiyordu. Kağrı ve katır kollarının gide gele yaptığı derin çukurlu yollar, siperlere giden binlerce yol, menzil yolu, nöbet yerlerine uzanan iz yollar, yürünen, sürünölerek geçilen yollar, hepsi bir sona uzanıyordu. Köyündeki yolları düşündü, toprak yollar, tarlaların arasında, çukurda kalmış, iki yanını çalıların, böğürtlenlerin sardığı daracık yollar, tepeleri sıra sıra saran keçi yolları, şehirde gördüğü taş döşeli geniş yollar, insanların birbirine çarptığı kalabalık, geniş yollar, dar yollar. Kavak ağaçlarının perdelediğı, tarlalar arasında döne döne giden yollar, güneşli, gölgeli, tek başına geçtiğı, yalnız kaldığı karanlık yollar, savaşın başında gittikleri Ezine'yi konakladıkları sahile bağlayan, iki tarafı zeytin ve incir ağacı dizili, ine çıka giden eğri büğrü yol, nereye gittiğı belli olmayan daha pek çok yol...

Bütün bu yollar sonbahar yağmurlarıyla önce gevşek bir bataklıkla, sonra da bir çamur seline dönüştü. 26 Kasım'da yağın şiddetli yağmur her iki tarafın siperlerinde yaşamı felce uğrattı. O mevsim için alışılmış olandan da güçlü bir rüzgârla ve tek tük düşen iri damlalarla başlayan yağmur kısa zamanda bir sağanak halini aldı.

(...) En sonunda bize, vurulmaktan ve top güllerinden daha kötü bir cehennem bağışlandı. Daha önce hiç görmediğim ve görmek de istemeyeceğim bir fırtına çıktı. Yıldırımlar ve şimşekler iki saat sürdü ve tufanı anımsatan bir yağmur başladı. Yağmur gökten sel gibi boşalıyor ve önüne gelen her şeyi sürükleyip götürüyordu. (Thomas Watson) (10, s. 378)

(...) Yağmur suyu bir nehir gibi akmaya başladı, törenler için kullandığımız alanı ikiye böldü, açtığı bu dere yatağına bir cadde dolusu ev sığabilirdi. Siperlerin içine bir buçuk metreden fazla su doldu. Türkler de, biz de siperlerimizin kenarına tırmandık. Bir hafta boyunca siperlere girilemedi. Kurutma olanağımız olmadığından ıslak elbiselerle yatmaktan başka çaremiz yoktu... (Frederick Griffiths) (10, s. 379)

Öğleye doğru deniz kabarmaya başladı. Anafartalar ve Seddülbahir'deki iskelelerde yükleme ve boşaltma işleri durduruldu. Batıdan gelen simsiyah bulutlarla hava karardı, geceye dönüştü. Arka arkaya çakan şimşekleri, Türk siperlerini dövmekte olan donanmanın gürültüsünü bastıran gök gürlemeleri izliyordu. Yarlar-dan önce küçük dereler, arkasından seller akmaya başladı. Rüzgâr çadırları söküp atıyor, açıktaki askerler başlarına geçirebildikleri bir şeyle iki büklüm oradan oraya koşuyor, sığınacak bir yer arıyor-lardı. Siperlerin içine dolan sel suları, kayan topraklar her iki taraf askerleri arasında tam bir panik yarattı. Sığınacak bir yer yoktu.

(...) Bir gün çok yağmur yağıyordu. O gecede keşif kolu sırası bana geldi. Çavuş, hadi bakalım, dedi. Toparlandık, 10 kişi kadar keşif koluna gittik. Gittiğimiz yer düşmanın terk ettiği siperlerden biri, içi su dolmuş. Bir de baktım bir cephane sandığı yüzüp duruyor. Ellerimle suyu atayım dedim. Elle su tükenir mi? Ellerim

donda... Kış günü... gece... kurşunlar da cıvıv cıvıv geçiyor tepeden. Eyvah... Yarabbim, vurulacağım bir de buralarda. Kâfir görüp de atmıyor. Kararlamadan kurşunluyor. Destur bismillah, dedim. Oturuverdim suyun içine. Tenime geçti mi, bir titrerim, diye düşündüm. Ne yapacağım başka; hiç titremedim... tenime su geçti mi geçmedi mi? Bilmiyorum. Geçmedi mi? Nedir, bilmem ki... Sabah olmuş. Çavuş ıslıkla bizi geriye çağırıyor... Aydınlanmadan geriye. Fışış... fışış, ıslık öttürüyor boyuna. Ulan, kalkayım, derim, nereden kalkacaksın. Suyun içinde bacaklarım tutulmuş. Hava aydınlanacak ve kalacağım burada... O zaman gâvurlar beni ne yaparlar... dedim, emekleyerek çıktım gittim. Bir de geldim, keşif kolundan gelenler toplanmışlar, yakmışlar baba bir ateş. Toplanmışlar etrafına ateşin. Ben de sokuldum yanlarına. Elbiseler üzerimizde kurunuyoruz. Döne döne. Soyunmadan elbiseler arkamızda kuruyor öylece... (*Hüseyn Sürek*) (7)

Yarımadanın killi toprağı askerlerin ayaklarından ayakkabılarını söküp alıyordu. Uzun süreden beri su yüzü görmeyen, yıkanmayan askerler, ancak gerçeküstü bir tabloda rastlanabilecek türden, çamurdan heykellere dönüştüler. Berbat bir çamur deryası içinde yaşamaya çalışıyorlardı.

Seddülbahir'in batı yakasındaki Zığındere vadisi kıyıya paralel uzanır. Kerevizdere gibi, iki cephe arasında ayrılcı bir sınır değildir. Türk siperlerinden çıkıp Müttefik siperlerine doğru uzanan, yazın kuruyan Zığındere, yağmurlarla birlikte dolmaya başladı. Türklerin ve Müttefiklerin vadiye kum torbalarıyla kurmuş oldukları barikatlar birer su setine, arkaları da birer küçük baraj gölüne dönüştü. Önce Türklerin tarafındaki set çöktü; su, önüne kattığı bir sürü yığıntıyla birlikte karşı sete yüklendi ve onu da parçaladı. Tonlarca su bir çağlayan gibi Müttefik siperlerinin üzerine aktı ve önüne kattığı her şeyi sürükleyip denize götürdü.

(...) Birdenbire, iki cepheyi ayıran vadiyi kesmek için kum torbalarından yapılmış baraj çöktü, sel suları önüne ne gelirse, malzeme, boğulmuş insanlar, sürüklemeye başladı. Vadinin bizim tarafımızda siperler öylesine dolmuştu ki, sular yardan aşağıya bir şelale gibi akıyordu. Türkler de, biz de siperlerin dışına çıktık. İçine girecek siper kalmamıştı, hepsi ağzına kadar suyla doluydu. Tufan gibi yağıyordu. Türkler orada duruyorlar, biz de ateş etmek için bir çaba göstermiyorduk. Yarımızın silahları siperlerin içinde sular altında kalmıştı. Türkler isteseler yanımıza kadar gelebilirlerdi, bizim olduğumuz yerde savunma diye bir şey kalmamıştı. Dizanteri olan arkadaşlarımız yere düştüler ve haberleşme siperlerinin içinde boğulup gittiler. Ayakta olanlar onların üzerinde dolaşıyorlardı. Pek çok kişinin boğulmuş olduğunu fırtına dindikten sonra anlayabildik... (Joe Murray) (10, s. 379)

Çoğu yazlık giysileri içinde olan askerler çavuşların uyarılarına aldırmandan yer yer cepheyi boşaltıp yağmurdan korunacak bir sığınak bulma telaşına düştüler. Diğerleri siperin dışına, kenarına çıkıp şaşkın şaşkın oturdular. Yağmurun ve daha uzun süre olmayacak bir şeyin; savaşın durmasını beklemeye başladılar. Akşam saat sekize doğru yağmur önce yavaşladı sonra dindi. Bulutlar göğü terk etti, yıldızlar çıktı.

27 Kasım'daki, bu tufanı anımsatan yağmurdan sonra, 11. Tümen ve karşısındaki İngiliz 11. Tümeni Anafartalar'da ilk karı birlikte karşıladılar. Kar yağışı alışılmışın dışında, rüzgârsız ve güneşli bir sabahın öğleden sonrasında başladı. Önce tek tek, sonra kümeler halinde gökyüzünün derinliklerinden kopup gelen kar taneleri yere indikçe büyüyor, sessizce siperleri örtüyor, iki taraf arasına yavaşça inen bir perde gibi onları bölüyor, ayırıyordu. Siperler, savaşın ve sonra gecenin karanlığıyla kuşatılmış beyaz ve aydınlık bir mekân oldu. Her gün yaşadıklarından ne

(Resim 19) Cephede kar (Bir Anzak askerinin suluboya resmi)

kadar farklıydı o gün, ne kadar güzeldi sakinlik: Barışçı bir hakemdi kar...

Müttefik askerlerin bir bölümü, Anzaklar, Hintliler, Senegalliler için mevsimin ilk karı, yaşamlarındaki ilk kardı. Başlarını göğediktiler, bu inanılmaz olaydan gözlerini ayıramadılar. Yavaş yavaş aşağıya inen kar tanelerinin bir süre sonra durduğu, kendilerinin göğeyükselmeye başladığı duygusuna kapıldılar. Duran bir trende, yandaki vagonların hareketiyle gidiyor duygusuna kapılmak gibi. Uzun süre, kimse bu sessizliği bozmaya cesaret edemedi. Silahlar sustu, siperler sakinleşti; karın alışılmadık sessizliğini dinlediler. Artık içlerinden savaşmak gelmiyordu.

Kar sınırları kaldırdı. Bütün sınırları; cepheyi bölenleri ve doğanın çizdiklerini. Mesafeler kayboldu. Gökyüzünün beyazı yerinkiyile birleşti. Silahlar sustu. Uzayıp giden beyazlığın içinde

belirgin olan tek şey donmuş ağaç dallarının ve otların uçlarında ayışığında parlayan buz taneleri idi. Bunlar savaş alanını bir peri masalına çevirdi. Gece kar dindi, hava açtı, sert kuzey rüzgârıyla birlikte bıçak gibi bir ayaz çıktı. Her iki tarafın askerleri siperlerin yan duvarlarına oyulmuş çukurlarına büzüldüler. Soğuktan uyu-mak mümkün değildi. Nöbetçiler donmamak için dışarıya çıktılar; karın ışığında, donmuş karın üzerinde zıplamaya başladılar. Siperler boyunca, kırılan ve ezilen buzun ürkütücü tok sesi yayıldı; açıkta sigaralarını yaktılar, donmuş parmakların tetiği çekecek gücü ve zaten kimsenin buna isteği yoktu.

(...) Arkadaşım onbaşı Dean ile birlikte, siperin kenarına boş bir bisküvit tenekesini dayayıp oturduk. Başımıza bir battaniye ve muşamba çekerek, su bileklerimize gelinceye kadar bütün gece birbirimize sarıldık. Gidecek bir yer yoktu, sabaha kadar öyle kaldık. Biraz kımıldadığımızda donmuş olan battaniye ve muşambayı oluklu sac gibi kaldırıyorduk. Ayaklarımız dondu, onları zor kımıldatıyorduk. Etrafımızda inleyen ve ağlayan arkadaşlarımız vardı. Ateş basamağındaki nöbetçiler dondular, dokununca yere yuvarlanıyorlardı. Benim de ellerim ve ayaklarım dondu. Bazılarının durumları o kadar kötüydü ki, onlara hemen kumsala inmeleri söylendi. Ancak orada tedavi edilebilirlerdi. Fakat gidecek ne yol ne de onları götürecek bir araç vardı. Elleri ve dizleri üzerinde emekleyen askerler gördüm. Adamlar bebekler gibi ağlıyorlardı, hatta Deniz Kuvvetleri'nin bir çavuşu bile... (*Harold Boughton*) (10, s. 380)

(...) Sabah ışığında dağın buz kaplı tepesi pırıl pırıl parlıyordu. Yürünemiyor, sadece kayılıyordu. Bacağı-kolu kırılanlara gıptayla bakılıyordu. Bunların İmroz, Limni, Malta, hatta İngiltere'ye gidecekleri biliniyordu. Kaputlar donmuş, tahta gibi olmuştu; bunlar

bükülmüyorlardı bile. Arkadaşlarımızın bazıları battaniyelerini kurutmak için çalıkların üzerine serdiler, bir saat içinde bunlar donup kontraplak levha gibi oldu... (*Ernest Lye*) (10, s. 381)

188

Soğuk, gecenin ayazı, savaşı bir süre de olsa unutturdu. Ateş yakmak için siperden çıkanlara ateş edilmiyordu. Yaşamayı başaranlar, bütün gece yürüyen ve hareket edenlerdi. Dizanteriden ayakta zor duranları, selden sonra dondurucu soğuk da sürükleyip götürdü.

(...) Öncekinden daha kötü koşullardaydık. Su arabaları donduğu için mevcut su yalnız sağlık hizmetleri için kullanılabiliyordu. Durumumuzu düzelterek gücümüz kalmamıştı, tam bir sefalet içindeydik. Bir süre sonra hiçbir şey umurumuzda değildi. Ellerimiz, yüzümüz soğuktan yandı, karardı ve şişti. Bütün vücudumuzu tekrar bitler sardı. Paltolarımız üzerlerini kaplayan çamurla birlikte dondu, kaskatı kesildi... (*Harold Thomas*) (10, s. 381)

Soğuklar 30 Kasım'da kırıldı.

Üç gündür bir buz kalıbı içindeki gömleğimi siperde bir taşın üzerine yaydım. İnanılmaz bir şey, bitler hâlâ canlıydı, gömleğimin üzerinde dolaşıyorlardı. Üç günden beri içinde bulundukları buzda ölmemişlerdi. (*Joe Murray*) (10, s. 381)

Müttefik cephesinde sahildeki iskeleleri bombalayan Türk topçusunun ateşi hafiflemişti. Mermi sıkıntısı nedeniyle Seddülbahir'deki boşaltma iskelelerine düşen mermi sayısı günde beş-altıya inmişti. Bu, oradaki askerlerin biraz rahatlayıp nefes almalarına olanak sağladı. Fakat önünden geçtikleri mezarlıkların günden güne büyüdüğünü görüyorlardı. Anzak cephesindeki çekilme

belirtileri, uygarlığa dönüş umudunun sevinci, sıradan bir asker için bir hiç uğruna geçmiş yedi ayın üzüntüsüyle çelişiyordu. Bık-kın askerler, üşüyerek, çamurlar içinde ayaklarını sürükleyerek kendilerinden istenenleri isteksizce yapmaya devam ettiler.

Çanakkale'deki başarısızlıklar üzerine Hamilton görevden alınarak yerine Charles Monro atandı. Boşaltma sonrası, özellikle Avustralya basını ve onun yönlendirdiği kamuoyu, başarısızlığın nedenini İngiliz Genelkurmayı ve Hamilton'un yetersizliğinde görmüştür.

Savaş alanından uzakta önce gemide, sonra İmroz'daki karargâhında kalması onu yürütülmekte olan çarpışmaların dışına düşürmüş, bu olgu aşırı iyimser biçimde Londra'ya gönderdiği raporlara yansımıştır. Yürekli, yakışıklı ve uluslararası bir üne sahip olmasına karşın Hamilton, yeteneklerini aşan bu görev için zayıf bir komutandı. (43, s. 12)

Hamilton, çıkarma tamamlandıktan sonra da gemide kalmayı ve savaşı oradan yürütmeyi sürdürdü; birliklerin araziye dağılmasında etkin bir rol üstlenemedi. Çıkarmada gösterdiği başarıyı daha sonra gösteremedi; kritik durumlarda yedeklerini kullanamadı. Savaşın gidişini yakından gözlemek için karaya da çıkmıyordu; bu nedenle savaşın geleceğini göremedi. (*Michael D. Krause*) (53, s. 49)

Monro daha Londra'dan ayrılırken Çanakkale'nin boşaltılması düşüncesindeydi. Raporunda, Çanakkale cephesinin boşaltılmasının İslam dünyası üzerindeki olumsuz etkisinin, denize

dökölmekten daha az olacağını belirtmişti. Monro boşaltma sırasında yüzde 30-40 kayıp olabileceğini düşünüyordu. Fakat hükümette bu konuda kuşkular vardı. Bu arada fırtınalar yarımada sahillerinde yıkıma neden oluyor, kıyıya bir kayık bile yanaşamıyordu. Hastalık da artmakta, günde sekiz yüze varan sayıda asker hastalık nedeniyle cepheden alınmaktaydı.

...Hastalıkların neden olduğu kayıplar savaşınkine yakındı. Ben bu konuda şanslıydım! İnsan hayatında bir defa olacak as dörtlüyü yakaladım; önce sarılık oldum, sonra dizanteriye yakalandım, sonra kurdeşen oldum ve sonra bitlendim. Eğer bitlenmedim diyen birine rastlarsanız, sen Gelibolu'ya hiç uğramamışsın diyebilirsiniz. Kalkıp doktora gittim, doktor oraya beş dakika önce gelmiş! Bana bitkin gözlerle baktı, bitlerimi gördü, bunlardan sende çok var mı, dedi. Tanrı aşkına, burada sen de benim kadar kalırsan senin de bu kadar bitin olacak, dedim... (*Frank Parker*) (16, s. 82)

(...) Siperlerde yerde uyuyorduk, yatak yoktu. Yemekler fena değildi. Her bölük için bir kazan kaynardı. Almanlar çorba gönderiyorlardı. Bunu pişiriyorduk. Kazanın etrafında toplanıyor ve içiyorduk. Ekmek de iyiydi. İlk gittiğimizde her şey boldu, üzüm, hurma... fakat zamanla hepsi kayboldu... (*Memiş Koca*) (16, s. 83)

(...) Yiyecekler siperlere ancak gece geç vakit getirilebiliyordu. Gündüzleri hareket edemezdik, hareket eden her şeyi görürlerdi. Geceleri de projektörlerle bütün tepeleri gündüz gibi aydınlatırlardı... Yiyecek azdı, ben hastalandım, halsizdim ve terliyordum. Kirli suları içmiş olmalıyım. Sonra beni hastaneye gönderdiler, orada iki ay kaldıktan sonra siperlere geri döndüm... (*Memiş Bayraktar*) (16, s. 83)

Monro, 30 Ekim'de Gelibolu yarımadasına gelmiş, Seddülbahir, Anzak ve Anafartalar cephelerini dolaşmıştı. Gördükleri ürkütücüydü: kırık dökük iskeleler, amaçsız dolaşan iskeleti çıkmış askerler, yamaçlara oyulmuş derme çatma sığınaklar. Boşaltma kararını vermiş olmakla birlikte, cephedeki komutanlara, yanıtının "hayır" olacağını bildiği ve gerçekten de olumsuz yanıt aldığı iki soru sordu:

— *Birliklerimiz bir hücumla Türk mevzilerini ele geçirebilirler mi?*

— *Sırbistan yolu açıldığına göre, Almanya'dan gelecek ağır top-
larla güçlenmiş Türkler karşısında kışın mevzilerimizi koruyabilir
misiniz?*

Boşaltma önerisine karşı bir seçenek olarak donanmayla Boğaz'ın tekrar zorlanması düşüncesi gündeme geldi. Bu düşünce, başta Churchill olmak üzere Londra'da büyük destek buldu. Fakat Monro ve onu destekleyen Kitchener'in ısrarıyla İngiliz hükümeti Arıburnu ve Anafartalar cephelerinin boşaltılmasına karar verdi. Bu nedenle, Churchill, Gelibolu cephesini gördükten sonra boşaltma kararını veren Kitchener için, *Geldi, gördü, teslim oldu*, diyecekti.

Boşaltmayı Anzak cephesi komutanı General Birdwood yürütecekti. Kendisi bunu üzüntüyle yapıyordu. Hamilton'a, *Burada kalmayı en çok isteyen ben, boşaltmayı yönetmek zorundayım*, demişti. (40, s. 183)

(...) Tanrım bu doğru, büyük bir patırtı olacak. Bize söylenmedi fakat satır aralarından anlıyoruz. Birlik akşam şu saatte sahilde olacak diye emirler geliyor. Bunlar aşağıya iniyorlar. Bugün onlardan bazılarının postalarını götürdüm, fakat orada değillerdi, gitmişlerdi, geceleyn yok olmuşlardı... (Cyril Lawrence) (19, s. 127)

Anzak cephesi sessizce boşaltılmaya başladı. Seddülbahir bir süre daha tutulacaktı.

Boşaltma emri geldiği gün bizim için üzücü bir gündü. Birinci tümenin şerefli ve saygıdeğer askerleri tek başlarına ıssız Anzak mezarlarında yatıyorlardı... Bazıları emri duyduklarında hıçkırıklarla ağladılar. Ben ümitsizliğe kapıldım. (A. L. Smith) (14, s. 110)

193

Türkler bizi yendiler, bu gece... Anzak'ta son gece... burayı böyle terk etmek üzücü... buna dayanamıyorum, dinlenmeye ihtiyacım var. Eğer, Avustralyalılar bu işi başaramadılar denirse kahrolurum. Onlar gereken her şeyi yaptılar... hatta gereğinden fazlasını... Buna inanıyoruz. Fakat şansımız yoktu. (L. Moody) (14, s. 111)

Sanıyorum herkes boşaltma kararından memnun. Bulduğumuz siperlerden, Quinn's Post'tan^(*) sahile doğru inmeye başladığımızda ilk defa sırtımızı Türklere döndüğümüzü hissettim. İçimden koşmak geldi. Bu dönüşü sanıyorum beklenenden daha kısa sürede yaptık... Korkarım orada gömülü arkadaşları düşünmüyorduk. Bu iş böyleydi, vurulmuşlardı, onları düşünecek zamanımız olduğunu sanmıyorum. (Basil Holmes) (16, s. 125)

Arıburnu-Anafartalar cephesinin boşaltılmasına karar verildiği zaman her iki cephedeki Müttefik kuvvetleri 134 bin insan, 14.500 hayvan ve 393 toptan ibaretti. Gizlilik çok önemliydi, fakat bu haber basına sızdı. Türk yetkililer basın haberlerine önem vermediler. Buna her iki taraf basınının olaya yansız bakmama-ları ve güvenilir olmamaları neden olmuştur. Boşaltma işine 12 Aralık'tan itibaren başlandı. Geceleri karanlıkta küçük tekneler

(*) Arıburnu sırtlarında bir yer.

sahile yanaşıyor, sonra askerler sessizce siperlerden çıkıyor, sahile inip kendilerini bekleyen teknelere biniyorlardı. Sabah aydınlık başlayınca kadar askerler, hayvanlar ve malzeme, açıkta bekleyen gemilere taşınıyordu. Önce hastalar, yaralılar, savaş esirleri taşındı. Sabahleyin sanki her şey eskisi gibiymişçesine, gemilerden malzeme indiriliyor, boş sandıklar siperlere gönderiliyordu. Bir hafta içinde gizlice ve Türklere fark ettirmeden 40 bin kişi ve bunların malzemelerinin büyük bir kısmı çekildi. Havalarda onlara yardımcı oluyor, o mevsim için beklenenden iyi gidiyordu.

Anafartalar ve Arıburnu cephelelerinden, sondan bir önceki gece, 19 Aralık 1915 Cumartesi gecesi, 20 bin kişi daha çekilecek, kalan son 20 bin kişi cephede, birinci hatta siperleri sonuna kadar savunacaktı. Son gece, çekilmelerini güvenceye alacak bir önlem olarak aralarındaki arazi mayınlandı, ön siperlere basit bir düzeneikle otomatik olarak ateşlenen tüfekler kondu.

(...) Siperlere gidip tüfekleri yeniden doldurduk. Her istihkâm eri belli bir miktar tüfekten sorumluydu. Tüfekleri kum torbalarıyla destekledik, tetiğe de kum dolu kutular astık, tenekelerden akan kum kutuya dolunca, yeterince ağırlık olunca tetik kendiliğinden çekiliyordu. Zaman zaman kendiliğinden bir tüfek patlardı. Ön siperlerde kimse olmadığından, bu iş için oraya gittiğimizde korkudan ayaklarımız titrerdi... (*Leslie Matthews*) (10, s. 395)

Son gece önce kanatlardaki, daha sonra orta ve ön mevzideki askerler de sessizce çekildiler.

(...) Bir gece keşif koluna gönderdiler bizi, iki kişiyyiz... Gebeçinar köyünden Mehmet dayı vardı yanımda. Zifir gibi karanlık bir gece. Vardık gâvurun siperine... Dinledik. Gâvurlar "mırıl mırıl" konuşuyorlar. Geri döndük. Geri dönerken matara filan tangur

tungur etti. Gürültü oldu. Gâvurlar siperlerinden başladılar bize rimize ateş etmeye... Kaçamadık. Birer top mermisi çukuru bulup sindik içlerine. Dört saat sonra ateş yatıştı da çıkabildik dışarıya... O gece 27. Alay'da parola "kasatura" idi. Gâvur o gece sabaha karşı kaçmış gitmiş. (Halil Koç) (7)

195

Aylardan beri içine gömüldükleri siperlerinden çıkıyor, son bir defa ateş ediyor, toplanma noktasına geliyorlardı. Burada gürültü olmaması için ayaklarına boş torbaları bağlıyorlar, sahilden gelecek emri bekliyorlardı. Engebeli arazide dere yatakları, vadiler, sahile doğru uzanan, daha önce işaretlenmiş bağlantı siperleri boyunca ilerliyorlar; birinci, ikinci ve son bağlantı yolunu da tıkadıktan sonra kıyıya iniyor ve gemilerine doluyorlardı. 20 Aralık 1915 günü, sabaha karşı saat dörtte Anafartalar-Arıburnu cephesindeki son er de bir tekneye bindi.

Sevgili anneciğim,

Dün Noel için tam zamanında geri döndüm ve beni bekleyen iki büyük posta paketi buldum. Aşağıdakiler için çok teşekkür ediyorum. D'den 23 Kasım, 28 Kasım ve 6 Aralık tarihli üç mektupla, babamdan 12 Aralık tarihli bir mektup. Annemden iki çift eldiven ve D'den *Echoes from the Flat* adlı kitap. Çeşitli grafikler de gelmiş fakat buradakiler ben dönmeden açtıkları için hangi tarihte olduklarını söyleyemiyorum.

(...) Sanırım Anzakların Anafartalar'dan tahliyesi için gemiden ayrıldığını tahmin etmişsinizdir. Eger kaybedilen binlerce yaşam ve harcanan onca parayı düşünürseniz bu işi yapmak çok korkunç. Son operasyon çok başarılıydı ve sadece üç yaralı vardı. Ben operasyonda Deniz Kuvvetleri'nin Glory yönetimindeki grubun içinde, Anafartalar'daydım. Bu bölge bizim yüzbaşının emrindeydi ve

hemen hemen subaylarımızın tümü ve erlerimizin yarısı da orada değişik görevdeydiler... Bir yığın erzak, yiyecek ve silah orada kaldı ve bunlar herkes gittikten sonra büyük bir şenlik ateşiyle yakıldı. Birbirine bağlı dört tane filikam vardı ve Türklerin bunu öğrenme ve saldırma ihtimali olduğu için benim son kalan askerleri götürmem gerekiyordu. Bayağı tehlikeli bir iş! Neyse ki her şey iyi gitti ve bizim son kalan askerler de oradan motorla ayrıldı. Kıyı boyunca bırakılmış sandallar vardı ve bunların görevi de gelen ve geride kalanlara yardımcı olmaktı.(26)

Türk cephesindeki askerler Anzak cephesinin gece boşaltıldığının farkına vardılar. Gün ağarınca sessizlikten kuşkulanan birkaç kişi, başını yavaşça siperden dışarıya uzattı, siperin kenarına tırmandı. Siperlerarası bölgeye süründü. Çekilmeyi kolaylaştırmak için döşenmiş mayınlar kazalara neden oluyor, subaylar sahile koşan askerleri durdurmak için çırpınıyordu. Tonlarca malzeme kıyıda ateşe verilmişti, canını kurtarmış birkaç at ve katır, katliama uğramış yüzlerce hayvan cesedi arasında dolaşıyordu. Yığınlarla kırık dökük araba, dekovil vagonları, kırık cephane sandıkları bu savaşın kalıntılarıydı.

(...) Alice teyzeden, Nina teyzeden, Dorothy'den, Bayan Ferry'den, Alan'dan, Tim'den ve Broadbent'den de mektuplar aldım. Dorothy bana bir kutu çikolata göndermiş. Postayı alırken ağırlığına göre para ödemek ne kadar kötü değil mi? Bu size ulaşınca anlayacaksınız ne demek istediğimi. Geçen hafta sadece bir kart yazdım. Daha uzun yazmak için zamanım yoktu. Mektuplarımın size ulaşmasında tarih sırasının niye bu kadar karmakarışık bir hale geldiğini bir türlü anlayamıyorum. Sanırım mektuplar sansür kurulu tarafından bir süre burada tutuluyor. Böylece olaylar hakkında yazılmış herhangi bir şey varsa elinize geçtiğinde güncelliği-

ni yitirmiş ve bilgi değeri bakımından işe yaramaz bir hale gelmiş oluyor... (26)

Denize yakın bir yamaçta toprağa oyulmuş bir barınakta, geceden kalma, kısılmış bir lamba yanıyordu, her şey sanki hemen geriye dönelecekmiş izlenimi veriyordu. Her yerde terk edilmiş, dolu, boş cephane sandıkları, un çuvalları, binlerce postal vardı. Siperler üzerinden sis kalkınca, ellerine geçmesin diye, dün gece vurulmuş yüzlerce at ve katır gördüler. Önce şaşkın dolaştılar. Sonra denize doğru koşmaya başladılar. İnanılmaz olan gerçekleşmiş, gizli bir el, Arıburnu-Anafartalar cephesini boşaltmıştı.

Sakalı bir karış uzamış, soğuktan morarmış, yorgun, paramparça giysiler içinde, sahile ve ufukta kaybolmakta olan gemilere şaşkın şaşkın baktı. Zaten giyime kuşama, üstüne başına düşkün değildi. Fakat tabur berberi vurulduğundan beri, taburun yaşamayı başaranları, saç sakal birbirine karışmış yabanilere dönmüşlerdi. Ne olup bittiğini anlaması güçtü. Yorgunluk ve soğuk düşüncelerini dondurmuyordu. Ne düşünecekti? Ne evliydi ne de çocuğu vardı. Kendisini de anasından başka düşünen yoktu. Eğildi, çamurların arasından, ömür boyu kullanacağı ve bir anı olarak saklayacağı, metal tabağa sürülmekten sol yanları aşınmış, üzerlerinde *Sheffield-Prada*, *Eyewitness* yazan bir çatal ve bir kaşık aldı. Tümen bandosu çok sevdiği ve daha sonra dilinden düşürmeyeceği, annesinin onu yetiştirip buraya gönderdiğini “terennüm” eden hüznü bir marşı çalıyordu.

*Annem beni yetiştirdi bu ellere yolladı
Al sancağı teslim etti, Allah’a ısmarladı
Boş oturma çalış dedi, hizmet eyle vatana
Sütüm sana helal etmem saldırmazsan düşmana
Arş ileri, marş ileri, Türk askeri dönmez geri*

Anzak-Anafartalar cephesinin boşaltıldığı haberi, Türk ordusunun savaşmakta olduğu diğer cephelere kısa sürede ulaştı; bu haber Kafkas cephesinde de sevinçle karşılandı.

(...) İngilizlerin, Fransızların Çanakkale'den, bozguna uğratılıp denize döküldükleri haberi geldi. Her tarafta şenlikler yapıldı, yüksek tepelerde ateşler yakarak sevincimizi gösterdik. Daha önce düşmanın yaptığı gösterişe aynen karşılık verildi... Çanakkale muharebeleri sırasında, kendi derdimizden çok onları düşünürdük... (Faik Tonguç) (51, s. 111)

Anzak-Anafartalar-Suvla cephesi sessizce boşaltılmıştı. Önceden haber alamadıklarını ve fark etmediklerini cephe komutanı Liman von Sanders de kabul eder. Gerçi uzun zamandan beri cephe kurmayına alışılmamış mesajlar geliyor, cephede bir hareketlilik gözleniyordu. Fakat bunun bir çekilmeyle ilgili olduğu anlaşılmadı. Müttefik Genelkurmayı ve cephe komutanlığı, savaşın en başarılı taktiğini, çekilme planını kayıpsız uygulamışlardı.

(...) Fakat on beş gün süreyle, son takım orayı terk edinceye kadar malzeme silah ve cephaneyi geri taşıdığımız halde Türklerin neler döndüğünü nasıl keşfedemediklerini bir türlü anlayamıyorum. Geriye kalanlardan Türklerin işlerine yarayacaklar zaten yoktu. Yanmayanlar birkaç önemsiz parça ile kum torbalarıydı. Gün boyu İmroz'da bekledik. Anafartalar'a karanlıkta varabildik ve gün ağarırken orayı terk ettik. En son gelenler sabah beş sularında. Sahilden 200 yarda kadar açıldık ve kimsenin kalmadığından emin olmak için şafağı bekledik. (26)

Bir süre geceleri uyuyamadılar, sessizliğe alışamadılar. Onlara her an tekrar bir şeyler olacak gibi geliyordu. Siperlerini ko-

rudular. Az bile olsa, çekilen Müttefik ordunun dönmüş gelme olasılığı vardı. Askerler gündüzleri siperler arasında dolaşıyor, orada burada bırakılmış mayınlar kazalara sebep oluyordu. Seviz aydır içinde ne olup bittiğini bilmedikleri siperler işte bunlardı. Kendilerinininkinden biraz daha destekli ve toprağa daha gömük, daha derin. Yamaçlara oyulmuş barınaklar, üstleri çelik putrellerle korunmuş yeraltı sığınakları, depolar, siperleri birbirine bağlayan karmaşık yollar, sahildeki iskeleden dağıtım merkezlerine ulaşan dekovil hatları, yüklerinin bir kısmı boşaltılmamış vagonlar... bütün bunlar terk edilmiş bir savaş şehrini andırıyordu.

199

(...) Topraklarımızın en ufak bir parçası bile biz gitmeden mayınlanmıştı. Kullanılmak üzere tonlarca dikenli tel vardı. Son gece bir kıydan diğerine yürüyüp durdum. Ama bir gece önce terk edilmiş sığınakları görmek korkunçtu. Bir yığın malzeme ve cephanenin yanmış olduğunu görmek üzücüydü. Gördüğümüz her şeyi almak için bizi zorluyorlardı. Ayrıca altı motorlu mavna karaya oturdu. Geridekiler benim motorumun da battığını sanmışlar. Geriye döndüğümde hepsinin benim için yas tuttuğunu gördüm. Her neyse işte buradayım ve yakında dünyanın diğer taraflarını da göreceğiz.

Sevgiler

Oğlun William(26)

11. Tümen, boşaltma sırasında isimdaşı İngiliz 11. Tümeni'nin karşısında, Anafartalar cephesinin sağ yanını tutmaktaydı. Boşaltmadan sonra askerler, siperleri bağlayan yan yollardan Suvla'dan, Anafartalar'dan Kabatepe'ye kadar yürüdüler. Anzak siperleri kendi siperlerine bazı yerlerde 10 metreye kadar yaklaşıyor, açılmış olan galeriler siperlerinin altına uzanıyordu. Bırakılmış yığınla savaş malzemesi ve kitap, kalem, tıraş takımı, dış

fırçası gibi alışık olmadıkları bir yığın kişisel eşyayı merakla ve şaşkınlıkla gözlediler.

(...) Düşman kaçarken biz İsmail Tepe'deydik. Gece çekildi kâfir. Ateş birden kesildi sabaha yakın. Bizden fedailer gitti. İstihkâmların içinde mumlar yakmışlar. Gececek yerlere bombalar yerleştirmişler. Bizimkilerden birkaç kişi yaralandı. Ben de gittim düşman mevzilerine, her şey vardı. Çay, şeker, konserve kutuları. Domuzu kızartmışlar da cephane sandığı gibi kutulara doldurmuşlar, onları yerlermiş. Biraz sabun almıştım siperlerinden gâvurun... (*Şerif Ali Arslan*) (7)

Arıburnu yamaçlarına oyulmuş bir barınakta, kalemi üzerine bırakılmış bir mektup vardı ve onu aydınlatan mum hâlâ sıcaktı.

Anafartalar'dan sonra Seddülbahir'deki boşaltma gündeme geldi. Bunun karşı tarafa belli edilmemesi için Müttefik cephesine yeni destek birlikleri geliyor, cephe güçlendiriliyor izlenimi veriliyordu. Sahilden yukarıya tırmanan dekovil hatlarının bakımı yapılıyor, yenileri ekleniyordu. Bu dekoviller sahilden tepeye kadar katırlarla çekiliyor, sonra arazinin meyline bırakılarak kendi kendilerine ilk hatlara kadar gidiyorlardı. Ertuğrul koyunun batısında uçak alanı olarak kullanılan düzlükte alacakaranlıkta futbol maçları düzenleniyor, yarın altında konserler veriliyordu. Fakat askerler biliyorlardı ki yalnızdılar, bütün bunlar bir şeyleri örtmek içindi.

Gene de 25 Aralık günü Noel olabildiğince sevinçle kutlandı. Evlerden gelen paketler açıldı. Güneşli ve sakin bir gün geçirildi. Türkler o gün belki bilerek, belki rastlantı sonucu ateşi azalttılar.

Seddülbahir'deki boşaltma ocak başında başladı. Anafartalar'dan sonra, Türkler tarafından kesin olarak bilinmese de boşaltma beklenen bir şeydi. 6 Ocak'a kadar Fransızlar geriye alındılar. 7 Ocak'ta cephede yaklaşık 19.000 kişi kalmıştı. Askerler bu son iki gün en korkulu anlarını yaşadılar. Sonuna geldikleri savaşta tehlikenin en büyüğü ile karşı karşıyaydılar. Türkler ise Anafartalar'dan getirilen birliklerle büyük bir saldırıya hazırlanıyorlardı. Her an beklenen bu Türk saldırısı, cephelerini parça parça edebilirdi.

(Resim 20) Çekilme anı

(Resim 21) Çekilme sonrası terk edilen malzeme

İngilizler için çok tehlikeli olan bu anda, bir topçu hazırlık ateşinden sonra Türk saldırısı başladı ve dört buçuk saat sürdü. İngiliz siperlerindeki topçu ateşinden sonra bunu bekliyorlardı. Türk saldırısıyla birlikte donanmanın yoğun bombardımanı başladı ve saldırı bu ateş altında eridi.

(...) Türkler sabah saat 11'de Zığındere'nin her iki yanından yoğun bir bombardımana başladılar. Açıkça görülüyordu ki bu bir saldırının başlangıcıydı. Ne kadar bekleyecektik. Saatler boyunca boş destek siperlerine binlerce mermi yağdı. Ön hatta düşenler kayıplara neden oldular. Bu şimdiye kadar gördüğüm en uzun ve şiddetli bombardımandı... Türkler bağırarak hücumla geçtiler. Cephenin benim bulunduğum kısmına gelmeleri için 100 yardalık bir yeri geçmeleri gerekiyordu. Dört buçuk saatlik bombardıman bizi hücum konusunda uyarmıştı, bekliyorduk. Yüzlerce geldiler, bazıları siperlerimizi aşmak için kalaslar taşıyorlardı. Böyle yoğun bir bombardımandan sonra karşılarında onları durduracak kimsenin kalmadığını düşünmüş olmalılar... (Joe Murray) (10, s. 402)

Boşaltma sırasında çıkan bir fırtına, boşaltma iskelesini yıktı; psikolojik baskı altında yapılan onarım büyük çaba gerektirdi. O gece ve ertesi gece İngilizler, rahatsız edilmeden 2300 kişi daha çektiler; cephede 17.000 kişi kalmıştı. 8 Ocak günü güneşli bir gündü. Gece çekilecek malzeme gündüzden yığınlar halinde hazırlandı. Kuzey cephesinde denenmiş ve başarılı olan mayınlama, kendi kendine ateş eden tüfekler ve benzeri önlemler alındı.

Cephede kalan son askerlerin duydukları korkunun yükü arkadaşları, dostlarıyla paylaşamayacak kadar ağırdı. Benliklere işlemiş olan korku bireyseldi; bu, kimseye açıklanamayacak, belki anaya, belki özel bir anda bir sevgiliye söylenebilecek büyük

bir sırdı. Ciddiye almaz görünmeler, gereksiz yerlerdeki şakalar, gizlenemeyen, dışavuran korkularının sadece küçük bir göster-gesiydi. Paylaşılan, toplumsallaşmış olan, duyulan derin korku değil, bu göstergeydi. Korkuları, onları uyanık tutan potansiyel bir düşmandı. Kimisi çocukluğunda karanlıktan, bilinmeyenden korktuğunu düşündü. Karşıdakiler bilinmeyenler miydi? Bilseler daha mı az korkacaklardı?

Sahil yakınında son savunma mevzii hazırlandı. Son gece kullanılmayacak irtibat hendekleri tıkanarak kullanılacak olanlara işaret konuldu. Karanlık basınca filikalar yarımada ya yanaştı. Askerler mevzilerinden sessizce ayrıldılar. Geride kimsenin kalmadığından emin olmak için düzenlenmiş kontrol noktalarından geçtiler, yürüyerek kıyıya indiler. Yıkıntıya dönmüş Seddülbahir Kalesi'nin duvarları altında beklemeye başladılar. Sırası gelen birlik yarımada dan uzaklaşıyordu. Akşam tekrar bir fırtına çıktı. Çıkarma günü olduğu gibi, birkaç mavna halatlarını koparıp sürüklendi. Birkaç bin kişi daha filikalara alındı ve sonra hızı saatte 60 kilometreyi bulan bir fırtınayla iskele yıkıldı. Gece yarısı saat ikide karada çekilmeyi bekleyen 3200 kişi; Türk cephesinde ise tam bir sessizlik vardı. 8-9 Ocak gecesi, askerler kendilerini 25 Nisan'da sahile bırakan batık gemi *River Clyde*'i köprü gibi kullanarak filikalarına bindiler. Terk ettikleri malzeme ve çekilemeyen cephane ateşe verildi. 9 Ocak 1916 sabahı saat 3.45'te son tahliye botu sahilden ayrıldı. Son asker yarımada yı terk etti. Çekilme tamamlanmıştı.

(...) Kumsaldaki yamaçlardan birinde bir mağara vardı ve ağzına kadar cephane, mermi, fişekle doluydu. Bunların hepsi patlatılmaya hazırды. Benzin dökülmüş buna benzer 25 depo vardı; hepsine yarım saatte patlayacak şekilde fitiller yerleştirilmişti... (*General James O'Dowda*) (10, s. 404)

(...) Böylesine muhteşem bir şey görmemiştim. Kumsal başlatı sona alevler içindeydi, yanıyordu ve gündüz gibi aydınlandı, sonra müthiş bir patlama. Patlamanın şoku denizi ve gemiyi sırtı, muazzam bir kıvıltı içinde göğe alevler arasında kaya parçaları yükseliyordu. Sanıyorum görüldüğünden daha uzaktaydık. Bir an için hiçbirimizin kurtulamayacağını ve bu güvertede taş ve toprak yığınlarının bizi örteceğini düşündüm, taş toprak yağmuru hemen yanımıza indi... (*Godfrey Taylor*) (10, s. 415)

205

(...) Sahilde her renkte alevler arasında duman sütunları yükseliyordu ve ortalığı gündüz gibi aydınlatıyordu. Kıyıdaki görüntüyü anlatmak imkânsız, hem muhteşem hem korkunç. Ona bakmak da istiyorduk, uzaklaşmak da... (*P. Powel*) (10, s. 415)

Patlamalarla uyandı. Bu ne top gürültüsü, ne de bir mitralyöz sesiydi. Uzun süredir savaşın sesine uyum sağlamıştı. Normal zamanlarda keskin nişancıların hedefi olmamak için kesinlikle yapılmaması gereken bir şeyi yaptı. Yavaşça başını siperden çıkardı. Denizi kaplayan sisler arasından birkaç motor uzaklaşıyor, sahilde dev bir yığından alevler yükseliyordu. Yanındakiler de doğrulmaya başladılar. Bir emir beklemeden siperlerarası bölgeye yürüdüler. Mermilerinin delik deşik ettiği toprakta su dolu çukurlar, ilk siperler, sonra ikinciler, üçüncüler ve diğerleri; hepsi boştu. Sahildeki ateş daha da büyümüştü.

(...) Dört kişi fedai çıktık. Emekleye emekleye düşmanın kum torbasının altına vardık. Oradan dinledik, var mı acep düşman diye... Ses alamadık, ondan sonra: Ya Allah! Bismillahirrahmanirrahim, diyerek dördümüz de düşmanın istihkâmına atladık. Selateni Tüncina'yı okuyarak atladık... Baktık kimse yok!... Ondandan sonra koştuk ikinci istihkâmına... orda da yok. Ondandan sonra asker bırı

den hücum kalktı. O yana, bu yana... Kimseler yok... (*Ayaşlı Ecir Bin Mustafa*) (38, s. 5)

Seddülbahir boşaltmasıyla aynı gün, 9 Ocak günü, 11. Tümen Anafartalar'daki savaş bölgesinden ayrıldı.

Çanakkale macerası sona ermişti. Gazeteler haberi birkaç bas-kı yaparak verdiler.

(...) Bütün Gelibolu yarımadası düşmandan temizlendi: Anafartalar'dan, Arıburnu'ndan defedildikten sonra efradı şecaat nihadımızın (yaradılıştan yiğit olan askerlerimizin) savleti düşma-nı tutunmakta olduğu son kısımdan tard eyledi. Dünkü tebliğ-i resmi-i okurken iftiharından, sevincinden ağlamayacak bir Türk, bir Müslüman tasavvur edilemez. Bundan birkaç sene evvel husu-siyle Balkanlar fecaiden sonra hangimizin hatırına gelirdi ki en kuvvetli devletlerle harb eden Türkiye bu kadar azim, bu kadar ha-rikulade, bu kadar ulvi bir muzafferiyet ve muvaffakiyet ihraz ve is-tihsal edebilecek. Hayır! Buna kimse inanamazdı. Hatta bir kader, hayal. Bir menkıbe, tesadüfen hatırdan geçip söylenseydi, mutlaka onu dinleyenler söyleyenin deli olduğuna hükmedecekler. Fakat işte oh çok şükür, yüz bin şükür, işte koca Türkler düşmanlarını rezil ve rüsva ederek perişan bir halde kaçırmaya, haki paki vatanı (temiz vatan toprağını) onlardan temizlemeye muvaffak oldular. Bununla mağrur olmuyoruz hayır, bunu bir mucize-i rabbani, bir lutfu ilahi gibi telakki ederiz...^(*)

Cephedeki askerin savaşa ve çekilmeye bakışı daha sade, ger-çekçi ve içtendi.

(*) *İkdam*, 10 Ocak 1915.

(...) Gâvur kaçtıktan sonra, İngiliz'in bıraktığı çuvallardan, Dereobalı Ali Çavuş, Hasan Onbaşı 3 okka üzüm almışlar. Yağmur yağıyor. Çantaları koyduk kıcımızın altına, portatif çadırları da koyduk başımıza, avuç avuç üzüm yedik... (*Mehmet Yavaş*) (7)

207

(...) Hâlâ Gelibolu'yu düşünüyorum. Bana savaş bütün bunlara değer miydi diye sorabilirsiniz. Beyaz haçlar altında yatan, Yeni Zelanda'nın yetiştirdiği en değerli evlatlar. Buna değer miydi? Bana sorabilirsiniz. Hayır, hayır değmezdi... (*Tony Fagan*) (44, s. 22)

Çanakkale Savaşı'nın sona ermesiyle Türklerin Trakya'daki kuvvetleri serbest kalmıştı. Rus ordusu, bu kuvvetler Doğu cephesine gelmeden, doğudaki 3. Türk ordusunu mağlup etmek istiyordu. Kafkas cephesindeki Türk ordusu 83 bin kişi, buna karşılık Rus Kafkas ordusu 220 bin kişiydi. Azap Yarması adı verilen saldırıdan sonra Rus kuvvetleri 10-14 Ocak'ta, önce Erzurum'un doğusuna kadar ilerlediler, sonra 15 Şubat'ta Erzurum ovasına indiler.

Müttefiklerin Gelibolu'dan çekilmesinden sonra Trakya'da bulunan 2. Ordu'nun, zor durumda olan 3. Ordu'ya destek olmak ve 18 Şubat 1916'da düşmüş olan Erzurum'u kurtarmak üzere Kafkas cephesine gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Demiryollarının günlük kapasitesi günde beş-altı trendi. İstanbul'dan Ulukışla'ya ya da Pozantı istasyonuna kadar iki gün tren seyahati, buradan Külek istasyonuna dört gün yürüyüş, Külek'ten Osmaniye'ye bir gün tekrar tren seyahati, Osmaniye'den Katma istasyonuna kadar yedi gün yürüyüş gerekiyordu. Önceleri birlikler Sivas üzerinden gönderilirken, daha sonra biraz düzeltilen Maraş-Malatya yolundan yararlanılmıştı. 11 Nisan'da İstanbul'dan ayrılması ve Sivas üzerinden cepheye gitmesi planlanmış olan 11. Tümen'in yolu değiştirildi; Irak, Suriye ve Doğu cephesine yapılmakta olan askeri taşıma nedeniyle, tümen 40 günlük bir gecikmeyle mayısın sonuna doğru yola çıkabildi. 11. Tümen İstanbul'dan Ulukışla'ya trenle gönderildi. Buradan yürüyerek Maraş-Malatya yoluyla Kaf-

kas cephesine yaklaştığında, Rusların başlamış olan büyük yaz tarruzu ilk şiddetini kaybetmişti.

İlaşe kollarıyla birlikte, boyu kilometreleri bulan yorgun tümen her sabah, daha sis topraktan kalkmadan kuzeydoğuya doğru yola çıkıyordu; önce Ceyhan, sonra Murat nehri vadileri boyunca bir tırtıl gibi ilerledi. Gündüzlerin kavurucu sıcağı, geceleri yüksek yaylalarda dayanılmaz bir soğuğa dönüşüyordu. Yorgun ayaklar taşlık dar bir patikada, aşılması gereken çıplak dağlar, tepeler zincirinde sürükleniyordu. Her gün birbirinin benzeri bir manzara ile karşılaşılıyorlardı. Daha gün doğmadan yola çıkılıyor, öğleyn verilen kısa molada yenen birkaç lokma yemekten sonra tekrar yolculuk başlıyordu. Kuru yayla havasında bir aya yakın süren bu yolculuk boyunca güneşin doğuşunu ve doğuştan önceki mor kı-zıl, sonra turuncudan sarıya değişen renklerini izlediler.

Tümen ara menzillerdeki konaklamalar nedeniyle ancak temmuz sonunda doğu cephesine ulaşabildi ve hemen Oğnut savaşlarına katıldı. Ruslar 2. Ordu'ya karşı Murat nehri ile Büyüksu arasında yaptıkları harekâtlara Oğnut Savaşları adını vermişlerdir. Sarıkamış ve Erzurum meydan savaşları ile birlikte, genel olarak iki tarafın eşit kuvvetlerle çarpıştıkları Oğnut Savaşları, Doğu cephesinin en önemli savaşlarıydı. Ruslar yönünden bu savaşın çok açık bir amacı vardı: İskenderun'a, Akdeniz'e ulaşmak ve Suriye-İrak cephelerindeki Türk ordularını arkadan vurmak. Bu savaşlar 1916 Ağustosunun 20'sinde başladı ve Eylül'ün ilk haftasına kadar Fırat nehrinin Karasu ve Murat kolları arasında dağlık bir arazide devam etti.

Kozma dağları... Rus cephesindeyiz. Karavanadan daha iki kaşık filan almıştık. Tabur komutanımız:

— Asker silah başına, diye bağırdı.

Mercimek çorbası vardı önümüzde. Düşecek zaten beş kaşık, fazla düşmez. Silahları alır almaz müzakere yaptı kumandanlar.

— Tüfek çat! Bir adım ileri! Diz çök!

Karavanalar da yanımızda tütüyor ama müsaade yok.

— Silah başına!

Gidiyoruz alayca şimdi. Hudul bayırında çok ateş oluyor. Ruslar hücum ediyor. Biz harekete geçerken, aşçı çavuş da kazanları filan toplamaya çalışıyordu. Tabur komutanı aşçı çavuşuna bağıyor:

— Ne oluyor?

— Hazırlık yapıyorum.

Kime, kime? Haydi silah başına! Kazanlar kaldı orada. Arka çantalarımızı bıraktık. Cephanelerimizi aldık. 23. Alay'a imdat gidiyoruz. Gittik, dönmedik. O gece hepimiz kırıldık. Ölen öldü, yaralanan çekildi, dağıldı orman içine. Mevzi falan yok, orman içinde savaş yapıyoruz. O sıra Ermeniler Ruslara yol gösteriyor. Ben yaralandım. Handuk tepesindeyiz, meşelik, balta girmez orman... Ayı, kurt dolu orman...

— Osman Onbaşı, dedim, ben vuruldum. Halepli'ydi onbaşı-mız, Osman Onbaşı.

— Bana bir nefer ver, aylar yiyecekler beni, dedim.

— Yat, dedi. Şimdi nefer verirsem o da vurulacak. Sen kurtulmuşsun. Vurulmuşsun ya!...

Kim bilir kaç kişi düştü etrafımda. Yüreğim tup tup ediyor. Yüzükoyun kapanmışım ben. Hey yarabbim, Allahım dedim, neremden vuruldum. Yokluyorum oramı buramı, ağrı-mıyordu. Uyuştur bir kere. Bir çeyrek sonra gelecek ağrı... Şöyle bir baktım, geliyor. Kan... kan... çarık ayağımızda, potin yok... Orman içinde bir karaltı var, bir insan sinmiş oraya. O benden korktu ama ben korkmadım. Ben ölmüşüm zaten... Ama o korktu, sağlam adam. Onun yardımıyla gittik sargı mahalline vardık. Mum yakmışlar çadırın içine. (*Osman Ertaş*) (7)

11. ve 12. tümenler, Karabaş deresinin ve Kiğı'nın güneyinde Rus kuvvetlerini yerinde tutmaktaydılar. Sonbahar sonunda Rus birlikleri hiçbir yerde direnme göstermeyerek Varto-Kargapınarı hattına çekildi ve Kiğı'yı terk etti. Türk ordusu da 20-30 kilometrelik bir ilerlemeden sonra durdu. Zira birlikler açlıkla karşı karşıyaydılar; askerler kavurga denilen kavrulmuş buğday yiyorlardı.

Bu savaşlar sonunda Rusların Doğu Anadolu'daki ilerleyişleri durdurulmuştu. Askerler birkaç aylık yorgunluktan sonra ilk defa bir karavana başına çökmek, bir sigara yakmak ve yeni dostluklar kurmak olanağını buldular.

9 Eylül'de Ruslar 11. Tümen'e tekrar saldırdılar. Fakat 150. Pi-yade alayının müdahalesi üzerine çekilmeye mecbur oldular. Rus saldırıları tamamen kırılmıştı.

(...) Aşağıdaki koruda düşman süvarileri varmış. Bizi keşfe gönderdiler. 19 nefer, 1 çavuş, 1 küçük zabıt, 5-10 dakika gittik. Baktık ki düşman süvarileri bize doğru geliyorlar, baskın yapacaklar üzerimize. Tutunamadık. Alt tarafımız düzlük, üst tarafımız dağ, meşelik. Meşeliğe girdik. Zabite soruyoruz:

- Kâfir geliyor üzerimize, ateş etmeyecek miyiz?
- Az daha beri gelsin, iyice mermilere ersin.
- Ateş, dedi küçük zabıt.

Bir ateş açtık Rus süvarisine. Kimisi vurulup attan düşüyor, kimisinin hayvanı vuruluyor. Hayvanı vurulanları diğerleri topluyor. Haydi bakalım gerisin geriye. Şaşırdı Rus süvarileri, döndüler geriye... (*Hüseyin Koç*) (7)

Doğuda erken gelen kışa girilirken Rus başkomutanlığının Elazığ'a kadar ilerlemek, 2. Türk Ordusu komutanlığının da Erzurum'a ulaşma amaçları gerçekleşemedi.

Kişisel becerileri nedeniyle Tümen'in çekmekte olduğu yiyecek sıkıntısı onu fazla etkilemedi. Eylül başı incirlerle birlikte her türlü yabani meyve olgunlaştı. Dağda, kırdan geçen hayatı ona, doğada bulduğu ve yenebilir her şeyi yeme alışkanlığı kazandırmıştı. Cılız bir incir ağacının altına oturdu. Yağlık dediği büyük mendilini yere serdi. Topladığı incirleri özenle dizdi; neydi çektiği bu küçük yaratıklardan; bitler, pireler, şimdi de incirin kurtları. Güneş batmaktaydı. Renkler farklıydı. Memleketinde güneş yüksek dağların arkasından, renk vermeden sessizce batır gider. Burada, yaylalarda saatler süren bir renkler savaşı vardı ufukta. Doğayı; ağaçları, tepeleri, toprağı, siperleri, yıkık dökük barakaları, savaş nedeniyle terk edilmiş köyleri sarıya, turuncuya, kırmızıya ve adını bilmediği, daha önce de hiç görmediği renklere boyayan ve sonra yerini hüznü bırakarak çekip giden...

Çocukluğunu hatırladı; mahallesini, toz toprak içindeki sokaklarını. Annesi onu beş yaşına kadar emzirmişti. Bu onun için bulunmaz bir keyifti... Annesi komşulara gitse bile oyunu yarıda bırakır, koşar gider, komşu kadınların gülüşmeleri arasında üzerine bir parça süt sağılmış yufka ekmeği yerdı. Bunları anımsaması mümkün değildi; kendisine daha sonra anlatılmış olmalıydı. Komşu bir ilden gelin gelmiş olan annesi yumuşak başlı ve sakin-di, n harfini onlar gibi söyleyemez, o da her defasında düzeltir; ezgili Ege aksanı ve Denizli söyleyişle, "n" değil anne "ng" derdi.

Babası ona kendi adını vermiş, nasıl olsa lakabımız var, bizi öyle çağırırsınlar demişti.

İçinden bütün bunlara gülmek geliyor ama gülemiyordu. Duyguları körleşmiş, yüzünden hiç eksilmeyen gülüşü bile kaybolmaya başlamıştı. Siperler arasında gidip gelirken, olayları kafasına takmamayı, uzatmamayı ve abartmamayı bu genç yaşında biraz erken öğreniyordu. Pek de uzak olmayan çocukluğunda, okulda öğrettikleri bir Yunus Emre dizesini, uydurduğu bir ezgiyle söylemeye başladı:

...cennetin ırmakları, akar...

1916-1917 kışı erken başladığı gibi çok şiddetli oldu. Hem Türkler hem de Ruslar Anadolu'nun kışı çok sert bölgelerinde bulunuyordu. Savaşılan alanlar ve korunan cephe ortalama 2000 metre yükseklikteydi. Bu dağlık ve çoğu zaman karlarla kaplı arazide en büyük sorun malzeme ve yiyecek ulaşımının yapılmasında çıkıyordu.

(...) Açık bir arazideydik. Görülmeyelim diye gece götördüler. Karşımızda Ruslar var, ateş ediyorlar. Yakın düştük düşmana... Emir geldi, süngü taktık. Bizim asker yürüdü, hücumla kalktık, süngü süngüye. Asker Allah Allah diye bağıyor. Kâfir de "zirto, zirto" diyor. Düşman korktu bizden, teslim olmaya başladı. 250 kişi teslim oldu bizim taburun önünde. Daha sonra düşman bize baskın yaptı. Kumandanlar, düşman fazla geliyor, geri çekileceğiz, dediler. Yerde iki metre filan kar var. Karlar donmuş. İki-üç saat geri çekildik Muş dağlarında... (*Hüseyin Koç*) (7)

2. Ordu en yakın demiryolu istasyonu olan Mardin'e 300-400 kilometre uzaklıktaydı. Benzer sıkıntıları paylaşan Ruslar, sorunlarını çözmek için cephe yakınına kadar geniş bir dekovil hattı döşediler. Rus birlikleri demiryoluna ve işgalleri altındaki Trabzon limanına 100-150 kilometre mesafedeydiler. Ruslar kışın getireceğı güçlükleri azaltmak amacıyla, kuvvetlerinin bü-

yük kısmını geriye çektiler. Tarihçiler, bu önlemler zamanında alınmasaydı Rus ordusunun o kış, soğuk ve açlık nedeniyle büyük bir felakete uğrayabileceğini belirtirler. Rus kaynakları bu geniş ölçekli çekilmeye rağmen, ordunun 1916-1917 kışında açlık, donma ve hastalıklar nedeniyle 100 bin kişi kaybettiğini belirtir. Rus ordusunda tifüs ve benzeri bulaşıcı hastalıklar başlamıştı. Tipili havalarda kar altında kalarak toptan yok olan birlikler oluyordu. 2400 yıl önce Persler'le savaştan dönerken aynı yöreden geçen ve Anabasis'te sözü edilen Yunan paralı askerleri gibi:

Oradan, ıssız bir bölgede üç günde on beş fersek aşıp Fırat kıyısına varıldı ve suyu göbeğe kadar varan ırmak geçildi. Irmağın kaynağının da uzakta olmadığı söyleniyordu. Oradan, kalın bir kar tabakasıyla kaplı bir çölde üç günde beş fersek aşıldı. Üçüncü gün çok güç geçti, yüzleri kamçılaman kuzey rüzgârı askerleri iliklerine kadar donduruyordu. Bunun üzerine kâhinlerden biri rüzgâra kurban vermeyi öğütledi. Kurban kesildi ve herkes rüzgârın sertliğinin azaldığını gördü. Karın kalınlığı bir kulacı buluyordu. Öyle ki pek çok yük hayvanı ve köleyle otuz kadar asker öldü. Karların kör ettiği ve soğuktan ayak parmakları çürüyen herkes geride bırakılıyordu. Yürürken gözlerin önüne siyah bir şey tutularak gözler kardan korunuyor ve ayaktaki çürümeyle, ayaklar hiç durmadan kırırdatılarak ve gece ayakkabılar çıkartılarak savaşıyordu... Yolda paltolarına bürünüp karlara uzanmış askerlere rastladılar. Nöbetçi bile dikmemişlerdi. Onları kaldırdılar fakat askerler daha öncekilerin ilerlemediklerini söylediler. Durumu anlamak için ileriye gidenler, tüm ordunun böyle dinlenmekte olduğunu söylediler. Bunun üzerine Ksenophon ve adamları elden geldiğince nöbetçi dikerek, orada ateşsiz ve yemeksiz bir açık ordugâh kurdular. (Ksenophon, Anabasis) (30)

Türk ordusu, ulaştırma zorluğu ve gerideki kaynakların tükenmesi yüzünden daha güç durumdaydı. Ordunun büyük kısmı, kış bastırmadan yüksek yaylalardan geriye, ovalara çekilememişti. Aralık ayında, kışın şiddeti karşısında önlemler alınmaya başlandı, ancak bunun tamamlanması 13 Ocak tarihine kadar sürdü. Bu arada kış konaklarına yapılan yürüyüşlerde büyük kayıplar verildi.

(...) Muş'a kadar Rusların ardından gittik. Muş'ta durduk. Orada bir kış geçirdik... Geçirdik ama nasıl? Bir açlık... Bir açlık... O kadar işte. Ayaklarımızdaki çarıkların derilerini yiyoruz. At mat eti de çok yedik... Ölü mü, canlı mı sorma gari... Ben makineliye geçtim demiştim ya... Hayvanların yeminden alıp kavurup yiyoruz. Yok ki başka bir şey... Ne yiyeceksin? (Halil Koç) (7)

Elde yeteri kadar taşıt yoktu, olanlar da karlı ve bozuk yollar-da işlemiyordu. Böylesine dağlık ve yolsuz arazide taşıma işinde en önemli araç olan 2700 deve kısa zamanda öldü. Avusturya ve Almanya'dan gönderilen birkaç otomobil, yolların bozukluğundan kullanılamaz duruma geldi. İleride, yüksek dağlarda bırakılan emniyet güçlerinin yiyecekleri, insanlardan kurulan arkacı kuvvetleriyle sırtta taşınıyordu. Böylece cephe gerisinde nispeten ılıman yerlerin bulunması, beslenmek için de "arkacı" denilen, insan sırtında yiyecek taşıma yönteminin uygulanması, kış kayıplarının artmasını önlemiş ve ordu, Ruslar kadar büyük bir felakete uğramamıştı. Bu arada resmi haberler iyimserdi.

Tebliği Resmi: Kafkas Cephesi'nde lehimize keşif kolları müsa-demesi oldu.^(*)

(*) *İkdam* gazetesi, 2 Ocak 1917.

9 Mart 1917’de Rusya’da ihtilal başladı. Cephedeki Rus askerleri, 8 Nisan’da beyaz bayrak açarak, “yakında barış olacak!” diye bağırmaya başladılar. Cephe sakindi, önemli bir saldırı olmuyordu.

Temmuzdan sonra Rus ordusunda, önce geri hizmetteki birlikler, sonra da cephedekiler çözülmeye başladı ve firarlar yaygınlaştı. Askeri komiteler karargâhlara emir veriyor ve hoşlarına gitmeyen komutanların görevden alınmasını istiyorlardı. Askerler trenlere zorla biniyor ve memleketlerine dönüyorlardı. Kafkas ordusu komutanı General Perjevalski durumu olduğu gibi kabul etmek zorunda kalmıştı.

11. Tümen, Kiğı yakınlarındaki yaylalarda yeni bir kışa giriyordu. Çanakkale ile karşılaştırılamayacak bir soğuk ve açlık tümeni yorgun düşürmüştü. Alayların kenarına sıralandığı Fırat nehrinin kolu Karasu, hemen kış başında dondu, vadi karla kaplandı. Beyazdan başka hiçbir renk göremiyorlardı. Askerler yamaçlara kazdıkları derme çatma mağaralara, çalı çırpıdan yaptıkları barınaklara sığındılar. Ruslar da aynı koşulları paylaştığından ve cepheleeri çökmekte, çözülmekte olduğundan, bir çarpışma olmuyordu. Zaten diz boyu karda hareket etmek bile mümkün değildi. Seyrek olarak yapılan keşifler bile güçlükle ve yakın çevreyle sınırlı kalıyordu. Ordunun yüzlerce kilometre gerilerde kalan dağıtım merkezlerinden düzenli olarak gıda desteğı sağlanamıyordu. Artçı denilen askerlerin sırtında pek az yiyecek getirilebiliyordu. Haftalarca yalnız kavurğa yedikleri oldu.

Aralık 1917’de Rus ordusundan cephe 40 bin kişi kalmıştı. Pek çok malzeme ve 100 bin hayvan korumasız terk edilmişti. 16 Aralık 1917’de Türkler ile Ruslar arasında Erzincan’da silah bırakma anlaşması imzalandı. Bu anlaşma Rus ordusuna rahatça  ekilme, Rus askerlerine de cepheden kaçma olanağı sağlamıştı. Türk askerlerinin ise karlı günler ve uzun geceler boyunca kaput-

larına sarınıp eski günleri anmaktan başka yapacakları bir şeyleri yoktu, bir de mektuplar; cephenin bütün dertlerinden uzak, her şeyden soyutlanmış mektuplar.

Osmanlı Postaları, Açık Muhabere Varakası
Kafkas Cephesinden: 9 Şubat 1334 (1918)

Muhterem Pederim Efendim,

Evvelki gün aldığım sıhhatnamenize cevap yazdım. Ve şu kartımı da hasbel icab ilave olarak yazıyorum. Buraların ahvalinden mektubumda bahsettim. Hamdolsun rahatım... Recep Çavuş yanıma geldi ve harçlık talebinde bulundu ise de fazla param olmadığı için yüz elli kuruş varakayı nakdiye verdim. Ve pederine telgraf vermek istedi ise de telgrafın geç gittiğini söylemekliğim üzerine bir kart yazdım... Şu sıralar postaneler, ufak yani çıkınla gümüş para kabul ediyor. Acele yüz kuruş gönderilmesi... Gönderilecek emanetleri de postaya teslimen acele irsal ediniz. Muhterem valideciğime selam ve iştiyakla ellerinizden öper, dualarınızı talep ederim. Acele cevap beklerim, baki dua.

Oğlunuz M. Raif (31)

Nisan 1918 Filistin Cephesi – Luban

11. Tümen'in de içinde bulunduğu 2. Ordu 1917 yılı sonunda Filistin'e gönderildi, Yıldırım Ordular Grubu'na katıldı. Kafkas cephesinde savaş, gıdasızlık, soğuk ve hastalıklar nedeniyle yıpranmış ve kayıplar vermiş olan birlikler, Halep'ten yeni gelen askerlerle güçlendiriliyordu.

(...) Kışı zeminlik denilen yerlerde geçirdik. Çok açlık çektik. 48 saatte bir enfiye kutusu buğday veriyorlardı. Açlıktan her gün 5-10 kişi ölüyordu.

Yaza çıktığımızda 350 kişilik bölükten 18 kişi kalmıştık. Halep'e 18 kişi gelebildik. Bizi Halep'te 11. Denizli Fırkası'na (Tümen) verdiler. Halep'ten, Şam'ın Riyad iskelesine geldik... (*Mehmet Sanlı*) (7)

(...) Muş'tan Halep'e yayan gittik. Potinlerimizin altı tahta idi. Takunya gibi. Tahtalar dağılıverdi de potinlerle çıplak ayak yürüdük... Sonra da sığır çarığı dağıttılar. Çarıklar da çıkı çıkıverirdi ayaklarımızdan... (*Halil Koç*) (7)

11. Tümen 1918 yılı Mart ayı başında Halep, Hama, Humus, Şam, Eriha (Jeriko) yoluyla cepheye gelip Yafa-Kudüs-Eriha hattının 25 kilometre kuzeyinde Luban'da yerini aldığı anda, Yafa ve Kudüs kaybedilmişti.

(...) Uzaklarda görünen portakallarıyla meşhur Yafa şehrini, Antalya'yı hayal ederek seyrediyorum... Fazlaca eşyamız olmadığından geceleri hiç soyunmadan öylece toprak üzerinde yatıyorduk... 24-25 Nisan 1918 gecesi Alman piyadeleri ile birlikte Rafat mevkiinde bulunan İngiliz mevzilerine gece taarruzu yaptık... Bir gece uyuyordum, uyandırdılar. Düşman ilerideki keşif kolumuzu sıkıştırmış.

— Keşif kolumuzu takviye ederek onunla birlikte geri çekileceksin, diye emir aldım. Derhal takımımla beraber gece karanlıkta yola çıktım. Düşmanla aramızda bulunan bir tepenin arkasından gizlice ilerlemeye başladık. Her an ateş etmeye hazırдық. Biz sessizce ilerlerken biri adeta ayaklarımın altında bana:

— Geçmiş olsun, dedi. Bir de ne göreyim. Üzerinden geçtiğimiz siperin içinde belki 30-40 süngü, göğsümüze doğru uzanmış bize bakıyor. Yanımızdaki diğer siperden de önümüze keşif kolu indirmişler. Ani baskına maruz kalmamak için bu şekilde hareket edilirdi. Burada bulunanlar adeta fedai gibi idiler. Biz onlara yaklaşıırken bizim geldiğimizi görmüşler.

Çavuş subayına:

— Şu gelenleri hemen yere serelim, diye teklifte bulunduğu zaman, subay arkadaş:

— Olmaz, belki de bizim çocuklardır. Aksi halde esir ederiz, diye cevap vermiş. (*İbrahim Sorguç*) (12)

Filistin'deki Türk ordularının, Yıldırım Ordular Grubu'nun komutanı, Almanya'nın eski Genelkurmay Başkanı Falkenheim'di. Falkenheim, Almanya'dan 65 kişilik karargâhını da beraberinde getirmişti. Karargâhında Almanca konuşuluyordu. Yıldırım Ordular Grubu karargâhında bulunan Türk subaylara etkin görevler verilmemişti. Almanca olan haberleşme ve hatalı çeviriler yüzünden emirler amacından uzaklaşıyor ya da haberler gideceği yere

ulaşmıyordu. Alman karargâhının Türk subayların görüşlerini dikkate almaması bir güvensizlik ortamı yaratmaktaydı.

Cephedeki başarısızlıklar nedeniyle Falkenheim görevden alındı. 11. Tümen'in cepheye ulaşmasıyla Falkenheim'in görevden alınması ve yerine Liman von Sanders'in atanması aynı tarihe rastlar.

221

Mayıs ayı içinde Makedonya'dan gönderilmekte olan 146. Alman Piyade Alayı'nın bir kısmı ile 11. Alman Avcı Taburu Yıldırım Ordular Grubu'na katıldı.

Filistin, Sera / 28 Mayıs 1918

Sevgili Büyükanne,

27 Nisan 1918 tarihli mektubunuz için teşekkür ederim, bu mektubu aldığım için çok mutluyum... benden uzun zaman haber alamazsanız merak etmeyin, mektuplar uzun sürede gidiyor. Biz burada büyük bir çadırılı kampta yaşıyoruz. Çevre çok güzel, benim çadırıma iki subay daha geldi. İki yatak daha konuldu, burada herkes çok kahve içiyor... bizim garnizon bugün tekrar hücumu uğradı... (18)

Filistin, Mesadiye / 2 Haziran 1918

10 Mayıs tarihli mektubunuzu aldım... burada başka bir Karl'a rastladım, adı Karl Heinemann. Bizim komutanımız Topçu General Liman von Sanders eskiden Kassel'de 22. Tümen komutanı idi... yarın atla Samara'ya gideceğiz.

Sevgiler

Torunun Karl (18)

Gelibolu'dan geri çekilen Anzakların bazı birlikleri önce Mısır'a, oradan Filistin cephesine gönderildiler. Çöllerde hayat onlar için de güçlüklerle doluydu...

(...) Yorgunluğumuzun nedeni bir-iki günlük ağır çalışma koşulları değildi, haftalar süren uzun yürüyüşler, uykusuz geceler, birkaç lokma için çırpınmak ve soğuk geceler... deve birliğindeki-lerin yüzde doksanı uyuz oldu. Bu da bize uyku uyutmuyor. Sürekli kaşınma deride yaralara neden oluyordu. (*J. Mills*) (14, s. 134)

Yerli halkın geri hizmetlere saldırıları yoğunlaştı. Yerliler bu mayıs ayında, Türk ordusunun ikmalinin sağlandığı demiryolu hattında yirmi beş köprüyü havaya uçurdular. Ordular Grup Komutanı Liman von Sanders, Alman büyükelçisine yazdığı şifreli bir yazıda, Türk askerlerinin kötü beslendiğini, elbise ve ayakkabılarının eksik olduğunu, cepheden kaçmaların arttığını belirtmekteydi.

Geniş bir cepheye yayılmış olan savaş, Çanakkale'dekinden çok farklıydı; özellikle, Gelibolu'da dar ve sıkışık bir cephede savaşmış ve büyük kayıplar vermiş Avustralyalılar için.

(...) Üç saat boyunca uzun mesafeden karşılıklı ateş edildi. Bizim tarafta serseri kurşunla yaralanan birkaç at dışında bir kayıp yoktu. Ben vızıldayan bir kurşun sesinden başka bir şey duymadım. Savaşta olduğumuzu neredeyse unuttuk. Her şey bir garip, subaylar gülerek, ellerini ovuşturarak, tepelerde bir şeyler oluyor, vurulan var mı, diye soruyorlar. Ben bıraktığımda yoktu, diye cevaplıyoruz. Gelibolu'dan sonra bunlar saçma geliyor... (*D. Evans*) (14, s. 143)

11. Tümen, savaşın yavaş temposuna uyarak kuzeye doğru çekilmesini sürdürdü.

Bahar çöle erken gelir. Mart ayı sonunda Eriha vadisi soğuk geçen kış nedeniyle açmakta gecikmiş ağaçların pembe beyaz çiçekleriyle donandı. Adını bilmedikleri ve çoğunu ilk defa gördükleri kır çiçekleri yer yer yeşeren çölü örttü. 11. Tümen askerleri güneşte soyunup bitlerini temizleyecek zaman buldular. Kuzeyden, Bingöl-Çapakçur cephesinden, iki yıldan beri gömülü kaldıkları karlar arasından gelmiş askerler için burası bir cennetti. Bilenler hemen yabani otlar topladı ve 8 Mayıs 1918 günü akşam-üzeri Eriha vadisinin güneyinde, rutubetsiz masmavi çöl göğü altında bir kazan kaynamaya başladı.

Karşılarındaki 53. İngiliz Tümeni'nin 158. Alayı'nda da akşam-la birlikte ateşler yakıldı. Türk cephesiyle İngiliz cephesini bölen, denize doğru 60 kilometrelik bir ara hat boyunca, göğe dumanlar yükseldi. Cepheler arasında kalan ara bölgenin iki yanına sanki köyler dizilmişti. İki taraf da ateş yakmama kuralını o gün için bozdu.

(...) Bizim fırkada bir bölük Alman askeri vardı. Onlar ak ekmek yerlerdi. Biz ot yedik. Kaynatıyorduk bir karavana ot, gelincik gibi bir ot, kaynatıyorduk, atıyorduk içine biraz tuz. Hadi bakalım ye... (Arif Öncel) (7)

Türklerle birlikte savaşan Alman askerleri daha şanslıydı, cepheden ailelerine yazdığı mektuplar bunu doğrulamaktadır.

Sevgili Anne ve Babacığım,

224

Dün sizden 31 Mayıs tarihli mektubunuzu aldım. Hemen yazmadım, bir haftalık tatil hakkımı kullanmak istiyordum... her an bir düşman saldırısı bekleniyor, benim kontrol ettiğim bölgenin bir bölümü son savaşta düşman eline geçti... ama ben iyiyim, size öncelikle bunu bildirmek istiyorum. Tanrı nasip ederse ölmeyeceğim. Bize günde yedi buçuk mark veriyorlar. Bu yedi buçuk mark ile patates, yağ, bazı sebzeler, reçel, yoğurt, şeker ve limon alıyoruz. Bunlar için her zaman param yetmiyor. Bazen daha az alıyoruz. Bu para fazla değil, bununla aynı zamanda günlük diğer giderlerimi ödüyorum. Benim ne kadar iştahlı olduğumu bilirsiniz, şimdi de çok iştahım var... yumurta bulmak zor... dostumuza bir *Yıldırım*^(*) gazetesi verin.

Sevgiler

Oğlunuz Karl (18)

Karavana çanaklarının etrafına kimisi diz çöküp, kimisi bağdaş kurup oturdu. 52. Türk Alayı'ndan bir çavuş bir türküye başladı. (7)

*Yeşil yaprak arasında kırmızı gül goncası
Nerelerde mekân tuttu gönlümün eğlencesi
Burma burma duman tüter, dağın belinde
Okunamamış ferman gelir düşman elinde
Yazan da kâtip yanlış yazmış uyku şerrinde
Gönder beyim ben yazayım zülfün telinde*

Temmuz ayında aşırı sıcaklar, gündüzleri cephelerde hayatı durdurmuştu. Saldırıları gece başlıyordu. Ağustos ayında cephe sakinleşti.

(*) Savaş esnasında Alman askerler için Almanca çıkarılan bir gazete.

12 Ağustos'ta saat 22.00'den sonra İngilizler, Kudüs, Nablus yönünde 11. Tümen cephesine saldırdılar. Bu savaş 13 Ağustos günü saat 04.00'e kadar sürdü. Savaş yanında sıtma ve Çanakkale'den beri her iki ordunun peşini bırakmayan dizanteri büyük kayıplara neden oluyordu. Bütün seyyar hastaneler dolmuştu.(2) Cephedeki diğer Türk tümenleri gibi Albay İsmet'in (İnönü) Kolordusu'ndaki 11. Tümen'in mevcudu da 1500-2000 kişiye inmişti. Tümen'in bu sayıdaki askerle 10 kilometrelik bir cepheyi savunması gerekiyordu.

İstanbul gazetelerinde savaşla ilgili haberler sınırlıydı. Birbirine benzeyen, halkın moralini bozmamaya özen gösteren resmi bildiriler.

Tebliğ Resmi: Şeria nehrinin Şark sahilindeki muharebat (savaşlar) bize müsait (uygun) tarzda devam etmektedir. İngilizler dün de akşama kadar tekrar eyledikleri neticesiz taarruzlarıyla kanlı zayiata uğramışlardır... Kumandanlarımızın süratli kararı, en müşkül ahvalde (durumda) Alman arkadaşlarla yan yana çarpışan kıtaatımızın kahramanca hareket ve faaliyetleri sayesinde düşmanın planları hiçe münker (indirgendi) oldu...(59)

Gazete haberinde belirtildiği gibi, Filistin cephesi Alman askerlerle desteklenmekteydi. Bunlar özellikle topçu ve makineli tüfek birlikleriydi.

Sevgililer,

İngiliz süvarileri üzerimizdeki baskıyı artırıyor, El Salt'tan geliyorlar, karşı koymamız üzerine Tel Mümin'e doğru geri çekildiler.

Otto Ungerer

12 Mayıs 1918 (18)

Sevgili Büyükanne,

Bayram yaklaşıyor, ben bu sabah uyandığımda sizin orada güzel bir bayram geçireceğinizi ve son günlerdeki yaşamından anıları düşündüm... Haydarpaşa'dan trene bindikten sonra Nicomedia'dan (İzmit) gece geçtik, sonra Eskişehir'den. Eskişehir'de büyük bir pazar vardı, burada beyaz bir maden çıkartılıyor. Dün gece Afyonkarahisar'dan geçtik, maalesef orada kalamadık, bir şey göremedim... Konya'ya geldiğimizde çok yorulmuştuk... beş-altı gece sonra dağları geçerek Hama ve Humus'a geldik. Şimdi Baalbek'ten üç kilometre uzakta bulunuyoruz ve savaşın içindeyiz. Tanrıya şükür saldırıdan kurtulduk... Arkamızdan gelmesi gereken arkadaşlarımız gecikti. Haydarpaşa'daki bazı aksilikler yüzünden gecikiyorlarmış... Bugün 15. Tümen'e ani bir hava hücumu oldu.

Sevgiler

Torunun Karl

19 Mayıs 1918

Kıvrıla kıvrıla Lut gölüne (Ölüdeniz) giden yolu izleyerek vadiye indiklerinde, son ışıkları göle vuran güneş karşılarındaki tepelerde batmak üzereydi. Bir taşın üzerine oturdu. Arkadaşları Lut gölüne girmişler, gölün yoğun sularında mantar gibi yüzüyorlardı. O yüzme bilmiyordu. Bunca savaş görmüştü, korkunun her çeşidini tatmıştı, gene de Lut gölü bile olsa suya girmeye cesaret edemedi. Gölün kenarında *mecnune* denen güzel çiçeklerin, *bomeli* denen portakal irisi meyve ağaçlarının altına ve... evine uzandı. Cins camız günde 7-8 litre süt veriyor, bu da yağ ve yoğurda ancak yetiyor, az bir kısmı satılıyordu. Bu sütün içilmesi yasaktı. Buğday sapından kamış yaptığını düşledi, çocukluğundaki gibi; kaynamış sütün üzerindeki kaymağı bozmadan incecik deldiğini, sütün birazını içtiğini. Annesi bu hileyi uzun süre fark etmeyecek, fark ettiğinde de yüzlemeyecekti.

Büyük bozgun Nablus Savaşı'ndan önce birliklere dinlenme verildi. 11. Tümen'in askerleri parça parça yakınlardaki kentlere götürüldü. Beyrut'a gidenler ilk defa bir sessiz film izlediler. Beyrut İstanbul'dan sonra gördükleri ilk büyük kentti. Deniz boyu uzanan rıhtımları, sokakları dolduran Avrupa tarzı giyimli insanları, görkemli binalarıyla Şam'dan farklıydı. Kat kat taş binalara, ahşap kafesli cumbalara şaşkınlıkla baktılar. Öğleden sonra rüzgârı dalgaları sahile yayıyor, yaz sıcağında ortalığı serinletiyordu. Gittikleri sinemanın duvarında "Himaye-i Etfal"

yazısını gördüler. Yüksek tavanlı sinema salonunun duvarlarını nehir kenarında, ağaçlar altında gülen, eğlenen insan resimleri süslüyordu. Salon karardığında önce sürekli bir tıkırtı duyular; sonra karşılarındaki beyaz perdeye vuran ılık ve gölgeler hareket etmeye başladı. Beyrut sokaklarında gördüklerine benzeyen şapkalı, ceketli, çoğu bıyıklı adamlar, uzun etekli, tüylü şapkalı, yüzü açık kadınlar zıplaya zıplaya oradan oraya koşuyorlardı. Biri diğerine ansızın bir tokat atıyor, diğeri yere düşüyordu. Beyrut'ta birkaç tanesini gördükleri otomobiller yolları doldurmuştu; hızla geçiyorlardı. Yüksek iki bina arasına gerilmiş bir tel üzerinde bir adam yürüyor, aşağıda birikmiş olan kalabalık ha düştü ha düşecek izlenimi veren adama bakarak el kol sallıyor, duyamadıkları çığlıklar atıyorlardı. Bütün bunlar beş-on dakika sürdü, şaşkınlıkla ve filmdeki insanların haline gülerek salondan ayrıldılar; yerlerini alacak olan sabırsız arkadaşları kapıda bekliyordu.

Filistin Cephesi – Nablus Savaşı
18 Eylül 1918

İngilizler 18 Eylül günü, gerçek saldırının nereden yapılacağını belli etmemek için bütün cephe boyunca topçu ateşine başladılar. Nablus Savaşı, Filistin cephesinin çöküşü, Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunun başlangıcıydı. Liman von Sanders anılarında, sahil bölgesinde büyük bir saldırı beklediğini, fakat cephe burada yarılsa bile bunu kapatabileceğini umduğunu yazar. Türk haber alma örgütlerinin sağladığı bilgiler de sahil bölgesinde bir yığınağın bulunduğunu belirtiyordu. İngilizler geceleri sahil bölgesinde yığınak yapıp gündüzleri aksi yönde çekilerek şaşırtma hareketleri yapıyordu. Askerlikte yaygın olarak uygulanan bu taktiği Çanakkale boşaltması sırasında da başarıyla kullanmışlardı.

Bu şekilde demiryolu ile deniz arasında, 10 kilometrelik bir cephede toplam Müttefik kuvveti 4 piyade tümeni, 3 süvari tümeni ve 393 topa ulaşmıştı. Bu güçler, karşılarındaki Türk kolordusuna göre on dört defa üstündü. 18 Eylül akşamı Müttefik saldırısı başladı.

(...) Gündüzleri etrafımızdaki tepelerde bulunan tabii mağaraların veya bizim yaptığımız sağlam duvarların arkasında akşamı beklerdik. Ortalık aydınlık iken herhangi bir şekilde başkaldırma ya imkân olmadığı gibi, karavana kazanları da yakılamıyordu. Zira düşman bir yerde ufak bir duman görse, orasını topçu ateşiyle

allak bullak ediyordu. ...Bir gün zeytin ağaçlarının altında istirahat ederken bulunduğum yere nereden geldiğini anlayamadığım koca bir şarapnel düştü ve altında bulunduğum zeytin ağaçlarının bütün dallarını olduğu gibi üstüme yığıdı. Erler ve subaylar diğer ağaçların etrafında idiler. Patlama neticesi benim bulunduğum yer adeta mezar gibi oldu. Ateş kesildikten sonra arkadaşlar benim ölümü kaldırmaya gelmişler. Fakat Allah korudu, bana bir şey olmadı. Toz duman sonrası koca kovanın dizimin dibinde olduğunu hayretle gördüm. (*Teğmen İbrahim Sorguç*) (12)

Tulkerem – Cenin
19 Eylül 1918

19 Eylül sabahı erken saatlerde, sahilde bulunan 8. Ordu'nun gerilerinin uçaklarla bombalanmaya başlaması, yarılmakta olan cepheye yedeklerin ulaşmasını güçleştiriyordu. Telefon hatlarının parçalanması da genel karargâhla haberleşmeyi kesti. Türk mevzilerinin yarılması üzerine ortaya çıkan boşluktan Avustralya atlı tümeni ve Yeni Zelanda atlı tugayının içinde bulunduğu Süvari Kolordusu, ileri harekâta başladı.

(...) Kurban Bayramı'nın dördüncü günüydü. İngilizler 4 gün 4 gece taarruzlarına devam ettiler... Hep topçu ateşi... Topçu ateşiyle gene bozdu gâvur bizi. 11. Fırka sağımızda bozuldu. Bizim de bozulmamıza sebep oldu. Gece gündüz çekiliyoruz. Aç ve susuz... İngiliz tayyareleri de üzerimize bomba atıyorlar. Öylesine aç kaldık ki... Ölen atlarımızın kaba butlarını parça parça kesip, pişirip yiyoruz... Şam'a ulaştık, geri çekile çekile. Şam'a yaklaşıırken İngilizlerin bir makineli tüfeği üzerimize ateşe başladı. Biz 18 kişi, başçavuşla beraber nehre atladık. İngilizler Şam'da bizim

trene ateş ediyorlarmış. Sonra çıktı işin içyüzü. Trende ordunun para kasaları varmış. Şam ahalisi trene hücum ettiğinden, Araplar'ı dağıtmak için ateş açmışlar... Araplar makinelinin ateşini yiyince dağılıverdiler. İngilizler para kasalarını taşıdılar... Çok açlık gördüm. Çarıkların altını yedik. Suda buğday kaynatırlardı da ondan verirlerdi. Birer kaşık yedik... Urba yok arkamızda, asker arasında hep açlık konuşulurdu... (Osman Yılmaz)(7)

8. Ordu cephesinin sahil bölgesinde yarılması ve Müttefik süvarilerinin bu yarılma sonucu oluşan açıktan geçerek kuşatma hareketine girişmeleri üzerine 11. Tümen Luban'ın kuzeyine, Merda'ya çekildi. Aynı gün, Liman von Sanders'in savaş alanından kilometrelerce uzakta, kuzeyde Nasıra'da bulunan Yıldırım Ordular karargâhı, Müttefik süvarilerinin baskınına uğradı. Liman von Sanders ve beraberindekiler güçlükle kaçabildiler. Müttefik süvari kolordusu, Türk ordularının kuzeye giden yollarını kesmişti.

11. Tümen Taberiye gölünün güneyinden Şeria nehrine doğru çekiliyordu.

Tümen'in ulaşmaya çalıştığı Beyti Hasan Boğazı hayvan leşleri, yaralılar, malzeme ve taşıt araçlarının artıklarıyla tıkanmış, geçilemez duruma gelmişti. Açlık, susuzluk, uykusuzluk ve diğer sıkıntılar askerleri çok sarsmıştı.

22 Eylül sabahı, 11. Tümen'in bağlı olduğu 7. Ordu karargâhı, Şeria nehri kenarında Teldir-el-Amar'da toplanmıştı. Nehrin geçit verecek bir yerini bulmak için araştırmalara başlandı. Sonuçta göreceli olarak sığ bir hat saptandı. 50-60 metre genişliğinde olan nehri geçmek için 200-300 metrelik zikzaklı bir hat, soyunmuş erlerin tuttukları iplerle işaretlendi. İnsanların ve hayvanların geçişi başladı. Gün doğmadan, sabaha karşı karargâh birlikleri-

nin geçişi tamamlanmış, askerler ağaçlar arasına gizlenmişlerdi. Ancak 3. Kolordu ve onunla birlikte çekilmekte olan 11. Tümen görünürde yoktu; kendilerinden hiçbir haber alınamıyordu.

11. Tümen haberleşme güçlükleri nedeniyle, Şeria nehrinin doğusuna çekilme emrini alamamıştı. Kılavuzluk eden yerliler, keşif kollarını yanlış yönlere götürüp esir olmalarına neden oluyordular. Yolunu kaybeden telgraf bölümü İngilizlere esir düştü. Telsizler daha önce yok edildiğinden, haberleşme olanakları ortadan kalkmıştı. 11. Tümen çekilme emrini Tobaz'da aldı; kuşatıldı, ama kuşatmayı yararak çekilmeyi sürdürdü. Tobaz'dan doğuya, Şeria nehrine doğru yola koyuldu. Şeria nehri yakınında Cerze'de Müttefik süvarileriyle çarpışmalar devam etti. Çanakkale'den sonra Anzakları tekrar, ama bu defa at sırtında görüyorlardı. Anzaklar burada Gelibolu'daki gibi, denizle dağlar arasında sıkışmış da değillerdi; her şey Anzak süvarilerinden yana gibiydi.

Gece yürüyüşüne devam ediyoruz. Çok yorulmuştuk. Bir yerde mola verildi. Yere oturur oturmaz yanımdaki arkadaşla hemen uyumuşuz. Bir an uykudan sıçradım. Bir de ne göreyim; etrafta kimse yok, yanımdaki arkadaş hâlâ uyuyor. Hafif ay ışığı var. Arkadaşı uyandırdım. Birkaç kişinin uzağımızdan geçtiklerini gördük ve onlara bağırdık. "Kıtamız nereye gitti?" diye sorduğumuz zaman yarım saat evvel gittiklerini söylediler. Bunun üzerine var kuvvetimizle koşmaya başladık. Ortalık iyice aydınlandığı zaman kıtamıza yetiştik. Hemen onbaşı ve çavuşları yakaladım. "Bu ne hal, bizi neden uyandırmadan gittiniz?" diye sorduğum zaman, "Biz sizi hareket ederken uyandırdık, hatta ayağa bile kaldırtınız, gece karanlığında yanımda olup olmadığınızı fark etmedik," dediler. Demek ki biz uyanıp ayağa kalktıktan sonra, yorgunluktan tekrar oturup uyuyup kalmışız. (*Teğmen İbrahim Sorguç*) (12)

Tümenlerde top başına on, makineli tüfeklerde bin mermi kalmıştı; su ve yiyecek yoktu. Bu sırada tümen ve alay komutanları, kolordu komutanının yanına giderek savaşa son verilmesini istediler. Kolordu komutanı İsmet Bey (İnönü), teslim olmanın “askeri namusla telifi kabil olamayacağını” bildirdi. Komutanlar mazbata (tutanak) yapmaya kalkıştılar. Kolordu komutanı bu harekete karşı da, “Böyle bir mazbatayı getiren zatı kendi tabancamla öldürürüm,” diyerek tartışmaya son verdi.

Şeria Nehri Batı Kıyısı
24 Eylül 1918

11. Tümen'in bağlı olduğu kolordu 24 Eylül sabahı nehrin batısını tutan Müttefik süvarilerini yararak karşı yakaya geçmeye karar verdi. Türk kolordusu, altı günlük çekilme boyunca verdiği kayıplara karşın, düzenini büyük ölçüde korumayı başarmıştı. Süvari birlikleri kanatları koruyor, levazımlar da az da olsa birliklere yiyecek bir şeyler sağlıyordu. Yaralılar geride terk edilmiyor, arabalarına bindirilmiş olarak ana birlikleri izliyordu. Yetersiz de olsa sağlık hizmetleri sürmekteydi. Öğleden sonra konak yerinden harekete geçildi. 11. Tümen sağda, 1. Tümen solda, iki kol halinde yürüyorlardı. Birlikler savaşarak geçide doğru ilerlediler. Araba tekerleklerinin iç bayıltan, iniltiyi andıran gıcirtısı dışında tam bir sessizlik ve suskunluk içinde ilerleme sürdü. Askerler konuşulacak her şeyi tüketmiş gibiydiler, belki de kendilerini bekleyen nehri geçmenin güçlüğüne sezmektedirler. Bitkin askerlerin başları öne düşmüş, çoktan parçalanmış çarıklardan fırlamış yorgun ayaklar artık yürümüyor, sıcak çöl kumunda sürükleniyordu. Kilometrelerce uzayan ve onları izleyen toz bulutu içinde terk edilmiş kırık dökük arabalar, toplar, at ve katır ölüleri arasından

geçtiler, çevrelerinde düşman ve bunlardan başka bir şey göremiyorlardı.

Avustralya atlı birliklerinin, nehir geçişini engellemek için aldıkları önlemler yetersizdi. Onlar da ana menzillerinden kilometrelerce uzağa düşmüşlerdi. Cephane ve gıda ikmalleri neredeyse durmuştu. Yaralıları bakılamıyor, daha sonra sağlık merkezine götürülmek üzere nöbetçiler eşliğinde geride bırakılanlar yerli halkın saldırısına uğruyor, basit bir soygun amacıyla başlayan çatışmalar ağır kayıplarla sonuçlanıyordu. Atları için yiyecek taşıma olanakları yoktu, atlar çölde bulabildikleri sararmış ot ve diken kalıntıları ile yetinmek zorundaydılar. Eylül sonuna yaklaşılmış olmakla birlikte sıcaklık azalmamıştı. Avustralyalı süvariler Çanakkale'deki gibi bir kere daha gömleklerinin kollarını kesip kısalttılar. Altı günden beri at sırtındaydılar. Çoğu geceler birkaç saatlik tedirgin bir uykuyla yetinmişlerdi. Yol ve yön bulma konusunda Türkler kadar şanslı değillerdi. Yerli kılavuzlar küçük birlikleri soygun amacıyla ıssız yerlere çekiyor, onlara zaman kaybettiriyordu. Güçlükler her gün her iki taraf için artıyordu.

Müttefik süvarilerinin ateşi altında önce Türk süvarileri, sonra piyade alayları parça parça nehre yaklaştılar. Birkaç gün önce aynı yerden geçmiş olan karargâh birliğinin ip ve sallarla kurduğu düzenek Avustralyalı süvariler tarafından bozulmuştu. Kısa bir çatışmadan sonra geçişi engellemekte olan Avustralyalı süvariler kuzeye doğru ateş menzili dışına çekildi, geçişi izlemeye başladılar. Bu geçişi engellemek için destek birliklerini bekliyorlardı. 11. Tümen'in ana birliği nehre yaklaştığında bir köprübaşı tutulmuştu.

Teldir-el-Amar yakınında geçiş başladı. Daha önce nehri geçmiş olan karargâh birliğinin kullandığı yöntem uygulandı. Nehrin yürüyerek geçmeye elverişli yerleri arandı. Kenarlarda bir hayli sığ olan nehrin tabanı yer yer çamurdu, askerler buralarda

kayıp suya yuvarlanıyor, çamura saplanıyorlardı. Nehrin ortasında kısa bir bölümde ise sular boylarını aşıyordu. Ağır akan nehrin suları yukarı kısımlardan kopup gelmiş veya ilk geçişte kıyılara takılmış savaş kalıntılarıyla örtülmüştü; geçişi bunlar da güçleştiriyordu. Saptanmış olan birkaç geçit yerinin başında bir kargaşa ve itişme yaşıyor, askerler nehrin sularına yuvarlanıyor, çamurlu sığ sularda çırpınıp duruyorlardı. Bağırmaktan sesleri kısılmış bölük komutanları nehir boyunca aşağı yukarı koşuyor, düzeni sağlamaya ve korumaya çalışıyorlardı. İstihkâm birlikleri bulabildikleri yüzebilecek her türlü malzemeyi; tahtaları, parçalanmış araba tekerleklerini, nehrin kenarındaki cılız ağaçları birleştirip halatlarla bağlayarak salları yapıyorlardı.

Bu itiş kakış içinde yüzme bilen birkaç asker, üzerlerinde yalnız paçalı uzun donları kalıncaya kadar soyundu, palaskaları ile bağlanmış elbiseleri, tüfekleri başlarının üzerinde nehre atıldılar. Birkaç yerde karşıdan karşıya halatlar uzattılar. Bu halatlara tutunarak geçenlere, geçiş sırasında suya yuvarlananlara yardım ediyorlardı. Derme çatma oluşturulan iplerle çekilerek karşıdan karşıya geçen salları ise ancak yaralıları, malzemeyi, geride kalan birkaç makineli tüfek ve topu taşıyacaktı.

Daha yukarıdan akıp gelen odun, kütük, tahta parçaları, at ölüleri, nehrin iki yakası arasına gerilmiş halatlara takıldı, birinci halat gerildi ve baskıya dayanamayarak kısa sürede koptu. Ona tutunmuş olan askerler halatla birlikte iki yana savruldu. Halatı parçalamış olan kalıntı malzeme yüzerek mavnalara bindirdi ve onları önüne katarak nehrin ağır akışına uygun sürüklemeye başladı. Geçiş engelleyen bu malzemenin kenara çekilmesi, temizlenmesi saatler aldı; geçiş tekrar başladı.

Bütün çabalara rağmen ateş altındaki geçişte bir düzen sağlanamıyordu. Nehir atlar, arabalar, el ele tutuşarak geçmeye çalışanlarla dolmuştu. Bu arada her iki tümenin yan kanatlarında

çarpmalar sürmekteydi. Nehrin diğer yanındaki köprübaşı da Müttefik süvarilerinin baskısı altındaydı. Tümenler üç yandan kuşatılmış gibiydi. Anzak süvarileri hızla yaklaşıyor, Türklerin ateş menziline girmeden yaylın ateşi açıyor, gene hızla uzaklaşıyorlardı. Bu ateş birliklerde telaş ve paniğe yol açmaktan öte bir kayba neden olmuyordu. Havanın kararmaya başlamasıyla üzerlerindeki baskı azaldı, sallarla geçiş gece boyunca sürdü, doğu yakasındaki köprübaşı güçlendi.

Plan gereği 11. Tümen, karargâhı ile birlikte Şeria nehrinin doğusuna çekiliyordu. Süvarilerin bir bölümü bir gün önce köprübaşını tutmak için nehri geçmişlerdi. Şafakla birlikte, kalanlar da atlarını suya sürdüler; atlarının sırtında nehri kolayca geçtiler. Gün ağarırken nehrin batı yakasında tek bir alay kalmıştı. Müttefik süvarilerinin uzaktan ateşleri başladı. Askerler arasındaki telaş paniğe dönüşmüştü. Askerler bulabildikleri her şeyin arkasına saklanıyor, tutunacak bir ağaç parçası bulanlar kendini suya atıyordu; yüzme bilmeyenler suda çırpınıp duruyordu. Sonunda subaylar düzeni sağladı, kurulan makineli tüfek ve mevziye giren askerler çekilmeyi koruma altına alabildiler. Öğleye doğru sıcaklık giderek arttı, terden gömlekleri sırtlarına yapışmış askerler çaresizce, geçiş sırasının kendilerine gelmesini beklemeye başladılar. Bu umutsuz bir bekleyişti. Sayıları azalınca Anzak süvarilerinin üzerlerine saldıracağını biliyorlardı. Daha önce karargâhta yaşanmış olan teslim olma tartışması onların da kulağına gelmişti.

Komutanı ona soyunmasını ve geçmekte olan süvarilerden birinin atının kuyruğuna tutunmasını söyledi. Öyle yaptı. Önce boğazına kadar çamurlu sulara daldı, süvariye izledi, su boyunu aştığında atın kuyruğuna tutundu, yüzmekte olan atın bir tepki göstermesi olanaksızdı. Karşı kıyıya vardığında kendini toprağa attı; dört yıldan beri savaşın ve tehlikenin her türlüsüne çatmış

olan 11. Tümen ve onun bir askeri daha yaşama şansını yakaladı. Dönüp geriye baktığında askerlerin geçişinin yavaşlamakta olduğunu gördü, Anzak süvarileri hızla yaklaşıyor, 71. Alay'ın artçı olarak bırakılan bir taburu teslim olmaya hazırlanıyordu.

Çanakale'den beri birlikte oldukları topçu erleri, nehrin batı kıyısında terk edilen topların kamaları kuma gömülür ya da suya fırlatılırken gözyaşlarını tutamadılar, namluları son bir defa okşayıp arkalarına bakmadan nehir kenarına yöneldiler. Gene de birkaç hafif top sala yüklendi, üzerine yığılan ve kenarına tutunan askerlerle salın dengesi bozuldu, ama güçlkle de olsa sal karşı kıyıya çekildi.

Süvari birliklerinin atları dışında, taşıma amacıyla kullanılan bütün atlar, develer, topları çeken katırlar toplandı. Müttefiklerin eline geçmemesi için bunların vurulması gerekiyordu, ama ne onları vuracak güçleri ne de yeterli mermileri vardı. Topçular için, yemlerini bile paylaştıkları atlarını vurmak güçtü. Bütün hayvanlar başıboş çöle salındı. Artçı birliğin savunması kısa sürede kırıldı, onlar silah bıraktılar.

Kuzeyden sallarla gelen bir Müttefik müfrezesi, nehrin batısında kalan son artçı birliğini esir aldı.

(...) İngilizler bizi Şeria vadisinde çevirip esir aldılar. Seyd-i Beşer dedikleri yerde üç sene esir kaldık. İngilizler esirlikte iyi baktılar bize, bir sene hastanede hasta yattım. Gözlerim rahatsızlandı... kanlı basur oldum. (*Mehmet Sanlı*) (7)

(...) Bir emir geldi:

— Ayağa kalk, dediler. Hay Allah. Ayağa kalkılır mı? Gâvur bir de ateş açarsa. Kimse kalkmıyor. Bir zabıt kalktı.

— Ben kalktım, beni tanıyorlar mı, dedi. Ben de mangaya dedim ki:

— Kalkın bel!... Kalktık, elleri kaldırdık, başımıza koyduk, ta-bancalarımızı filan gömdük kuma. Geldi gâvurlar. Kolları çıplak, kara yüzlü gâvur geldi önümüze. Dişleri parlıyor, bembeyaz.

— Fakın German diyor. İri, çok iri adam bu Hintliler. Yarısı Müslüman, yarısı ateşperest.

— Fakın German, diyor.

— No, Müslim, solcır Müslim. Finiş German. Bir saat kadar ayakta tuttu. Tetik elinde emir bekliyormuş... Geldi İngiliz kumandan.

— İndirin ellerinizi, rahat dedi... Götürüyorlar bizi, acaba ne-reye?... Epey gittik, bir yere geldik oturduk. Su verdiler, peksimet de verdiler... Geldik, köprüyü geçtik, bastık Mısır toprağına. Tek tek sıra yaptılar bizi. Mendillerimizi serdik yere. Neyimiz varsa boşalttık içine. Bir masa önündeyiz. Kâğıt ve sarı liralari alıyorlar. Bir zarf veriyor, bir numara veriyor, zarfa numarayı yazıp sandığa atıyor İngiliz. Bende para mara yok, geçtim. Numara verdiler... Hepimiz çırcıplağız. Bir koca fıçı, beyaz su var, ayran gibi. Asit fenikmiş. Geldi bana sıra.

— Koman, dedi. Girdim fıçıya, çıktım. Kart bir gâvur fıçının başında, elinde bir kıl fırça bekliyor. Bir apış aranı, bir de koltuk altlarını fırçalıyor. Sonra bir çadıra girdik. Urba giyiyoruz... (*Osman Ertaş*) (7)

Müttefik süvarileri, geçişten sonra da yorgun tümenleri rahat bırakmadı. Sürekli saldırılarla kuzeye doğru çekilmeyi güçleştiriyorlardı. Tümen bundan sonra, 50-60 kilometre kuzeydeki ilk menzile kadar yiyeceksizdi; erlere daha önce dağıtılan dışında mermileri yoktu. Zorlu çekilme sırasında savunma, bu mermilerle ve kurtarılmış birkaç makineli tüfek ve topla yapılacaktı. 11. Tümen'in nehri geçebilen şanslıları, 24 Eylül akşamı geçit yerine, 18 kilometre uzaklıktaki Aclun'a vardılar.

Halep'te beni hastaneye gönderdiler. On beş gün sonra taburcu oldum. Makineli tüfek bölüğüne verdiler. Atlarla beraber arpa yiyoruz... ceplerimizde saklıyoruz arpaları, başka yiyecek bir şey yok. Ben fenalaşmışım. Beni tekrar Halep'te hastaneye getirmişler. Bir de gözümü açtım, hastanedeyim. Kendimi bilmiyorum. Halep'ten aldılar bizi, Mersin'e getirdiler. Bu dokuz ay içinde çok zorluklar, sıkıntılar çektik... Sevkiyatla İstanbul'a geldik. Mersin'den İstanbul'a gelirken köydeki çobanımız da yanıma düştü. O da askermiş oralarda. İstanbul'da bir akşam kaldık. Sabahleyin tayın aramaya çıktık bizim çobanla. Caddede gidiyoruz. Çoban bana biraz ilerimizdeki bir faytonu göstererek dedi ki:

- İbrahim ağa, şu faytonun içindeki babana benziyor.
- Babam nereden gelecek buraya, dedim ben.
- Hele hele bak, dedi.

Yolda giden askerleri aralayarak 100 metre filan gittik, yaklaştık faytona. Bir de baktım, babam. Osman Efendi var yanında, Çanlı. "Baba" diyecem, dilim sıkıştı. Osman Efendi:

- Ne be oğlum, dedi. Söyleyemedim. Osman Efendi:
- Ne var be oğlum, dedi tekrar.
- Bubaaaa... diye bağırdım. Babam bir baktı.
- Kimsin sen?
- İbrahim.
- Oğlum, biz seni öldü biliyoruz.

- Ben sordum:
- Neden geldin buraya?
- Enişteni aramaya geldik... (*İbrahim Yılmaz*) (7)

Gazze'den beri altı aydır sürmekte olan savaş sonucunda, 500-600 kişilik taburların mevcudu savaş kayıpları, hastalıklar ve firarlar nedeniyle 150-200 kişiye inmişti. Savaşta Alman birliklerinin durumu da farklı değildi.

Sevgililer

Şu anda Rasimo'ya geldik, çekiliyoruz. İngiliz, Hama'ya doğru büyük bir manevra yaptı. Önce bombaladı ve ağır bir baskı kurdu. Süvarilerimizle ve kendi askerlerimizle ilişkimiz kesildi. En kötü ihtimalle Beyrut'a çekileceğiz, Haifa, 18 Eylül 1918. ...durum daha da kötüye gidiyor, daha esir düşmedim...

Oğlunuz Otto Ungerer
Riyak, 30 Eylül 1918 (18)

(...) Orada olduğumuzun farkında değillerdi, yüzer kişilik gruplar halinde geldiler; yol yüksek tepelerin arasından geçiyor, sonra bir köprüye geliyordu. Onların köprüyü geçmelerine izin verecek, sonra esir alıp silahsızlandıracaktık... Onları, Türklerle birlikte Almanları esir alıp mallarına el koyduğumuzda, ağzımızda sigaralar, elimizde tüfekler çete gibiydik. Ben pek çok demir haç ve başka madalyalar aldım. Bu arada binlerce Türk lirası ve pul. Şampanyaları da vardı (Almanların). Bir çift kaliteli dürbün, su geçirmez muşamba elbiseler, bir çift de havlu... (*H. H. Stephen*) (14, s. 137)

Şam'a doğru yürüyüş devam etti. 29 Eylül sabahı, Şam'ın güneyindeki Artuz yakınındaki tepelerden Şam'a doğru çekilmek-

teydiler. Uzun çöl yürüyüşleri gündüz sıcaktan, geceleri ise Arapların saldırılarından dayanılmaz olmuştu.

(...) İngilizler tekrar hücum ettiler, bozulduk, geri çekildik. Almanlar orada nehir üzerine bir köprü kuruverdiler de o köprüden geçtik geri çekilirken. Şam'a doğru geri çekiliyoruz. Şam'da esir düştük. İngilizler Şam'ı kuşatmış. Bizi öyle esir aldı. Şam'da bir açlık, bir açlık, ekmek yok, aş yok... (Ali Demirel) (6)

Orduda bulunan çok sayıdaki Alman askerlerden yolunu kaybetmiş biri çekilme sırasında 11. Tümen askerlerine katıldı. Askerlerin adını, dilini bilmedikleri bu yabancıyla paylaştıkları kader, ona göz kulak olmalarını gerektiriyordu. İşaretle anlatmak istedikleri şeyleri pek de anlatamadan sadece karşılıklı güldüler.

Alaman madalyası vardı bende. Nablus'ta verdiler bize madalyayı. On kişi kadar vardık. Bir paşa mıydı? Zabıtlardan biri miydi? Kimine 5 lira veriyorlar, kimine Türk madalyası, kimine Alaman madalyası. Ben dedim ki:

— Efendim bana para verin 5 lira. Metelik yok. Ne yapayım bu madalyayı?

Dediler, bu daha kıymetlidir. Kaldı madalya bende. İngilizler esir alınca bizi Gazze'ye götürdüler. Bir sene kadar esir kaldım orada. O madalyayı takamadım köyümde. Göremediler konu komşu. Görselerdi bir. Esir olunca İngilizler aldılar madalyayı benden. Yazık, kimin üzerinde ne varsa aldılar. (Hüseyin Sürek) (7)

Şam ve çevresindeki zorlu çarpışmalardan sonra 11. Tümen Şam'dan akşama yakın geçti; yol boyu dizilmiş çarşafli kadınlar ellerini kollarını sallıyor, kimisi Türkçe, kimisi de Arapça, *Türk askeri nereye, nereye!*... diye bağırıyorlardı. Belli ki bu bir uğur-

lama değildi; bu serzenişin arkasında bir alay mı, üzüntü belirtisi mi olduğunu anlayamadılar. Bu ayrılış, Denizli'den ayrılışlarından da farklıydı. Erkekler ortalıkta görünmüyordu. Kadınlar kendilerine küçümseyen gözlerle bakıyorlardı. Bu bakış bütün sokaklara yayıldı; askerleri de etkiledi, başlarını çevirdiler, gözlerini bu bakışlardan kaçırdılar. "Halk, Türklere altın karşılığında bile yiyecek satmıyordu. Hastalar için yiyecek temin edilemiyor-du..."(2) Ana birlikler şehirden ayrılınca, yerli halk, artçıların üzerine damlardan ve pencerelerden ateş etmeye başladı. Yere düşenler bir sedyeye konuyor veya güçlü birinin sırtına yükleniyordu. Taşınamayan yaralı artçıları Şamlıların insafına bırakarak 1 Ekim günü kenti terk ettiler. Humus-Hama yoluyla Halep'e doğru çekilme sürecekti.

Boyuna geriye akan, tekrar çukuru dolduran kumlarla uğraşan askerler, terlerini silmek için küreklerini bıraktılar. Bu cehennem sıcaklığında çalışmak şöyle dursun, ayakta durmak bile zordu. Bomboş çölün ortasında giderek yükselen ve daha yakıcı olan güneşin altında, kazmakta oldukları çukurun kenarına, alışık oldukları tarzda çömeldiler.

Önce gözü yaşardı genç adamın, sonra içinden bir şey yükselip göğsünü tıkadı. İlk defa aklından geçirdi; ne işleri vardı burada? İşte en yakın dostu, sabah akşam Yarangümelî(*) diye takıldığı arkadaşı yanında, yere uzanmış, üzerine soluk bir battaniye çekilmiş halde yatıyor. Daha birkaç gün önce, oralılara özgü, tatlı ve iç bayıltan diliyle çocukluğunda tepesine tırmandığı incir ağacında nasıl türkü söylediğini anlatmıştı: *Gar mı yağıp da duruyo Yarangüme'nin dağına...*

Boğazı düğümlendi; tutmalıydı kendini. Bir karış daha toprak kazıldı. Tabur imamı da nerede kaldı? Gelmesi şart mı? Boğazındaki düğüm büyüyor; tut kendini! Yırtık pırtık, paçavralar içinde sekiz-on perişan adam kasketleri ellerinde, elleri karınlarına kavuşturulmuş, başları öne eğik öylesine duruyorlar. Kum, sıcak, güneş; böylesine berbat bir yerde mi kalacak? Düşünme böyle duygulu şeyleri, ağlayıp rezil olacaksın. Tut kendini; tutamıyor,

(*) Denizli'nin yakınında bir kasaba.

bastıramıyor içinden yükselen hıçkırığı. Sona kadar çöl, bir ağaç görmeyeli kaç gün oldu? Yeşil nasıldı? Ya çukuru tam kibleye çeviremedilerse? Tamam, hıçkırığı bastırmak, dikkatini dağıtmak için düşünüyor bu gereksiz şeyleri; hadi imam gel. Geldi. Yanık güzel sesiyle ölümü haber veren salayı okuyor; ne gerek var, bütün bölük biliyor. Beylik battaniyeyi alıyorlar; o beylik, gömülemez. Sessiz, uzanmış öyle, onun da eli göğsünde kavuşturulmuş. Pis bir rüzgâr kumları sürüklüyor, karıncalar; diz çöküp yanına, tek tek karıncaları ayıklıyor. Ne işleri var, ne arıyorlar buralarda. Belli, yerli halk istemiyor onları, onlar niçin istiyorlar Arapları? İngiliz'den çok yerli halktı onları hırpalayan. İlk defa sorguluyor savaşı, yığılıp kaldı işte, kalkamıyor. Yaşlar süzülüyor aylarca tıraş yüzü görmemiş, çökmüş yanaklarından damla damla. Dayanamayacak; bugüne kadar, dört yıldan beri hiç yapmadığını yapacak. Kapandı kumun üzerine, kimsenin görmemesi gerekli; bu ağlamadan da öte, sarsılıyor, bıraktı kendini, yorgun, bitmiş tükenmiş, orada bir avuç kumda yatandan ne farkı var? O hiç olmazsa yarın bir avuç kavurga peşine düşmeyecek. Olamaz, dört yıldan, Denizli'den bando mızıkla uğurlanışlarından beri aynı alay, aynı tabur, aynı bölükteler zararsız iki garip adam. Koluna iki kişinin girdiğini fark etti; sürükleyip götürüyorlar onu, bir kürek toprak atamadan.

Onu seferberlikten birkaç ay önce deri satmak için gittiği Yarangüme pazarında tanımişti. Batı Toroslar'ın eteklerinde kurulmuş güzel, yemyeşil kasabada. O da kendisi gibi yalnızlığı ve her işi kendisi yapmayı sever ve becerirdi; yapamayacağı işler de gözünde çok büyüdü. Dostlukları her hafta pazara gittiğinde sürdü. Aynı birliğe düştüklerinde ne kadar sevinmişlerdi. Çanakkale cehennemini ve doğunun öldürücü soğuşunu birlikte yaşadılar ve dayandılar. Çöl, çöl, açlık ve bir şarapnel parçası bitirene kadar dostluklarını. Türkü onun köyünün türküsüydü, bir hikâyesi var-

dı: Yarangümeli Memed usta, zeybeği ayak parmaklarının ucunda uçar gibi oynardı. Bir gün kumarda bütün parasını kaybetti; Memed usta para bulmak için kalktığında, densizin biri, dönüşte karını da getir, dedi; sonu hapisle biten bir hikâye.

*Gar mı yağıp da duruyo Yarangüme'nin dağına
Memed ağam da oturuvermiş efem, efelerin sağına
Çıkam hadeng de şu dağların düzüne
Aslanım da efeler vay vay*

Çekilmekte olan ordu birlikleri 23 Ekim'de Hama'yı terk etmişti. Dört asırlık bir dönem sona eriyordu; yaklaşık 420 yıl önce bu yöre gene bir savaşa sahne olmuş, 24 Ağustos 1516'da, Yavuz'un Osmanlı ordusu, çağının yüksek teknolojisiyle dö-külmüş topların desteğiyle, Halep yakınlarında Mercidabık'ta, Memluk ordusunu yenilgiye uğratmış, Halep, Hama, Humus ve Şam'ı ele geçirmişti.

Hititlerle Mısırlılar arasındaki savaş sonucunda, tarihteki ilk yazılı barış anlaşmasının imzalandığı antik Kadeş şehri de, Suriye'de Hama kentinin 25 kilometre güneybatısında Asi nehri kenarındadır.

Çekilme sırasında yerli halk karşı gösteriler yapmakta, trenlere ateş etmekteydi. Halep yakınındaki arazi, Müttefik süvarisinin hareketine uygun olduğu için, asıl savunmanın kuzeydeki dağlık arazide yapılmasına karar verildi.

(...) Yürüyüş halinde iken birden üzerimize bir piyade ateşi açıldı. Birden ortalık karıştı. Teslim olalım olmayalım diye her kafadan bir ses çıkmaya başladığı anda öylesine bir dağılış oldu ki, artık ne tabur, ne bölük kaldı. Başını alan bir tarafa gitti. Biz de bir tarafı tuttuk gidiyoruz. Yüzlerce, binlerce asker kumandansız, başsız yürüyüp gidiyor... (*Teğmen İbrahim Sorguç*) (12)

27 Ekim günü, 11. Tümen Katma'nın güneyindeki yeni mevzilerine girdi. O akşam, Genelkurmay Başkanı İzzet Paşa'dan gelen bir şifrede, *İtilaf Devletleri'nin Türkiye ile mütareke imzalamaya muvafakat edecekleri, buna karşılık Almanların emniyet altında memleketlerine dönmelerinin talep edildiği* bildirilmekteydi. 30 Ekim akşamı Sadrazam İzzet Paşa, Liman von Sanders'in emir ve komutayı Mustafa Kemal Paşa'ya vererek hemen İstanbul'a hareket etmesini bildirdi.(2)

(...) Şam'dan gece yürüyerek Halep'e, oradan da Osmaniye'ye geldik. Osmaniye'den Adana'ya ulaştık. Adana'da bir mektup aldım. Köyden geliyordu. İçinde de:

— Sen duruyorsun orada. İngilizler İstanbul'a geçtiler, buraları çeteler sardı, diyordu.

Adana'dan çıkıverdim yola. Gün indiye (batı) baka baka, çobanlara yol sora sora, 36 günde Çanakkale'ye, köyüme geldim. (Osman Yılmaz) (7)

Avustralyalı kaynaklar bu savaşı değerlendirirken, Türk piyadelerinin Avustralyalı süvarilere karşı verdikleri savaşta kuvvet dengesizliğini kabul ederler. Türklerin kötü beslendiğinin, silahlarının yetersiz olduğunun, hastalandıklarında veya yaralandıklarında bakımsız kaldıklarının farkındadırlar.

(...) Onlar Avrupalı askerlerin dayanamayacağı koşullarda yiğitçe yaşadılar ve savaştılar, Avustralyalı süvariler de karşılarında yaya ve zor koşullarda olan bu askerlere saygı duydular, onlar Jacko'ydu,^(*) savaşı kuralına göre yapan, ülkesi için dürüstçe çarpışan. Örneğin

(*) Çanakkale'de Anzakların Türk askerlerine taktığı ad.

Romani'ye ulaşabilmek için 110 kilometrelik çölü geçerken toplarını yürütebilmek amacıyla her metre kumu tahta ve çalılarla desteklemişlerdi; bu Avustralyalılar arasında büyük hayranlık uyandırmıştı... (14, s, 143)

Nablus Savaşı'ndan Halep'in düşmesine kadar 34 gün içinde, 4., 7. ve 8. ordu 500 kilometre geriye çekilmiş, çok sayıda silah ve donatı kaybı yanında 75 bin esir vermişti. Yıldırım Orduları'nın cephesi çökmüştü. Cephe karargâhında Almanca konuşulan, Doğu cephesindeki kışlık elbiseleriyle 55 derecc sıcaklıkta savaşa giren, yarı aç bir ordu için bu kaçınılmaz bir sondu.(2) İngiliz seferi kuvvetinde 226.000 İngiliz ve Avustralyalı, 111.800 Hintli, 129.000 diğer ülkelerden olmak üzere 467.650 insan vardı. Allenby zaferi bu büyük üstünlükle sağlamıştı.

31 Ekim 1918 günü öğle vaktinden geçerli olmak üzere silahlar bırakıldı. Anlaşma imzalandığında, 11. Tümen Kilis'in 4-5 kilometre güneyindeki Suvarga'da bulunuyordu. İstanbul'dan gelen demiryolu, Suvarga'nın yakınında Müslimiye'de ikiye ayrılır. Bir kol güneye Suriye, Filistin, Kudüs ve uğruna on binlerce can verilen Hicaz'a uzanır. Diğeri doğuya yönelir, İmparatorluk'un hayallerinin gömüldüğü Bağdat'a doğru.

Bu anlaşmadan sonra 11. Tümen karargâhı, Niğde'ye ve Pozanti'ya gönderildi, Kurtuluş Savaşı'na katılincaya kadar da orada kaldı. Hayatta kalmayı ve esir düşmemeyi başaran şanslı askerler terhis edildiler; bu arada Türklerle beraber savaşmış olan Almanlar da memleketlerine dönmeye başladılar.

Adana, Yenice 23 Ekim 1918

Sevgililer,

Çekilerek Adana'ya geldik, çok kötü bir bozguna uğradık, benim birliğimdeki topçu askerlerin eğitimi kötü idi, beşte dördünü

öldürsen bir şey fark etmez, fakat şimdi bunun önemi yok, çünkü savaş bitti.

Sevgiler

Oğlunuz Otto Ungerer (18)

249

Toros tünellerinde, çalışma taburlarında çavuş olan ağabey, 11. Tümen artıklarının Adana'ya geldiğini duymuştu. Adana'da peron boyunca bir 11. Tümenli, bir memleketli ararken kardeşini bulması güç olmadı. Dört yıldan beri birbirini görmeyen iki kardeş sarıldılar. Bu duygulu anı bozan tek olay, küçük kardeşin savaş sonrası Çanakkale cephesinde, siperlerde bulduğu bir saati ağabeyine vermesi, onun da bunu:

— Gâvurun saatini istemem, gâvurdan bugüne kadar ne fayda gördük ki, saati yararlı olsun, diyerek saati peron taşlarına fırlatması oldu. Bu soğuk hava ağabeyin:

— Gel bak burada kim var, demesiyle çabuk dağıldı. Toros tünellerinde tercüman olarak çalışmakta olan genci çarşıdan, Kaleiçi'nden tanıyordu. Bir Rum tüccarının, Dimitri Bey'in oğlu. Süt satmak için evlerine çok kere gittiği Marika Hanım'ın İzmir'deki bir okulda okuyan oğlu. Çocukluklarından beri selamlaşırlardı. İki perişan adam bir “Merhaba” dediler, yan yana oturdular; birbirlerine söyleyecek başka bir söz bulamadılar. Nasıldı sözleri o şarkının? Sotiri ailesinin Yunanistan'a göçünden yıllarca sonra, Sotiriler'in mektuplarında yazdıkları şarkının sözleri; benzerini, soğuk bir kış günü, buğusunu silip merakla camından içeriye baktığı meyhanede de duymuş muydu?

Den eho spiti, pisa yia na pao (ne gidecek bir evim var)

Ute kerevati yia na kipnao (ne de uzanacak bir kerevetim)

Den eho dromo, ute yitonya (ne sokağım var, ne mahallem)

Na parpatiso mia protomayia (bir ilkbahar sabahı dolaşacak)

Adana'ya geldiklerinde istasyondaki inzibatlara tümenlerinin dağıldığını söyleyip kayıtlarını yaptırdılar. Şeria nehri geçişinde birlikler birbirine karışıp bozgun başlayınca, kendilerine katılan bir Alman askerle son dört-beş hafta beraber yatıp beraber kalkmışlar, bulabildikleri yerde tayınlarını, olmadığı yerde kavurgalarını onunla paylaşmışlardı. Hafif yaralı olan bu perişan adamın tek yapabildiği onlara gülümsemekti. Becerikli ağabey istasyon komutanından Alman asker için, "Osmanlı ordusunda neferdir" diye bir belge aldı; yaralı taşıyan bir kara vagonda Alman askere yer bulundu, koltuğunun altına bir somun ekmek sıkıştırdılar ve onu İstanbul'a doğru uğurladılar.

Irak cephesi esirleri Hindistan'daki kamplara gönderilirken, Filistin cephesinde esir alınan ve aralarında 11. Tümen'in artçıları da bulunan on binler, İngiliz kaynaklarına göre, 75.000 kişi Mısır'daki çeşitli kamplara yerleştirildi.

Baba

Arzı ihtiramla elinizi öperim. Validemin elini öper, hayır duasını beklerim, kardeşlerimin gözlerinden öperim. Bir ayı mütecavizdir mektubunuzu alamadım. Hamdolsun sıhhatteyim. Mümkün ise bir miktar paranın tesriyi irsali ihtiyacın şiddetine binaen mercudur. Hattı hareketim henüz malum değildir. Sık sık mektubunuzu beklerim. Burada esaret arkadaşlarımdan Üsküb vilayetinin Preşova kasabasından tüccar Esad Efendi'nin mahdumu Halil Efendi, pederinden beş aydır mektup alamıyor. Mümkün ise pederiyle muhabere ederek ona da para göndermesini bildirmenizi rica ederim. Bana göndereceğin para fazla ve seri bir vasıta ile olması ehemmiyetine binaen mercudur.

Baki selamet ve afiyeti umumiye duası efendim.

Oğlun Cemil Zeki

Adres: İskenderiye, Seydi Beşir'de 1 nolu Osmanlı Üsera Zabitanı (esir subaylar) Karargâhı'nda 5907 no'da mukayyed Mülazım Florinalı Cemil

Yunanistan'da, Florina Şehrinde Görice (Korçe) Cad., Yanya Sk.'ta, No: 5, Pederim Mehmed Tevfik Efendiye takdim. (22, s. 49)

252

Her iki kamp dümdüz çölde birkaç cılız hurma ağacının altına kurulmuş çadırlardan oluşuyordu. Subayların ve Alman esirlerin bulunduğu bölümler güçlü tel örgülerle çevriliydi; buna karşılık binlerin barındığı kampın diğer bölümleri, nöbetçiler dışında, korumasızdı. Zayıf düşmüş, yol, dil, yordam bilmeyen erlerin kaçma şansı yoktu. Çölde kaçsalar bile nereye gidebilirlerdi!

Kaldı ki kısa bir süre sonra gıdasızlıktan, belki verilen bir ilaçtan dolayı çoğu geçici körlüğe yakalandı. Kampta günler, güneşin yakıcı olmadığı mevsim ve saatlerde kumda volta atarak ya da erlere düzenlenen okuma yazma kurslarında geçerci. Gelen giden mektuplar, mesleği olanların işliklerde ürettikleri mobilya, ayakkabı, koşum takımı, günlük yaşamın bir parçası olmuştu.

İzmir'in işgali haberi kampta büyük üzüntü yarattı. İzmir'in kurtuluşu için okunan mevlit ve verilen temsilde bütün askerler bulundular. İzmir'de zor durumda bulunanlar için yardım toplandı.

Başlangıçta, kamp hayatı yılların yorgunluğundan sonra dinlendiriciydi. Fakat zamanla umutlar kaybolmaya başladı.

(...) Bedbaht arkadaşlarımla gece gündüz üzüntü içinde kampta baş başa verir, tarih, coğrafya, askeri bilgi ve tecrübelerimizi, okuduğumuz, duyduğumuz hadise ve hikâyeleri sıralardık. O günkü vakıa ve şartları ölçer, hesap ederdik, netice hep felaket. Bizden başka kim bilir kaç nesil daha bu ağırlığı çekecek endişeleri altında, varlığımıza ve dünyaya küskün, yeis ateşi içinde kavruluyorduk.

Baharı, yazı, sonbaharı, hatta kışı bile tahayyül ederek, cennet kadar güzel anayurt ve orada esaret altında yaşayan aile ve yurttaşlarımızı hatırlayarak ıstırabımız çok derinleşiyordu... (*Cemil Zeki Yoldaş*) (22, s. 34)

Terhis edildiler. 11. Tümen'in ayakta kalan askerleri trenle Konya-Afyon üzerinden dönüşü geçti. Trenin içi dışı, vagonların üzeri salkım saçak insan doluydu. Konya'da dayanılamayacak ölçüde bitlendiler; tifüs ve dizanteri 11. Tümen artıklarını biraz dahaeledi. Hastalıklar nedeniyle Konya'da istasyona inmelerine izin verilmedi; tren istasyondan uzak bir köşeye çekildi. Bitmek tükenmek bilmedi Konya ovası; bütün gece gittiler; sabah uyanıldıklarında sanki aynı ovadaydılar. Manzara hiç değişmiyordu. Perişan köyler, tren boyunca niçin koştukları bilinmeyen çoğu babasız, yetim çocuklar.

Karakuyu İstasyonu'ndan sonra 11. Tümen askerlerinin bölgesi başlıyordu. Üzeri açık olan yük vagonlarına doldurulmuş askerler, yavaş yavaş gitmekte olan trenden, bir saat boyunca, suyu neredeyse bütünüyle kurumuş Acıgöl'ü seyrettiler. Bu göl, Homeros'un anlattığı, 2500 yıl önce Kserkses'in yüz binlik dev ordusunun Yunanistan seferi sırasında yanından geçtiği göl, yol da 2500 yıldan beri aynı yoldu.

Ordu, Phrigia kenti Anaua'nın ve tuz çıkarılan bir gölün yanından geçti, büyük Phrigia kenti olan Kolossai'ye geldi. Lykos ırmağının bir yarıktan akıp kaybolduğu yer burasıdır; aşağı yukarı beş stad ötede gene yeryüzüne çıkar ve Maiandros'a karışır.(34)

Daha bir ay önce Lut gölünü, sonra Teberiye gölünü görmüşlerdi. Fakat Acıgöl başkaydı; burası memleketti; görüntüsü gölün suyuna yansıyan dağlara ilk kar düşmüştü. Tren her kasabada ve köyde birkaç yaralı ve sakat bıraktı. Taş binaların önündeki çeşmelerden su almak için istasyonlarda uzun uzun durdular. Toprak damlı evlerinden koşup gelen köylülerin bazen satıp bazen verdikleri üç-beş yumurtayla somun ekmeği aralarında paylaşıldı. Tren bir istasyonda durunca, çoğu hâlâ dizanteriden kurtulamamış askerler tarlalara dağılıyor, çavuşların onları toplayıp trene bindirmesi zaman alıyordu. Buraların gece soğuğu ünlüydü. Birbirlerine sokulup, paramparça kaputlarını başlarına çekip uydular. Tarla sınırları boyunca sıralanmış, bodur, kalın gövdeli yeni budanmış söğüt ağaçlarını, toprak damlı evlerden rüzgârsız göğe yükselen dumanları görecektik güçleri yoktu. Yılların yorgunluğuyla gece gündüz uyuyorlardı. İstasyonlarda önce tarlalara, sonra suya koşuyorlar, bir lokma ekmek yiyerek gene uyuyorlardı.

Dinar yaylası Acıgöl'den sonra Menderes vadisine doğru alçalmaya başlar. Yokuşlarda zorlukla ilerleyen tren burada coşar, hızlanır; Böceli'den sonra diğer ucu ta Söke'de biten Menderes ovasına iner. Batı ucundan ayrıldıkları Menderes vadisine, doğu ucundan geri dönmekteydiler.

11. Tümen artıklarının Denizli'ye gelmekte olduğu haberi alınmış, analar, nineler, yoksul ve yetim çocuklar kalabalığı bir kere daha istasyonu doldurmuştu. Çoğu kimse bekleyememiş, 8 kilometre ötedeki Goncalı istasyonuna yürümüş, treni orada karşılamıştı. İzmir yönüne gidecek olan Aydın doğumlular Goncalı'da ayrıldı. Bu, törensel bir ayrılış değildi. Ne nutuklar söylendi, ne davul zurna çalındı; kırık dökük hüznünlü bir sarılma, kucaklaşma, söylenmeyen, içe atılan sözler. Dört yıldan beri yaşamı, ölümü ve kaderi, sevinçten başka her şeyi paylaşan 11. Tümen'in yorgun askerleri dört yıl önce bu istasyondan ayrılış-

larındaki görkemli töreni, oradan oraya koşuşarak kendilerine çekidüzen vermeye çalışan, şimdi aralarında olmayan subayları, çavuşları, onbaşlıları anımsadılar ve başka savaşlarda buluşmak üzere treni teker teker terk ettiler.

Son

11. Tümen, seferberlikte kurulmuş 126. ve 127. alayları ve 33. Alay yerine gelen 70. Alayı ile Kurtuluş Savaşı'na katıldı. Mustafa Kemal Samsun'a çıktığında, bu tümenin karargâhı Niğde ve Pozantı'daydı. 24 Ekim 1920 Gediz; 6-11 Ocak 1921 Birinci İnönü; 23 Mart-4 Nisan İkinci İnönü; 8-15 Nisan Aslıhanlar Savaşları'na; 8-21 Temmuz Kütahya-Eskişehir Savaşı'na; 23 Ağustos-13 Eylül Sakarya Meydan Savaşı'na katıldı. 11. Tümen 26-30 Ağustos 1922'deki Büyük Taarruz'da zaferi, kuruluşundan beri ulaştığı en büyük kadro ile, 70., 126., 127. piyade alayları ve bir topçu alayı ile karşıladı. 11. Tümen şimdi varlığını Denizli'de sürdürmektedir.

Notlar

- (1) Morehead, A., *Gallipoli*, Wordsworth Military Library, 1997.
- (2) Belen, F., *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, Cilt 2, dördüncü bölüm, Çanakkale Muharebeleri, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, Resmi Yayınlar Serisi No. 3, Ankara 1970.
- (3) Demircioğlu, H., *Roma Tarihi*, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1993.
- (4) Runciman, S., *Haçlı Seferleri Tarihi*, (çev. Işıltan, E.) Cilt 3, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1992.
- (5) Gibbon, E., *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, (çev. Baltacıgil, A.), Cilt 2, s. 10, Bilim/Felsefe/Sanat Yayınları, İstanbul, 1988.
- (6) Morehead, A., *Çanakkale Geçilmez*, Gallipoli'nin Türkçe çevirisi, Güney Salman, Milliyet Yayınları, 1972.
- (7) Önder, C., *Atatürk'ün Silah Arkadaşları – Yaşayan Çanakkale Muharıpleri*, Yazır Matbaacılık Koll. Şt., İstanbul 1981.
- (8) Homeros, *İlyada*, (çev. Ahmet Cevat Emre), Varlık Yayınları, İstanbul, 1957.
- (9) Mustafa Kemal Atatürk, *Anafartalar Hatıraları*, Cumhuriyet Kitapları Yayınları, İstanbul, 1998.
- (10) Steel, N., Hart, P., *Defeat at Gallipoli*, Papermac, London, 1995.
- (11) Steel, N., Hart, P., *Gelibolu, Yenilginin Destanı* (çev. Mehmet Harmanacı), Sabah Kitapları, İstanbul, 1996.
- (12) Sorguç, E., *Yd. P Tğm. İbrahim Sorguç'un Anıları – Kaybolan Filistin*, İzmir Yayıncılık, İzmir 1996.
- (13) Niyazi, M., *Çanakkale Mahşeri*, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul 1999.
- (14) Gammage, B., *The Broken Years*, Penguin Books, Australia, 1975.
- (15) Erhat, A., *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972.

- (16) Broadbent, H., *The Boys Who came Home*, ABC Book, Victoria, 1990.
- (17) Görgülü, İ., *On Yıllık Harbin Kadrosu, 1912-1922, Balkan. – Birinci Dünya ve İstiklal Harbi*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.
- (18) Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg; Soldatenbriefe über Kämpfe in Palastina imersten. Weltkrieg (Alman Askeri Arşivi; Birinci Dünya Savaşı'nda Filistin Cephesinde Savaşmış Alman Askerleri'nin Mektupları.)
- (19) Lawrence, S., *The Gallipoli Diary of Sergeant Lawrence*, Edited by, Sir Ronald East, Melbourne University Press, Melbourne, 1981.
- (20) Gillam, J.G., *Gallipoli Diary*, Edited by, Scott, P. T., The Fourteen-Eighteen Collection, Unwin Hyman Ltd, The Strong Oak Press Ltd with Tom Donovan Publishing Ltd, Stevenage, 1989.
- (21) Banoğlu, N., A., *Türk Basımında Çanakkale Günleri*, Türk Basım Birliği Yayını, İstanbul, 1982.
- (22) Yoldaş, Cemal Zeki, *Kendi Kaleminden Teğmen Cemil Zeki, Anılar, Mektuplar*, Arba Yayınları, İstanbul, 1995.
- (23) Hamilton, I., *Galipoli Diary*, Edward Arnold, London, 1920.
- (24) Tugaç, H., *Bir Neslin Dramı*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975.
- (25) Sanders, L. V., *Türkiye'de Beş Yıl*, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968.
- (26) Kabatepe Müzesi, Sergilenen Mektup'tan bölüm.
- (27) Kabatepe Müzesi, Sergilenen Mektup'tan bölüm.
- (28) Tavaslı bir gazinin anılarından, M. Öztürk'ten.
- (29) Droysen, *Büyük İskender*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1949.
- (30) Ksenophon, *Anabasis, On Binlerin Yürüyüşü*, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1974.
- (31) Kafkas Cephesi, Hücum Taburu askerlerinden M. Raif Mektupları, Z. Abalı'dan.
- (32) İsmet Gürgey'in anlattığı bir anı.
- (33) Rıfat Sey'in sözlü anılarından.
- (34) Herodot, *Herodot Tarihi (çev. Müntekim Ökmen)*, Remzi Kitabevi, İstanbul. 1973.
- (35) Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti / 1840-1890*, Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1994.
- (36) *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Görsel Yayınlar, İstanbul, 1982.

- (37) Anon., *Yaşayanların Ağzından 18 Mart 1918 Çanakkale Zaferi*, Eski Muharipler Cemiyeti Yayınları, (Der. Gıyasettin Yetkin), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1968.
- (38) Ünaydın, R. E., *Çanakkale’de Savaşanlar Dediler ki*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1960.
- (39) Ener, K., *Çanakkale’den Hatıralar*, M. M. V. İstanbul Temsil Bürosu Yayınları No 2, İstanbul, 1954.
- (40) *Anzak and Empire*, Robertson, J., Lee Cooper, London, 1990, s. 183.
- (41) Woods Evidence to DC, *Anzak and Empire*, Robertson J., Lee Cooper, London, 1990, s. 63.
- (42) Ryan Evidence, *Anzak and Empire*, Robertson J., Lee Cooper, London, 1990, s. 63.
- (43) Haythornthwaite, P. J., *Galipoli 1915, Frontal Assault on Turkey*, Osprey Military. Campaign Series 8, London, 1991.
- (44) Shadbolt, M., *Voices of Gallipoli*, Hodder and Stoughton, 1988.
- (45) Orlo Williams Diary, *Anzak and Empire* Robertson J., Lee Cooper, London, 1990, s. 99.
- (46) Çulcu, M., *Kanlısırt Günlüğü – Mehmed Fasih Bey’in Anıları*, Arba Yayınları, İstanbul, 1997.
- (47) Swifte, T., *Gallipoli, The Incredible Campaign*, Magazine Promotion, 1985, Sydney.
- (48) Karatay, B. V., *Mehmetçik ve Anzaklar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1987.
- (49) İrdesel, M., *Çanakkale Savaşları ve Harp Sahaları Rehberi*, Baha Matbaası, İstanbul, 1973.
- (50) Leakey, Lewin, *Göl İnsanları*, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 1997.
- (51) Tonguç, E., *Birinci Dünya Savaşı’nda Bir Yedeksubayın Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1999.
- (52) Kannengiesser, H., *Bedeutung und Berlauf der Kämpfe 1915*, Schliffen Verlag, Berlin, 1937.
- (53) Krause, M., D., *Gallipoli – Chanakkale: Case Study of Operational Art*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993.
- (54) Uluaslan, H., *Gallipoli Campaign*, Çanakkale, 1986.
- (55) Schoen, W., von, *Die Hölle von Gallipoli*, Verlag Ulfstein, Berlin, 1937.
- (56) *İkdam gazetesi*, 1914, 1915, 1916, 1917, 1918 yılı sayıları.

Yazılı Kaynaklar

- Atatürk M. K., *Anafartalar Hatıraları*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1998.
- Banoğlu, N., A., *Türk Basımında Çanakkale Günleri*, Türk Basım Birliği Yayını, İstanbul, 1982.
- Beckett, B., (ed.) *Anzak and Empire*, Robertson, J., Lee Cooper, London, 1990, s. 183.
- Belen, E., *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, Resmi Yayınlar Serisi No. 3, Ankara 1970.
- Broadbent, H., *The Boys Who Came Home*, ABC Book, Victoria, 1990.
- Çulcu, M., *Kanlısirt Günlüğü – Mehmed Fasih Bey'in Anıları*, Arba Yayınları, İstanbul, 1997.
- Demircioğlu, H., *Roma Tarihi*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1993.
- Droysen, *Büyük İskender*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1949.
- Ener, K., *Çanakkale'den Hatıralar*, M. M. V. İstanbul Temsil Bürosu Yayınları, No 2, İstanbul, 1954.
- Erhat, A., *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972.
- Gammage, B., *The Broken Years*, Penguin Books, Australia, 1975.
- Gibbon, E., *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, (çev. Baltacıgil, A.), Cilt 2, s. 10, Bilim/Felsefe/Sanat Yayınları, İstanbul, 1988.
- Gillam, J. G., *Gallipoli Diary*, Edited by, Scott, P.T., The Fourteen-Eighteen Collection, Unwin Hyman Ltd, The Strong Oak Press Ltd with Tom Donovan Publishing Ltd, Stevenage, 1989.
- Hamilton, I., *Gallipoli Diary*, Edward Arnold, London, 1920.
- Haythornthwaite, P.J., *Galipoli 1915, Frontal Assault on Turkey*, Osprey Military Campaign Series 8, London, 1991.

- Herodot, *Herodot Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973.
- Homer, *İliada*, (çev. Ahmet Cevat Emre), Varlık Yayınları, İstanbul, 1957.
- İrdesel, M., *Çanakkale Savaşları ve Harp Sahaları Rehberi*, Baha Matbaası, İstanbul, 1973.
- Kannengiesser, H., *Bedeutung und Berlauf der Kampfe 1915*, Schliffen Verlag, Berlin, 1937.
- Karatay, B.V., *Mehmetçik ve Anzaklar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1987.
- Krause, M., D., *Gallipoli-Chanakkale: Case Study of Operational Art*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993.
- Ksenophon, *Anabasis, On Binlerin Yürüyüşü*, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1974.
- Lawrence, S., *The Gallipoli Diary of Sergeant Lawrence*, Edited by, Sir Ronald East, Melbourne University Press, Melbourne, 1981.
- Leakey, Lewin, *Göl İnsanları*, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 1997.
- Morehead, A., *Çanakkale Geçilmez*, Gallipoli'nin Türkçe çevirisi, Günay Salman, Milliyet Yayınları, 1972.
- Morehead, A., *Gallipoli*, Wordsworth Military Library, 1997.
- Niyazi, M., *Çanakkale Mahşeri*, Ötüken Neşriyat A. Ş., İstanbul 1999.
- Önder, C., *Atatürk'ün Silah Arkadaşları – Yaşayan Çanakkale Muharipleri*, Yazır Matbaacılık Koll. Şt., İstanbul 1981.
- Runciman, S., *Haçlı Seferleri Tarihi*, (çev. İşıltan, E.) Cilt 3, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1992.
- Sanders, L. V., *Türkiye'de Beş Yıl*, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968.
- Schoen, W., von, *Die Hölle von Gallipoli*, Verlag Ulfstein, Berlin, 1937.
- Shadbolt, M., *Voices of Gallipoli*, Hodder and Stoughton, 1988.
- Steel, N., Hart, P., *Defeat at Gallipoli*, Papermac, London, 1995.
- Steel, N., Hart, P., *Gelibolu, Yenilginin Destanı*, (çev. Mehmet Harmancı), Sabah Kitapları, İstanbul, 1996.
- Sorguç, E., *Yd. P Tğm. İbrahim Sorguç'un Anıları – Kaybolan Filistin*, İzmir Yayıncılık, İzmir, 1996.
- Swifte, T., *Gallipoli, The Incredible Campaign*, Magazine Promotion, Sydney, 1985.

Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti / 1840-1890*, Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1994.

Tonguç, E., *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1999.

Tugaç, H., *Bir Neslin Dramı*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975.

Uluaslan, H., *Gallipoli Campaign*, Çanakkale, 1986.

Ünaydın, R. E., *Çanakkale'de Savaşanlar Dediler ki*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1960.

Yoldaş, Cemal Zeki, *Kendi Kaleminden Teğmen Cemil Zeki – Anılar, Mektuplar*, Arba Yayınları, İstanbul, 1995.

Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, Görsel Yayınlar, İstanbul, 1982.

Anon., *Yaşayanların Ağzından 18 Mart 1918 Çanakkale Zaferi*, (Der. Gıyasettin Yetkin), Eski Muharipler Cemiyeti Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1968.

Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg, Soldatenbriefe über Kämpfe in Palästina im Weltkrieg.

İkdam gazetesi, 1914, 1915, 1916, 1917, 1918 yılı sayıları.

Resim Kaynakları

1 nolu resim: 1934 yılına ait bir kartpostal.

2, 3, 5, 6, 8, 13, 14, 18, 20, 21 nolu resimler: Steel, N., Hart, H., "Defeat at Gallipoli", papermac, London, 1995.

7, 10, 11, 12, 17 nolu resimler: Morehead, A., "Gallipoli" Wordsworth Military Librar, 1997.

4, 9, 15, 16, 19 nolu resimler: "Ellis Silas, North Beach" katalogu.

Bu kitaptaki Türk, Anzak, İngiliz ya da Alman son gaziler de aramızdan ayrıldı, artlarında anılarını bırakarak. O yıllarda yazdıkları mektuplarda ve yıllar sonra onlarla yapılan söyleşilerde, savaşın dehşetine rağmen, sevgiden, dostluktan ve doğanın yaşam mesajından söz ediyorlardı. Bu kitap bu insancıl bakışı yansıtıyor. Onların yaklaşımı tarihin, düşmanlıklar, silahların gücü ya da savaşlardaki kayıp ve kazançlar üzerine değil, barışçı bir gözle de yazılabileceğini düşündürüyor.

On altı yaşındayken, yaşını büyüterek savaşa gönüllü katılan, ama sonra annesine, *"Anneciğim sabahleyin uyandığımda siperimin önünde bir gelincik çiçek açmıştı,"* diye yazan genç Anzak, ardında sevgi dolu bir mektup bırakmıştı. Siperlerde aynı kaderi paylaşanlar bir Türk, bir İngiliz ya da bir Anzak, savaşın acımasız bakışını bir kenara bırakıp doğayı, insanları ve olup bitenleri kendi gözleriyle görmekteydi.

"... gün ağarmak üzere, bir ağustosböceği uzaktan uzağa ötüyor. Biraz sonra onun sesi makineli tüfeklerin sesine karışacak..."

1915 yılı sonunda yarımadadan çekildikleri gün,
bir Anzak askeri şöyle yazmıştı:

"Hâlâ Gelibolu'yu düşünüyorum. Bana, savaş bunlara değer miydi, diye sorabilirsiniz. Beyaz haçlar altında yatan, Yeni Zelanda'nın yetiştirdiği en değerli evlatlar, buna değer miydi? Hayır, hayır değmezdi."

Aynı gün, boşaltma sonrası
Arıburnu yamaçlarına oyulmuş bir Anzak barınağında,
kalemi üzerine bırakılmış bir mektup vardı
ve onu aydınlatan mum hâlâ sıcaktı.

